

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
ТРАНСФОРМАЦІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ ПСИХОЛОГА
В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Монографія

За редакцією В. В. Андрієвської

Київ-Кіровоград
ТОВ «Імекс-ЛТД»
2014

УДК 159.9-051:005.336.2]:316.454.52
ББК 88.492
М 54

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту психології
імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 5 від 02 червня 2014 р.)*

Рецензенти:

Максимова Н.Ю. — доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології соціально дезадаптованих підлітків Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України;

Митник О.Я. — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Інституту педагогіки і психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

М 54 **Методологічні проблеми трансформації комунікативної компетентності психолога в інформаційному суспільстві** : монографія / В.В. Андрієвська, Е.І. Дранішева, С.П. Тищенко та ін.; за ред. В.В. Андрієвської. — К.-Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. — 226 с.
ISBN 978-966-189-337-4

У монографії висвітлена наукова концепція, яка розкриває зміст та напрями трансформації комунікативної компетентності психолога в інформаційному суспільстві. Її оновлена наукова модель призначена для впровадження у професійну підготовку психологів різного профілю, що сприятиме оптимізації професійної підготовленості й діяльності психологів у нових соціальних реаліях інформаційного суспільства.

Монографію адресовано психологам-науковцям, практичним психологам, педагогам, соціальним працівникам, аспірантам та студентам.

УДК 159.9-051:005.336.2]:316.454.52
ББК 88.492

ISBN 978-966-189-337-4

© Інститут психології імені Г.С. Костюка
НАПН України, 2014

ЗМІСТ

ВСТУП (<i>В.В. Андрієвська</i>)	5
Розділ 1. СТРУКТУРА КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПСИХОЛОГА	11
1.1. Особливості комунікативної компетентності психолога: комунікативна компетентність як мультидискурсний утвір (<i>В.В. Андрієвська</i>)	11
1.2. Пропедевтика особистісної проникливості психолога як передумова його комунікативної компетентності (<i>С.П. Тищенко</i>)	38
1.3. Інтерпретування як складова комунікативної компетентності психолога (<i>Л.Г. Царенко</i>)	82
Розділ 2. ТРАНСФОРМАЦІЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПСИХОЛОГА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ	105
2.1. Особливості трансформації комунікативної компетентності психолога в академічному дискурсі	105
2.1.1. Трансформація текстотворчої компетентності психолога (<i>В.В. Андрієвська</i>)	105
2.1.2. Трансформація форм і способів усної презентації наукових знань (<i>Л.Й. Ботіна</i>)	117
2.2. Особливості комунікативної компетентності психолога в консультативно-терапевтичному дискурсі в умовах інформаційного суспільства	129
2.2.1. Особливості трансформації комунікативної компетентності психолога в консультативно-терапевтичному дискурсі (<i>С.О. Лукомська</i>)	129
2.2.2. Використання новітніх інформаційних технологій у психологічному консультуванні (<i>О.В. Виноградна</i>)	140
2.2.3. Особливості комунікативної компетентності психолога-консультанта «Телефону довіри» (<i>І.М. Євченко</i>)	151

Розділ 3. КОМУНІКАЦІЯ ПСИХОЛОГА У ВІРТУАЛЬНОМУ СВІТІ	163
3.1. Особливості комунікації психолога в умовах професійної діяльності у віртуальному просторі Інтернету (<i>Л. О. Лещенко</i>)	163
3.2. Структурний підхід до аналізу комунікативної компетентності психолога в контексті його фахової діяльності в Інтернеті (<i>Л. О. Лещенко</i>)	175
3.3. Деадаптація підлітків під впливом реалій віртуального світу (<i>Е. І. Драніщева</i>)	191
3.4. Медіакомпетентність як складова комунікативної компетентності психолога (<i>С. Т. Бойко</i>)	207
ПІДСУМКИ (<i>В. В. Андрієвська</i>)	222
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	225

ВСТУП

Інформаційне суспільство, як щабель у розвитку сучасної цивілізації, збільшує роль інформації в житті суспільства, кількість інформаційних комунікацій, продуктів і послуг, а головне — створює глобальний інформаційний простір, який забезпечує ефективну комунікативну взаємодію людей та їх доступ до світових інформаційних ресурсів.

За даними Київського міжнародного інституту соціології, у вересні 2013 року Інтернетом користувались 49,8% дорослого населення України, з них дві третини — регулярно.

Таке суспільство, з одного боку, стрімко розширює пізнавальні й комунікативні можливості індивіда, створює нові умови для його праці і дозвілля, а з другого — відкриває можливості для нечуваного маніпулювання людиною.

Сучасні інформаційні можливості трансформують і професійну діяльність психолога: він не тільки проводить дослідження, діагностику, опрацьовує отримані дані, але й нерідко веде власну веб-сторінку, бере участь у веб-конференціях, готує електронні публікації, надає практичну психологічну допомогу з використанням інформаційних технологій (веб-телефонія, електронна пошта, форуми в мережі Інтернет та ін.). У сучасного психолога-науковця з'являється віртуальний досліджуваний, віртуальний респондент, віртуальний читач, у психолога-консультанта — віртуальний клієнт, віртуальний споживач психологічних послуг.

Інформаційне суспільство як суспільство, побудоване на вільному доступі до інформації усіх і кожного з членів суспільства, з правом на свободу висловлення своєї думки, в умовах швидкісної комунікації забезпечує якісно новий рівень взаємоінтеграції і мобільності суспільства, його реакції на будь-яке явище.

Водночас загальновідомими є певні застереження і проблеми, які може створювати інформаційне суспільство. Серед них: страх людини перед постійно зростаючим потоком ін-

формації; психологічні розлади, які виникають внаслідок інформаційного перевантаження; міжособистісне відчуження, пов'язане з постійним спілкуванням з комп'ютером; спотворення сприйняття світу. Крім того, усвідомлення моніторингу (часто небажаного) за особистим життям з боку комп'ютеризованих служб може стимулювати нові види соціальних рухів.

Таким чином, інформаційне суспільство (далі ІС), як і будь-яке інше явище, має негативні сторони, але очевидним є і те, що з настанням ІС змінюється і сама людина, і її діяльність.

Первинною і основною умовою успішного професійного функціонування в ІС є психологічна і культурна готовність до роботи в нових умовах. Важливою запорукою формування такої готовності є наявність відповідних якостей, схильностей та, головне, здатності особи до майбутньої діяльності. Готовність до діяльності розвивається на основі засвоєння загальних та професійних знань, формування вмінь та навичок, удосконалення сформованих професійно важливих якостей особистості. Таким чином, кожен член ІС має бути готовий до існування у ньому і успішного функціонування. Психічно — щоб він не був травмований тими умовами, у яких матиме здійснювати свою життєдіяльність, культурно — щоб його дії не порушували систему суспільства і не спричиняли психологічних розладів інших учасників ІС, адже в умовах такого тісного взаємозв'язку найменша дія може спровокувати катастрофу. Настання ІС не обмежується простою комп'ютеризацією. Це глибинний і багатогранний процес, який охоплює як поняття готовності (культурної, психологічної, технологічної), так і сам процес інформатизації суспільства.

У країнах Євросоюзу увага акцентується на орієнтації шкільної освіти та підготовці громадян для діяльності в умовах інформаційної доби, а метою цієї ініціативи є прискорення цього процесу та перетворення цифрової літератури в основну інформаційну базу для навчання молоді.

Розвиток цифрових технологій сприяє подоланню різноманітних бар'єрів (соціально-економічних, географічних, культурних, часових та ін.), що перешкоджають соціальній адаптації непрацездатних людей. Завдяки існуванню сучасних технологій такі люди отримують можливість брати повноцінну участь у суспільному та професійному житті.

Психологи встановили, що робота в Інтернеті трансформує не тільки окремі психічні процеси (мнестичні, мисленнєві, перцептивні), але й особистість у цілому.

Так, за умови масового і безконтрольного доступу до сучасних ЗМІ, інформаційних та комунікативних ресурсів світової мережі, молодь зазнає як конструктивного, так і деструктивного впливу. Останнє стосується впливу медіатексту (який часто характеризують як патогенний) на індивіда, а також конкурентних схем інтерпретації життєвого досвіду, які широко представлені в інформаційному полі. Особливо сприйнятливими до такого роду текстів виявляються так звані важкі підлітки.

За цих умов професійна діяльність психолога (наприклад, шкільного психолога) опиняється перед новими викликами. У центрі уваги опиняється його комунікативна компетентність (та її незмінний компонент — рефлексія власної комунікативної діяльності) — як система внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективного професійного спілкування у ситуаціях міжособистісної взаємодії.

В умовах віртуальної комунікації комунікативна компетентність психолога неминуче трансформується, отримує нові виміри. Ці виміри потребують виокремлення, концептуалізації, інтеграції в загальну модель професійної компетентності психолога. Її оновлена наукова модель повинна бути впровадженою у професійну підготовку психологів різного профілю.

Ми переконані, що впровадження такої оновленої наукової моделі комунікативної компетентності психолога в систему професійної підготовки сучасних психологів сприятиме опти-

мізації їхнього професійного спілкування в нових соціальних реаліях ІС.

Автори монографії у своїх висновках спираються на серію здійснених ними емпіричних досліджень, а також враховують знання, релевантні заявленій темі, отримані в інших дослідженнях, зокрема:

- на компетентнісну парадигму, яка нині набула значного поширення у світовій та вітчизняній науці та освітній сфері (Дж. Равен, А. К. Маркова, І. О. Зимня, В. М. Федорчук, В. А. Семиченко, Н. І. Пов'якель, Л. М. Карамушка, О. О. Жирун, Н. Ебеліс, W. Nutmacher та ін.);
- на результати досліджень, у яких окреслюється специфіка праці психолога (Є. О. Клімов) та наводиться кваліфікація різних її сторін та аспектів (Д. О. Леонтьєв, Г. О. Балл, Ф. Є. Василюк, О. М. Еткінд, В. В. Андрієвська, О. В. Варфоломеева, З. Г. Кісарчук, В. О. Татенко, Н. В. Чепелева), а також висвітлюються питання професійної підготовки психологів (Н. Ф. Шевченко, В. А. Іванніков, Ю. А. Паскевська та ін.);
- на існуючі підходи до оцінки компетентності у спілкуванні як у її психолінгвістичних (О. О. Леонтьєв, Г. І. Богін, Ф. С. Бацевич), так і в суто психологічних чи соціально-психологічних вимірах (Л. А. Петровська, Ю. М. Ємельянов, О. Ф. Бондаренко, О. О. Бодальов, В. О. Кан-Калик, Я. Н. Коломинський, О. В. Киричук, Т. С. Яценко, О. В. Сидоренко, Н. Ф. Касіна та ін.);
- на засадничі положення психології мовлення і спілкування (Л. С. Виготський, Б. Ф. Баєв, О. О. Леонтьєв, А. А. Брудний, Б. Ф. Ломов, Ch. F. Fillmore та ін.), а також мислення та рефлексії (Г. С. Костюк, І. Н. Семенов, С. Ю. Степанов, І. Є. Берлянд, Н. І. Гуткіна, К. Є. Данилін, А. В. Петровський, Н. І. Пов'якель та ін.);
- на представлені в дискурсивній психології теорії і методи дослідження комунікацій, культури й суспільства (М. Фуко, Дж. Лакофф, М. Джонсон, Т. Ван Дейк, Н. Фер-

кло, Л. Філіпс, М. Йоргансон та ін.), аналіз конструктивних і деструктивних способів мовленнєвого впливу (Ю. А. Сорокін, З. Д. Попова, І. А. Стернін, Є. Ф. Тарасов, Л. П. Крисін, Т. Г. Винокур, К. Ф. Сєдов, В. І. Жильвіс та ін.);

- на результати психологічних досліджень діяльності людини в Інтернеті, зокрема комунікації в комп'ютерних мережах (О. К. Тихомиров, О. Є. Войскунський, Т. В. Корнілова, О. П. Белінська, О. В. Дороніна, О. Є. Жичніка, О. В. Смилова, Ю. І. Машбиць, О. Ю. Комісарова, М. Л. Смульсон, В. С. Мєловщиков, Дж. Коуел, Г. Паулс, Т. Штейн, К. Джерджен, В. Мейлз, М. Cole, I. Bloom, S. Chaldress, I. Colan, I. Jerome, D. Crystal, S. C. Herring);
- на результати досліджень психологічних аспектів інформаційної безпеки стосовно телевізійних і рекламних комунікацій (А. І. Донцов, Я. Н. Засурський, Л. В. Матвєєва, О. І. Подольський, О. Є. Войскунський, С. Г. Карамурза) та впливу на особу патогенного тексту мас-медій (Б. В. Потятиник, Р. Харріс).

Своє основне завдання автори вбачають у тому, щоб визначити ті елементи загальновідомої моделі комунікативної компетентності психолога, на які найбільшою мірою впливає його діяльність у реаліях ІС і, таким чином, позначити ті пункти, які потребують найбільшого «пророблення» в системі його професійного вишколу.

Вступна частина книги («Вступ») подає загальну картину утворення інформаційного суспільства, аналізуючи його позитивні сторони і виклики, перед якими опиняється професійний психолог.

Перший розділ («Структура комунікативної компетентності психолога») присвячено висвітленню теоретико-методологічних основ дослідження. У розділі представлені погляди на зміст і структуру комунікативної компетентності професійного психолога як мультидискурсного утвору.

У другому розділі («Трансформація комунікативної компетентності психолога в інформаційному просторі») наводяться результати емпіричних досліджень тих трансформацій, яких зазнає комунікативна компетентність психолога у різних видах його професійної діяльності, різних формах взаємодії з користувачами психологічних послуг.

Третій розділ («Комунікація психолога у віртуальному світі») присвячено аналізу фахової діяльності психолога в Інтернет-середовищі, проблемі медіакомпетентності психолога та гостро актуальній проблемі дезадаптації підлітків під впливом віртуального світу.

У підсумках зроблено спробу узагальнити наведені в монографії результати досліджень та побудувати оновлену модель комунікативної компетентності психолога.

Розділ 1. СТРУКТУРА КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПСИХОЛОГА

1.1. Особливості комунікативної компетентності психолога: комунікативна компетентність як мультидискурсний утвір

У системі складових професійної компетентності психолога комунікативній компетентності належить одне з чільних місць.

Комунікативна компетентність (далі КК) — одне з найголовніших понять, яке вживають для характеристики професійної майстерності сучасного психолога.

Автори відомих публікацій, присвячених комунікативній компетентності, відзначають її як ситуативну адаптивність і вільне володіння вербальними і невербальними (мовленневими і немовленневими) засобами соціальної поведінки (Ю. Н. Ємельянов, [9]); сукупність навичок і умінь для ефективного спілкування (Л. А. Петровська, [15]).

У найзагальнішому вигляді КК — це певний рівень сформованості особистісного й професійного досвіду взаємодії з оточуючими людьми, який потрібен індивіду, щоб у рамках своїх здібностей і соціального статусу успішно функціювати у професійному середовищі і суспільстві. КК — один з базових показників професійної компетентності і професійної підготовленості представника професій типу «людина-людина», яким є психолог.

На важливості поняття рівня діяльності стосовно комунікативної компетентності наголошували неодноразово різні автори. Наприклад,

- Л. І. Анциферова зазначає, що компетентність — це сукупність професійних властивостей, тобто здатності реалізовувати професійно-посадові вимоги на певному рівні (за Ю. В. Анікеєвою [3]);

- І. Г. Климкович теж наголошує, що компетентність — це здатність розв’язувати низку задач на певному рівні кваліфікації відповідно до певних умов — з метою задоволення певних потреб [там само];
- Е. Ф. Зеєр пише, що компетентність — це володіння необхідними для якісного і продуктивного виконання праці знаннями, уміннями, якостями та індивідуальним стилем діяльності [там само].

Тут і далі ми виходимо з того, що взагалі компетентність, зокрема комунікативна компетентність, має сенс лише по відношенню до певної діяльності — це завжди компетентність для діяльності, стосовно мети цієї діяльності. Можна сказати, що концептуально компетентність зводиться до комплексу знань, здатностей до дії та способів поведінки, структурованих залежно від якоїсь певної мети і в певному контексті. Діяльність психолога, щодо якої є сенс говорити про його компетентність, є професійне спілкування, або професійна комунікативна діяльність.

У професійній комунікативній діяльності психолога вважаємо за доцільне виокремлювати такі складові (рис. 1.1):

Рис. 1.1. Складові професійної комунікативної діяльності психолога

Проекція цієї структури на комунікативну компетентність професійного психолога дозволяє зокрема врахувати поняття «рівня» в такому визначенні: «Комунікативна компетентність професійного психолога — це сукупність його знань, умінь, досвіду, особистісних якостей, які забезпечують якісну реа-

лізацію всіх основних складових професійної комунікативної діяльності». Таким чином, комунікативна компетентність професійного психолога має ту специфіку, що тут ідеться не просто про ефективне спілкування, але й про якісну, результативну роботу щодо всіх основних компонентів професійної комунікації.

Комунікація — це продукування, передавання і прийом інформації, яка може бути як вербальною (усною чи писемною), так і невербальною, за допомогою соціально визначених систем, що, наприклад, поділяються всіма членами соціуму. Тут мається на увазі те, що різноманітні вирази обличчя, жести є такими ж конвенційними сигналами, як і слова певної мови.

Необхідно зазначити, що сучасне розуміння комунікації істотно відрізняється від тієї лінійної й односпрямованої моделі, яка свого часу була запропонована авторами теорії інформації і довго не втрачала свого евристичного значення у психологічних дослідженнях. Нагадаємо, що ця модель містила такі компоненти, як: джерело інформації (повідомлення) — передавач (кодує інформацію у сигнали, здатні передаватись через канал комунікації) — канал — отримувач. Саме в «каналі» можуть з'являтися пертурбації, або «шум», що спотворює передавання повідомлення. Під впливом кібернетичних моделей дослідження комунікації збагатилось новими поняттями, такими як «зворотний зв'язок», аналіз почав враховувати інтеракції, а лінійна модель поступилася місцем моделі циклічній. Остання акцентує процеси взаємодії, інтеракції, які властиві кожному акту комунікації.

Таким чином, комунікація розглядається сьогодні не як лінійне і односпрямоване явище, а як явище інтерактивне і трансакційне, що містить обміни інформацією (нерідко симультанні), між особами, які перебувають у соціальному й історичному контексті. Визнається, що крім вербальної модальності, комунікація так само охоплює модальності паравербальні і просодичні (інтонація, акцент, ритм мовлення) і невербальні

(вирази обличчя, погляд, поза, жести, дотик), які супроводжують, підтримують і модифікують вербальне мовлення.

Також слід зазначити, що сучасні підходи надають перевагу когнітивним процесам, за допомогою яких інтерпретується і регулюється комунікація.

Загалом концептуально комунікація уявляється нині як явище інтерактивне, що має численні модальності, складні когнітивні і мотиваційні механізми. У деяких довідкових виданнях для її кваліфікації застосовується метафора «оркестру» [4], яка наголошує на розвитку комунікації одночасно за принципами паралельності і сукцесивності. Так, спостерігається одночасна побудова діалогу тим, хто говорить (мовцем), і тим, хто слухає (слухачем): не тільки мовець змінює своїм повідомленням стан партнера, але й цей останній щомиті змінює мовця своїми поглядами, жестами, рухами. Починаючи від народження дитини, взаємна пов'язаність комунікантів (дитини і матері) проявляється завдяки здатності немовляти адаптувати ритм своїх рухів до ритму рухів партнера (матері).

Метафора «оркестру» перетворює комунікацію в інтегроване ціле, постійний соціальний процес, у якому різні системи поведінки конкурують між собою за утворення сенсу.

Зупинімось докладніше на основних складових процесу професійної комунікації психолога. *Мотиваційна складова* стосується початкового етапу комунікативної діяльності і полягає у мотиваційній готовності психолога вступити в контакт, розпочати спілкування, його налаштованості на суб'єкт-суб'єктну взаємодію, на товариське спілкування з партнером комунікації. Без такої налаштованості будь-які розмови про професійну психологічну комунікацію втрачають сенс. «Суб'єкт-суб'єктна сема спілкування характеризується рівністю позицій учасників (обидва — суб'єкти), взаємною активністю сторін, за якої кожна не тільки відчуває вплив, але й сама тією ж мірою впливає на іншу, взаємним проникненням партнерів у світ почуттів і переживань один одного, готовністю по-

годитися з думкою іншої сторони, прагненням до співучасті, співпереживанням, прийняттям одне одного, активним взаємним гуманістичним настановленням партнерів» [15, с. 14].

Дати партнеру відчутти доброзичливий інтерес до себе допомагає техніка так званої «малої розмови», яка дає змогу зосередитись на партнері (цитування партнера, позитивні констатації, цікава розповідь). Виявляється, практика малої розмови дуже ефективна в роботі крупних менеджерів, які таким чином налагоджують контакти і розв'язують важливі виробничі проблеми.

Орієнтаційна складова комунікативної діяльності стосується діагностико-прогностичного ознайомлення психолога з партнером із комунікації, залучення до розгляду як загальної, так і конкретної когнітивної інформації про цього партнера. Ця складова стосується аналізу як зовнішнього, поведінкового, операційно-технічного рівня, так і рівня внутрішнього, глибинного, пов'язаного із особистісно-смысловими утвореннями. При цьому комунікативно-діагностична складова стосується діагностики соціально-психологічної ситуації, а комунікативно-прогностична створює передумови для передбачення результатів спілкування. Не дивлячись на те, що діагностичні задачі виявляються завжди новими і конкретними, існують певні загальні знання й уміння, які полегшують психологу виконання діагностичних функцій соціальної перцепції. Це, наприклад, знання про статеві відмінності людей, про вікові особливості психіки, про певні когорти (покоління війни, покоління голодомору, покоління Чорнобиля). У кожного психолога існують ще й певні індивідуальні імпліцитні теорії особистості, на базі яких формуються його індивідуальні класифікації. Крім того, тут стають у пригоді загальні знання про психологічні типи. Висновки зазвичай робляться на основі як мовленнєвих характеристик і самохарактеристик, так і на базі невербальних засобів спілкування. Диференційну інформацію про людей психолог отримує на основі

як вербальних, так і невербальних сигналів, що надходять від партнера.

Зупинімося докладніше на невербальних сигналах, враховуючи те, що будь-яка комунікація використовує різні канали, і протиставляти вербальну і невербальну комунікацію недоцільно. Як пише А. Меграбян, «при першому контакті люди довіряють на 55 % невербальним сигналам, на 38 % паралінгвістичним і лише на 7 % змістові вашого мовлення» [18, с. 199].

Насамперед таким важливим продуцентом невербальної інформації є людське обличчя, зокрема *погляд*. Погляд виконує багато функцій у процесі комунікації: надає інформацію про міжособистісні стосунки, про статуси, регулює порядок мовлення. Тут найперше важливо враховувати загальну кількість візуальної уваги до партнера. Як зазначає К. В. Ягнюк, візуальний контакт є ключовим елементом у встановленні стосунків і формуванні емоційної залученості співбесідника [19, с. 80]. «Те, як інші дивляться на нас, як довго і наскільки часто, впливає на нашу емоційну і поведінкову реакцію» [там само]. «Результати досліджень зорової поведінки показують, що два співбесідники втрачають на обмін поглядами від 30 до 60 % всього часу взаємодії і що від 10 до 30 % цього часу припадає на одночасні погляди, які тривають від 1 до 7 секунд» [там само, с. 81]. Зазвичай вербальні обміни підкреслюються чергуванням центрації і децентрації погляду на обличчі партнера. Розрізняють власне обличчя партнера і процес продукування інформації (бічні саккади погляду, децентрації пов'язуються з ментальними операціями). Під час пауз і на закінчення мовлення погляд повертається до обличчя партнера. Таким чином, у ході спілкування індивіди серйозно скорочують час візуального фокусування обличчя співрозмовника. Рівень візуальної уваги до партнера пов'язують з такими чинниками: 1) інтерференція у каналі комунікації (погані умови чутності чи видимості спричиняють використання вторинних каналів комунікації: читання з губ, напружене декодування міміки обличчя); 2) соціальна мотивація контакту (пошук афіліації

чи схвалення супроводжується високим рівнем візуальної централізації на партнері; навпаки, соромливість, депресія значно скорочують цю централізацію).

Так, Ф.С. Бацевич у книзі «Основи комунікативної лінгвістики» зазначає, що на поведінку й спілкування жінок і чоловіків істотно впливають два чинники: психофізіологічні особливості та гендерні стереотипи. Він нагадує, що жінки більшою мірою екстравертні, товариські, активні, емпатичні (співчутливі) й дбайливі, а чоловіки більш автономні, настійливі, авторитарні й інтелектуальні [5, с. 127].

Чоловічий стиль спілкування — активний і предметний, але водночас змагальний і конфліктний. Чоловіче спілкування відрізняється емоційною стриманістю. Жінки вільніше й повніше (зокрема, вербально) висловлюють свої почуття й емоції, у них виникає потреба ділитися з кимось своїми переживаннями.

Спостерігаються відмінності у стилях чоловічого і жіночого спілкування:

- у комунікуванні чоловіків найважливішою є інформація, тобто факти, цифри, результати. Жінки, окрім інформації, великою мірою зорієнтовані на атмосферу спілкування, на інтерактивні, міжособистісні аспекти;
- чоловіки у комунікації зорієнтовані на соціальні статуси і владу; вони пристосовуються до ієрархічних соціальних ролей у комунікації. Жінки віддають перевагу партнерській рівноправній комунікації <...> Тобто жінки намагаються скоротити дистанцію між собою і партнером у комунікації, а чоловіки цю дистанцію підтримують;
- чоловіки частіше обирають роль «одинокого воїна», який повинен завоювати певну позицію в комунікації або залишитися в ній самотнім. Жінки значно краще почувуються в колективі, легше встановлюють контакти. Тобто чоловіки надають перевагу комунікації асиметричній, а жінки — симетричній;

- мовлення жінок насичене засобами опису почуттів, настроїв, емоції; воно емоційніше, ніж чоловіче;
- жінки переважно формулюють свої бажання непрямо, а тому болісно реагують на приховані інтенції співрозмовників; вони легше, ніж чоловіки, «вчитують» імплікатури (щоправда, іноді не ті, що насправді вкладаєні в комунікацію). Це часто стає причиною конфліктів. Жінки очікують від чоловіків «відгадування» їхніх бажань; чоловіки зорієнтовані на прямі прохання, вимоги;
- чоловіки, як правило, формулюють пропозиції прямо, жінки – у вигляді запитань <...> Чоловіки формулюють свої міркування значно категоричніше...;
- у розмовах, дискусіях чоловіки частіше, ніж жінки, акцентують на власній позиції. Жінки зорієнтовані на загальну атмосферу спілкування, а тому їм краще вдається формування гармонійної, позитивної атмосфери перебігу комунікації;
- у конфліктних ситуаціях жінки частіше, ніж чоловіки, відмовляються від своїх поглядів, позицій;
- чоловіки вирішують конфлікти раціональним способом, за допомогою аргументів і переконань; жінки схильні до емоційного їх вирішення;
- жінкам легше, ніж чоловікам, звернутись до когось по допомогу; чоловіки витлумачують це як слабкість і т.д.

Вербальна комунікація невіддільна від інших тілесних рухів. Крім очних рухів, мовець виявляє значну активність брів, міміки обличчя, кивання головою. Часто спостерігаються рухи тулуба і ніг. Найхарактернішими найбільш вивченими є, звичайно, рухи рук, які стали об'єктом численних типологій [21].

Типологія жестів показує, що ментальний світ мовця набагато складніший, ніж це дозволяє припускати саме тільки спостереження за його вербальною поведінкою. Так, наприклад, жести підкреслювання свідчать, що мовець враховує потенційну двозначність свого повідомлення, його відносну

важливість і ступінь новизни елементів, так само як послідовність етапів міркування. У літературі підкреслюється пластичність жестових способів виразу порівняно з вербальним виразом (Kendon, за [21]). Дійсно, жестові способи відкривають можливість створювати піктограми, прямо відтворювати просторові відношення, рухи реальних об'єктів, вони можуть замінити слова, отримуючи квазілексичне значення. Нарешті, можлива й повна лексикалізація жестів (наприклад, у мові глухонімих). Чимало дослідників вважають, що у вербальній комунікації (з її порядком слів і синтаксисом) досвід передається дуже непрямим, опосередкованим способом.

В іншій концепції (теорія формування символів, автори Н. Werner і В. Kaplan) жестикуляція розглядається як така, що відкриває дорогу вербальному виразові. Якщо вербальна артикуляція змісту є повною, активація соматотонічних схем є латентною, якщо ж вербальна артикуляція є частковою, їхня активація стає все більш очевидною і виявляється у появі фігуративної (зображальної) жестикуляції. Взагалі жестові засоби мають ту перевагу, що замінюють реальність безпосередньо, аналогічно, у той час, як культури поставили на їх місце суто конвенційну, умовну мову. Проте чисто іконічні, зображальні жести з'являються тоді, коли особливо жваві моторні значення домінують над процесами репрезентації, і ледве дають себе подолати словесним концептуальним виразом. Інтерес до тілесної комунікації, до «мови тіла» був особливо інтенсивним у 60-ті роки. Зокрема проводились порівняльні дослідження комунікації в ситуаціях спілкування віч-на-віч і без взаємного бачення. Були виявлені великі відмінності розгортання комунікації в цих двох ситуаціях, причому велике значення приписувалось саме невербальній, жестовій комунікації. Проте ця інтерпретація була поставлена під сумнів, коли почав досліджуватись такий канал комунікації, як телебачення. Виявилось, хоч як це не дивно, що здобутки комунікації в цих ситуаціях набагато більше схожі на ситуації без взаємного бачення, ніж на ситуації комунікації віч-на-віч. Було

зроблено висновок, що жестові аспекти не є детермінантами процесу комунікації, а головну роль тут відіграє ступінь соціальної присутності партнера (фізична матеріальність партнера, його чуттєва соціальна присутність).

С. Московічі писав, що, незважаючи на значні функції у сприйманні, сигнали з емоційним, а не вербальним значенням, не відіграють вирішальної ролі в передаванні інформації. Їх велике експресивне значення не означає, що вони мають статус мови.

Наступні експерименти показали, що за відсутності взаємного бачення жести й експресивна активність мовця не змінюється. Більше того, досліді L. Schiaratura продемонстрували, що експериментальне знерухомлення мовця тільки збільшує невербальні прояви в тих ділянках тіла, які залишились вільними (обличчя, кінці рук), а також підвищує рівень образності мови.

Таким чином, поза і жести роблять основний внесок у процесі *кодуювання* мовцем свого повідомлення, а не в *передаванні* специфічної інформації до слухача.

Подібної позиції дотримується й відомий російський психолінгвіст І. Н. Горелов. У своїй книжці «Невербальные компоненты коммуникации» [8] він, зокрема, солідаризується з поглядами М. І. Жинкіна, який дотримувався ідеї невербальності власне мисленнєвого процесу. У процесах мислення використовується, за М. І. Жинкіним, не код природної мови, а особливий предметно-схемний код, причому саме екстралінгвістичні засоби забезпечують абсолютну однозначність конкретного мовленнєвого акту. Абстракційний характер мови пов'язаний з цілковито новою структурою, але це не усунуло тих примітивних форм спілкування, які були властиві нашим предкам. Жести — емоційний попередник знакової поведінки людини, але зараз вони існують поряд із звуковими фонаціями. Якщо фонація не розшифровується адресатом, починаються пошуки інших засобів комунікації: на сцену виходять вказівні й описові жести, мімічні реакції та ін.

І. Н. Горелов вважає, що усталена віками система невербальної комунікації збереглася в основних (універсальних) своїх проявах без особливих змін, а, можливо, і передається генетично як базальний компонент мовлення. Саме на невербальному рівні, стверджує він, забезпечується мотивація, формується етап інтенції, здійснюється оцінка ситуативних умов спілкування.

Розмовне мовлення характеризується певними деформаціями стосовно норми. Ці деформації І. Н. Горелов називає «невербальними слідами», оскільки вони локалізуються в тих місцях, де вербальні компоненти ніби заміщаються невербальними. Те ж саме слід сказати і про емоційні виразні рухи будь-якої фізичної природи: вони маніфестуються в акті спілкування з різною силою, але, вочевидь, раніше, ніж вербальна частина.

Таким чином, вважає зазначений автор, вербальна частина повідомлення накладається на попередньо виражену невербальну схему комунікації. «У людини виховується з самого початку життя навичка розподіляти увагу між вербальною і невербальною частинами комунікативного акту, який завжди вміщений у сферу ширшу, ніж власне мовленнєва діяльність. Учасники комунікації несвідомо здійснюють облік інформативної вартості обох частин. Тому надлишковість у певній частині неначе ігнорується відповідно до принципу економії зусиль, і “недостатня” доля необхідної інформації в одній частині компенсується за рахунок іншої» [8, с. 90].

Слід зазначити, що врахування невербальних компонентів комунікації особливо важливе для тих форм професійної комунікації психолога, де спілкування з партнером відбувається віч-на-віч, в умовах безпосереднього контакту (психологічне консультування, психотерапія, психотренінг тощо).

Так, К. В. Ягнюк у книзі «Анатомия терапевтической коммуникации» зазначає, що мова тіла тут має велике значення, але «тільки в процесі наступної клінічної практики терапевт повною мірою усвідомлює свої характерні невербальні про-

яви і те, як вони можуть впливати на процес його взаємодії з клієнтами. Відслідковування і регуляція своїх власних афективних (невербальних) проявів є однією з ключових навичок у психотерапевтичній діяльності, а прагнення до усвідомлення власних прихованих процесів у взаємодії з клієнтами — це одна з умов безперервного професійного розвитку психотерапевта» [19, с. 100].

Важливим моментом діагностично-прогностичної складової комунікативної діяльності психолога є здатність декодувати емоційну інформацію, яка надходить від співрозмовника із використанням різних сигналів. Емоційну інформацію психолог отримує на основі як вербальних, так і невербальних проявів поведінки партнера комунікації. Як пише Л. А. Петровська, людині за бажання неважко замаскувати свої думки, але приховування дійсних почуттів — справа майже нереальна [15, с. 80]. Проте водночас емоційна інформація може свідомо приховуватися внаслідок свідомого намагання суб'єкта дотримуватись певних культурних конвенцій, відповідати власним уявленням про гідну поведінку в певних ситуаціях, його саморегулювальних зусиль.

Тут можна говорити про емоційний інтелект, який, за Е. Л. Носенко і Н. В. Ковригою, свідчить про «наявність в емоційній поведінці *інтелектуального* компонента, рівень усвідомлення якого визначає рівень розумності емоційного реагування» [14, с. 20]. Емоційний інтелект виявляється у двох формах: внутрішньоособистісній і міжособистісній. У 1993 р. Г. Гарднер у книзі «Множинність виявлення інтелекту» докладно визначив поняття «емоційний інтелект» у двох формах його репрезентації: внутрішньоособистісного і міжособистісного емоційного інтелекту.

Перший — це спроможність людини розуміти інших людей, усвідомлювати мотиви їхньої діяльності та ставлення до роботи, вирішувати, як краще співпрацювати з цими людьми. Сюди ж відноситься спроможність правильно розпізнавати настрої, вияви темпераменту, мотиви та прагнення

інших людей і відповідним чином реагувати на них; що стосується внутрішньоособистісного емоційного інтелекту, то він позначає спроможність формувати точну адекватну модель власного «Я» та використовувати цю модель для ефективної життєдіяльності. Отже, особливості емоційної інформації, яку повинен декодувати психолог, по-перше, визначаються емоційним інтелектом його партнера, а, по-друге, вимагають від нього самої наявності згаданих вище міжособистісного й внутрішньоособистісного емоційного інтелекту.

Особистісний ресурс психолога — це знання культурних конвенцій, етикетних обмежень, рефлексія, емпатія, інтерпретація й психологічна проникливість. Як відомо, емпатія — це «афективне розуміння». Емоційна її природа виявляється саме в тому, що ситуація іншої людини, наприклад, партнера спілкування, не стільки «продумується», скільки «переживається».

Емоційна складова спілкування виявляється нерідко в особливостях стилю спілкування. Наприклад, С. Сухих виокремлює гармонійний, конфліктний та імпульсивний тип особистостей (за [5]). Так, гармонійний тип характеризується домінуванням маркерів упевненості, дотриманням соціальних схем і норм, відсутністю вираженої боротьби за роль комунікативного лідера, здатністю змінювати установку під впливом аргументації. Конфліктному типу властива грубо-статична установка, імпульсивність, бажання лідерства у спілкуванні, егоцентричність мовлення, порушення когерентності теми розмови; відхід від соціальних норм і схем, домінування модальних маркерів із значенням непевності, наявність іронії, сарказму, конфліктне зіткнення інтенцій.

Імпульсивний тип характеризується прагненням до мовного лідерства, порушенням соціальних норм і схем, швидкою зміною поглядів на одне і те саме явище, схильністю до негативної оцінки соціальних чинників, швидкої зміни тем спілкування. Партнери комунікації можуть легко впливати на нього [5].

Операційно-виконавча складова професійної комунікативної діяльності психолога полягає в організації ним своїх знань, умінь, стратегій, тактик, мобілізації своїх внутрішніх ресурсів для розв'язання певних конкретних проблем і здійснення потрібного впливу на партнера комунікації.

Вона охоплює аналіз і оцінку комунікативної ситуації, формування мети психологічного впливу, внутрішній перегляд можливих і наявних у розпорядженні спеціаліста засобів впливу, укладання і реалізацію плану взаємодії та оцінку ефективності її результату.

До переліку основних знань слід віднести також знання культурних норм і обмежень у суспільстві, знання звичаїв, традицій, етикету у сфері спілкування, дотримання пристойності, вихованості, орієнтація в комунікативних засобах, при-таманних національній ментальності — все це свідчить, як зазначає В. М. Куніцина, про засвоєння психологом потрібного рольового репертуару в рамках своєї професії.

Якщо в ситуаціях повсякденної комунікативної взаємодії всі зазначені моменти теж наявні і мають згорнутий, напівусвідомлюваний, латентний характер, то в діяльності професіонала вони чітко усвідомлюються, рефлектуються і контролюються.

У сучасній літературі існує багато згадок про знання, уміння й особистісні якості психолога, які складають суть його комунікативної компетентності. Нам імпонує погляд, згідно з яким визначальним є не володіння психотехнікою, а концепція спілкування, яку покладено в основу взаємодії, і адекватна їй концепція методу впливу [15, с. 83], а також накопичений психологом практичний досвід участі (у різних ролях) у процесах професійної комунікативної діяльності. Зазвичай на-самперед згадується *емпатія*, як «афективне розуміння» [15] (на відміну від *рефлексії*, яка відноситься до сфери когнітивного, раціонального). «Емоційна її природа виявляється якраз у тому, що ситуація іншої людини <...> не так «продумується», як «зазнається» (відчувається)» [там само, с. 144]. Емпатійна

здатність включає в себе здатність до емоційного проникнення в переживання іншої людини і до емоційного відгуку на ці переживання, пише Л. А. Петровська [там само, с. 72].

На думку представника комунікативної лінгвістики Ф. С. Бацевича, «на противагу інтенціональності як загальній зосередженості свідомості на конкретній реалії (реаліях) об'єктивної (чи мислимої як об'єктивної) дійсності емпатія містить у собі ставлення до цих реалій. Вона є когнітивно-емоційним їх осмисленням, результат якого полягає у визнанні їх важливості в передаванні інформації, висуненні якогось із об'єктів на передній план, переміщенні інших на другий, третій плани, формуванні тла, встановленні перспективи, ментальної відстані між ними тощо» [5, с. 120].

Про «емпатійну позицію» щодо співрозмовника, розуміння його почуттів, переживань і потреб, сприяння у вирішенні його проблеми пише також О. М. Корніяка.

Емпатійна позиція психолога зазвичай тягне за собою виключення із зворотного зв'язку чисто оцінкових суджень, заміну їх дескриптивними і зокрема автодескриптивними, взагалі культивування пом'якшених оцінок, які сприяють зниженню рівня психологічного захисту партнера і забезпеченню суб'єкт-суб'єктного спілкування між його учасниками.

Звичайно, протиставлення емпатії і рефлексії є умовним. Емпатія неможлива без здатності уявити себе на місці іншої людини, «реконструювати» її внутрішній світ, «програти» за неї ту чи іншу ситуацію.

Для появи емпатії є одна основна умова, про яку пишуть майже всі дослідники, — це «уміння слухати і спостерігати». Як свідчить Л. А. Петровська, ці, здавалося б, елементарні уміння «далеко не завжди є достатньо розвиненими» [15, с. 144]. Вони пов'язані з усвідомленням важливості невербальних засобів спілкування і умінням сприймати й адекватно інтерпретувати невербальну інформацію, що є «особливо тонкою і, можливо, основною тканиною міжособистісного контакту» [там само, с. 153].

Перешкоджають емпатії певні чинники: міркування про іншого за аналогією з собою, стереотипізація, розгляд конкретної людини через призму імпліцитних уявлень про те, якою повинна бути особистість (імпліцитна теорія особистості), прагнення до внутрішньої несуперечливості — тобто схильність «витісняти» всі аспекти образу сприйманої людини, які суперечать тій «концепції», яка вже встигла про неї скластись; ефект інерційності — тобто тенденція до збереження раніше створеного уявлення про людину; вплив характеристик особистості самого психолога (рівень його когнітивної складності, рівень домагань, самооцінка); а також чинник послідовності — вплив послідовності отримання певних відомостей [там само, с. 149, 150].

Однією з умов підвищення ефективності спілкування називають як персоніфікацію контакту, так і уміння будувати контакт на різній психологічній дистанції, гнучкість і адекватність у зміні психологічних позицій.

Крім того, важливе місце в КК психолога відводиться його особистісним якостям, здібностям, тому особистісному ресурсу, який може бути задіяний у ситуаціях комунікативної взаємодії. Тут називають схильність спілкуватися з людьми (товариськість), уміння ефективно розв'язувати конфлікти, невимушеність, логічне і чітке мовлення, ввічливість, тактовність, почуття гумору, гнучкість і адекватність зміни психологічних позицій, здатність до імпровізації, загальну навчуваність. Ю. М. Ємельянов називає такі особистісні змінні, як Я-концепція, пластичність-ригідність настановлення, екстернальність-інтернальність [9].

Ю. В. Анікеєва у своєму докладному огляді підходів до кваліфікації КК психолога робить такий підсумок: «Комунікативна компетентність психолога передбачає наявність таких умінь: доводити до партнера зміст інформації на доступній для нього мові; надавати критичну інформацію з позитивних, конструктивних позицій; дотримуватись у комунікації загальноприйнятих у людському суспільстві цінностей, принци-

пів, ідеалів; бути уважним, не принижувати гідність партнерів спілкування, не виявляти агресивні наміри; доказово, переконливо відстоювати свій погляд на предмет обговорення; концентруватись на змісті інформації, обговорюваної теми, не зачіпаючи особистісних якостей співбесідника; контролювати час комунікації, надавати можливість партнеру реагувати на отриману інформацію» [3, с. 11].

Ми схиляємось до того, щоб надавати пріоритет таким особистісним характеристикам, як психологічна проникливість (близька до поняття емпатії та емоційного інтелекту), а також здатності до інтерпретації, як механізму, що допомагає бачити психологічну сутність спостережуваного явища (про це в наступних розділах книги).

Рівні комунікативної компетентності — це межі, в яких суб'єкт може досягати конкретних комунікативних цілей.

Теоретичний аналіз структури комунікативної здатності свого часу здійснив, наприклад, А. А. Кідрон [13]. Автор визначає комунікативну здатність як загальну здатність, пов'язану із різноманітними підструктурами особистості, яка виявляється в навичках суб'єкта спілкування нав'язувати соціальні контакти, регулювати повторювані ситуації взаємодії, а також досягати в міжособистісних стосунках накреслених комунікативних цілей. Це — унітарний показник готовності до спілкування, «компетентність у спілкуванні».

Компетентність у спілкуванні розглядається А. А. Кідроном *на трьох рівнях — особистісному, поведінковому і пізнавально-оцінковому*.

Наприклад, *на особистісному рівні* виокремлюються чотири площини: 1) база комунікативного потенціалу (соціальні і соціально-психологічні передумови до спілкування: комунікативні засоби, схеми орієнтації взаємодії, зовнішність, темперамент, статус індивіда в мікроколективі тощо); 2) найнижчий рівень прояву комунікативної здатності (навички спілкування); 3) середній рівень її прояву — уміння спілкуватися;

4) найвищий рівень — форма інтеракційного пристосування і функціональна спрямованість поведінки.

Такий компонент комунікативної здатності, як *уміння спілкуватися*, на основі переважальних психологічних механізмів розпадається у свою чергу на 5 класів:

- 1) *пізнавальні уміння*: здатність пізнавати людей (рівень міжособистісної перцепції), об'єктивувати ситуацію і прогнозувати поведінку, самопізнання;
- 2) *пізнавально-експресивні уміння*: уміння активно слухати, вибирати роль, адекватно передавати і сприймати емоції;
- 3) *експресивні уміння*: мовленнєві здібності, уміння аргументувати, здатність до невербального самовираження, уміння підкреслити особистісно-індивідуальні риси;
- 4) *експресивно-інтеракційні уміння*: здатність до ризику, уміння рефлексивно керувати «Я-образом»;
- 5) *інтеракційні уміння*: володіння правилами поведінки (етикетом), прийомами техніки спілкування і маніпуляцією, конструктивне використання его-захисних механізмів, уміння використовувати позаситуативні умови і засоби.

Для визначення комунікативної здатності на рівні *реальної поведінки* автор пропонує таку систему з 3-х показників:

а) показники, які характеризують *здатність регулювати площину спілкування*:

- змінювати *спрямованість* комунікативної поведінки (особистісно орієнтоване — конвенційно-орієнтоване);
- обирати відповідну комунікативну *дистанцію* (коротку — середню — довгу);
- регулювати ступінь залученості до ситуації (сильна — середня — слабка);
- змінювати *модальність самовираження* (за мірою порядності, за мірою вираженості почуттів, за використанням мовленнєвих засобів);

б) показники, які характеризують *здатність змінювати рольові позиції*:

- *перетворювати ініціативу особистої поведінки* у форму актуалізуючої, кооперуючої, конкуруючої чи маніпулюючої поведінки;
- адекватно *розрізняти функційну спрямованість* поведінки партнера (за вищеназваними рольовими позиціями) і розгадувати свідоме маскування;
- *відгукуватися* на актуалізуючу і кооперуючу поведінку;
- *вміти відповідати*, мобілізувавши свої комунікативні ресурси, в *умовах маніпуляції і конкуруючої поведінки* з боку партнера;

в) показники, які характеризують *толерантність* у між-особистісних відносинах:

- *відсутність схильності* до емоційного сприйняття своїх партнерів спілкування на «*негативній шкалі*» (ворожість, нещирість тощо);
- *здатність витримувати реальну ситуативно-негативну асиметричність* (наприклад, коли партнер дає менше позитивно-емоційного зворотного зв'язку) без позбавлення спілкування спонтанності і стабільності.

А. А. Кідрон провів анкетування на основі понять, які найчастіше використовуються в розмовній мові для оцінки комунікативних властивостей особи. Факторний аналіз масиву даних, отриманих на основі 25000 взаємних оцінок властивостей 72 особами, відкрив можливість для оцінки гіпотетичної структури комунікативної здатності. Фактори впорядкувались у такі групи:

а) еквіваленти «стратегічних» умінь спілкування — фактор сенситивності й уміння налаштуватися, *фактор красномовності*;

б) еквіваленти «тактичних» умінь спілкуватися — фактор почуття такту, фактор самовладання, фактор поведінки згідно з етикетом;

в) показник *володіння засобами спілкування* — фактор *виразності*;

г) еквіваленти особистісних або природних передумов комунікативної здатності — фактор зовнішньої привабливості, фактор товариськості, фактор відвертості;

д) характеристики стилю спілкування — фактор поступливості, фактор цілеспрямованої поведінки, фактор статевих преференцій при спілкуванні, фактор зменшення впливу позитивних санкцій.

Як бачимо, комунікативна здатність, за А. А. Кідроном, являє собою інтегративне утворення, яке охоплює особистісний, поведінковий і пізнавально-оцінковий компоненти. Для здібностей високої складності вимірювання призводить до поділу людей на численні підгрупи, і тут ми отримуємо відмінності швидше між індивідами, ніж між групами. Так, наприклад, існують дані про зв'язок між асоціативними реакціями і *типологічними властивостями нервової системи*.

Зокрема виявлено відсутність значущого зв'язку між швидкістю асоціативних реакцій і силою нервових процесів стосовно збудження, але є зв'язок *між швидкістю асоціативних реакцій і лабільністю нервової системи*.

Спостерігаються й інші відмінності у вербальній поведінці, в основі яких лежать когнітивні особливості суб'єктів, такі, наприклад, як *полезалежність* та *полenezалежність*. Прийнято вважати, що «полезалежні» краще ладнають із людьми, мають великий набір соціальних навичок, більш компетентні у спілкуванні, а «полenezалежним» властиві навички пізнавального аналізу і структурування. Проте, як показало дослідження П. Н. Іванова та ін. [11], така постановка питання не є цілком коректною. Дослідження підтвердило, що ступінь диференційованості когнітивних структур є однією з детермінант процесу спілкування. Однак ця детермінація не є лінійною і, очевидно, не можна вважати цілком обґрунтованими висновки щодо більшої компетентності у спілкуванні полезалежних суб'єктів. Суб'єкти з високою мірою диференційованості ког-

нітивної сфери (поленезалежні), хоч і не зорієнтовані на спілкування, проте виявляють у ньому значну продуктивність: зокрема демонструють здатність сприймати повідомлення адекватно до задуму партнера, продукувати текст з урахуванням позиції реципієнта.

Виявлено індивідуальні відмінності щодо *рівня афіліації* – потреби бути учасником ситуації соціальної взаємодії [17]. Зокрема виокремлено 4 типи афіліантів: 1) люди, які чекають позитивної відповіді від інших; 2) ті, які чекають позитивної і негативної відповіді; 3) ті, які чекають негативної відповіді; 4) ті, які не чекають нічого. Крім особистісних детермінант, що визначають афіліативну тенденцію, певну роль тут відіграють і об'єктивні афіліатори (інтер'єр, меблі, дистанції тощо).

Деякі автори, які пишуть про комунікативну культуру¹, вважають, що на особливості її прояву як особистісної власливості впливають: флексибільність – ригідність, екстравертованість – інтровертованість; діалогічність свідомості; особистісна рефлексія; особистісні смисли, мотиви; інтегральне самоставлення; емпатія; конформність; особливості самоприйняття особистості [6].

Наша попередня книга («Мова і мовлення в просторі наукової і практичної діяльності психолога», 2013) була присвячена мовно-мовленнєвій компетентності психолога як важливій складовій його професійної компетентності. Було зроблено спробу показати відношення, які існують між нею і КК психолога.

Співвідношення мовно-мовленнєвої і комунікативної компетентності представлено як дві фігури, які перетинаються і мають спільну частину, проте жодна з них не охоплює іншу повністю (табл. 1.1).

¹ Комунікативна культура включає культуру почуттів, культуру мислення, культуру мовлення і культуру здоров'я.

Таблиця 1.1

**Мовно-мовленнєва і комунікативна компетентність
психолога**

Тип компетентності	Мовно-мовленнєва		Комунікативна
компоненти компетентності	метакогнітивні лінгвістичні уміння	раціонально-імпресивні уміння раціонально-експресивні уміння	соціолінгвістичні знання та уміння

Ми схильні розглядати комунікативну компетентність як таку, що, подібно до мовно-мовленнєвої [1], має мультидискурсну природу. Це означає, що різні види професійної діяльності, яку виконує (нерідко паралельно) сучасний психолог (наукова діяльність, практична психологія, консультування, психотерапія), висувають до його комунікативної компетентності різні вимоги, акцентуючи її різні складові. Існування у сучасних підручниках з мовного етикету [7] таких розділів, як «Етикет сучасної української науки» або «Етикет телефонної розмови» показує, що не тільки мовно-мовленнєво-текстуально, але й комунікативно ці види діяльності, характерні для сучасного психолога, різняться між собою. Припускаємо, що вони будуть відрізнятись і щодо інших параметрів комунікативної взаємодії.

Призначення КК: полегшувати встановлення контакту з партнером (читачем, респондентом, адресатом — загалом споживачем психологічної інформації та науки) — з метою підвищення ефективності подальшого психологічного впливу.

Комунікативна компетентність — одне з найголовніших понять, яке вживають для характеристики професійної майстерності сучасного психолога.

Розпочинаючи аналіз КК, виокремимо декілька засадничих положень, на які ми вважаємо за потрібне орієнтуватись.

КК слід розглядати не формально й абстрактно, а у зв'язку з тією діяльністю, у якій і задля успіху якої психолог-професіонал мобілізує свої ресурси. Через успішність цієї діяльності слід і оцінювати КК психолога.

З погляду структури КК є комплексом певних складових, які комбінуються і впорядковуються ієрархічно відповідно до специфіки конкретної діяльності.

Такою діяльністю, стосовно якої є сенс говорити про комунікативну компетентність психолога, є його комунікативна діяльність. Як така, комунікативна діяльність психолога виконує певну функцію і має етапну структуру: її виникненню передують етап мотиваційної готовності і налаштованості психолога на комунікацію, далі розгортаються орієнтувально-діагностичний і виконавчо-операційний етапи. Умовою успішності комунікативної діяльності є певний внутрішній ресурс, особистісні, когнітивні, інтелектуальні (мнемічні) здібності й здатності психолога, його стратегічна й тактична вправність, вироблені під час набуття професійного досвіду прийоми успішної взаємодії з партнером комунікації.

Функція КК — полегшити встановлення контакту з партнером спілкування для того, щоб підвищити ефективність психологічного впливу на нього в рамках суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Важливо враховувати той факт, що сучасний психолог є спеціалістом широкого профілю: зазвичай він поєднує дослідницьку, викладацьку, консультаційну працю, готує наукові публікації, виступає як рецензент і опонент на захисті дисертацій, як консультант у засобах масової комунікації тощо.

Можна вважати, що всі зазначені види діяльності є конкретними прикладами комунікативної діяльності психолога, а його КК в усіх зазначених випадках отримує свою специфічну визначеність і сприяє виконанню відмінних (або пов'язаних з різними цілями) завдань.

Все сказане вище дає підстави трактувати КК психолога як мультидискурсний утвір, адже кожен дискурс (академічний,

педагогічний, практично-психологічний, консультаційний) висуває на передній план різні складові КК психолога, змінює структуру її складових, вимагає від психолога різних умінь і навичок комунікативної взаємодії.

Зазначені дискурси відрізняються, найперше, ступенем *особистісної приявності* психолога як учасника комунікації. У науковому дискурсі (наприклад, у науковій публікації) ця приявність традиційно зведена до мінімуму: прізвище автора у свідомості його читачів асоціюється з певними ідеями, а не з його індивідними чи особистісними характеристиками. У педагогічному дискурсі чим більше презентований викладач-психолог як особа, тим ймовірніший успіх його інформаційних і фасилітаційних зусиль. У практично-психологічній діяльності (психолог у школі, в лікарні, в армії, в пенітенціарній установі) ступінь презентованості психологом своєї особистості визначається виконуваним завданням.

У консультаційному дискурсі приявність особистості психолога є найбільшою (особливо у спілкуванні віч-на-віч). Так, Карл Роджерс вважав, що психотерапевт повинен поводитися відповідно до своїх дійсних переживань, а не керуватись якимось стилізованим образом терапевта.

Значні відмінності між зазначеними дискурсами спостерігаються і стосовно *адресата психологічного впливу*, партнера комунікації (радіше — очікувань щодо нього). Якщо в академічному писемному дискурсі адресат і кількісно, і якісно є невідзначеним (його може взагалі не бути, якщо публікацією ніхто не зацікавиться), то в педагогічному — він є груповим, соціально і фізично приявним, причому психолог-викладач очікує від нього великої допитливості і пізнавальної активності. У практично-психологічному дискурсі адресат фізично присутній, груповий чи індивідуальний, кількісно визначений, інституційно класифікований (за віком, проблемою, хворобою тощо). В консультаційному процесі партнер комунікації (віч-на-віч) може бути як індивідуальним, так і груповим, адресат одночасно і відкритий, і насторожений, дуже чутливий,

«обставлений» психологічними захистами, але й налаштований на глибший контакт.

Що стосується *мети* комунікації, то тут також спостерігаємо великі відмінності залежно від дискурсу: в академічному – психолог прагне досягти змін в інформаційному полі адресата, вплинути на його професійно-наукову картину світу; у педагогічному дискурсі йдеться про формування професійної свідомості й самосвідомості партнера (студента); у практично-психологічному дискурсі (наприклад, в емпірично-дослідницькій практиці) стимулюються рефлексія, самоспостереження адресата; у психологічному консультуванні ставиться мета змінити смисли клієнта, вплинути на індивідуальну картину світу конкретної людини, що і є дієвим засобом психологічної допомоги.

В усіх зазначених дискурсах психолог використовує ресурс своєї мовно-мовленнєвої і комунікативної компетентності. Ми дотримуємось думки, що це є два окремі види професійної компетентності: перший послуговується вербальними засобами, другий охоплює також широке коло метамовних та соціолінгвістичних знань і умінь. Спільним для цих видів компетентностей є те, що обидва вони полягають у застосуванні психологом раціонально-імпресивних і раціонально-експресивних умінь, проте це не означає їх тотожності. Деякі представники комунікативної лінгвістики, вважають, що мовно-мовленнєва компетентність повністю покривається ієрархічно вищим поняттям «комунікативної компетентності», проте ми наполягаємо на їх окремішності, самостійності хоча б тому, що мовно-мовленнєва компетенція глибше закорінена у фізіології, динаміці нервових процесів, природних задатках і здібностях, індивідуальних особливостях переходу від невербального до вербального змісту.

Як пише Г.І. Богін (автор параметричної полікомпонентної моделі мовної здатності (яка містить 60 компонентів), навчання мови (насамперед рідної), – це один із аспектів плано-

мірного розвитку людського індивіда в напрямку присвоєння ним своєї людської сутності.

Література

1. Андрієвська В. В. Діяльність психолога як простір мови і мовлення: проблема інтегральної моделі мовно-мовленнєвої компетентності / В. В. Андрієвська // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. академіка С. Д. Максименка. — К. : Ніка-Центр, 2009. — Вип. 37. — С. 44-75.
2. Андрієвська В. В. Професійна компетенція: теорія і практика її оцінки на Заході / В. В. Андрієвська // Науково-методичне забезпечення діяльності сучасної професійної школи : матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 11-14 травня 1994 р.). — К., 1994. — Ч. I. — С. 25-29.
3. Анিকেєва Ю. В. Психолог как субъект коммуникативной компетентности [Электронный ресурс] / Ю. В. Анিকেєва // Прикладная психология и психоанализ : электрон. научн. журнал. — 2012. — № 1. — Режим доступа : <http://ppip.idnk.ru>.
4. Аршавская Е. А. Экстралингвистические детерминанты коммуникативной способности (компетенции) / Е. А. Аршавская // Исследование проблем речевого общения. — М., 1979. — С. 72-82.
5. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф. С. Бацевич. — К. : Академія, 2004. — 342 с.
6. Бенеш Г. Психологія : dtv-Atlas : [довідник] / Гельмут Бенеш ; худож. Герман і Катаріна Фон Заальфельд ; наук. ред., пер. з нім. В. О. Васютинський. — К. : Знання-Прес, 2007. — 510 с.
7. Богдан С. К. Мовний етикет українців : традиції і сучасність / С. К. Богдан. — К. : Рідна мова, 1998. — 475 с.
8. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации / Отв. ред. В. Н. Ярцева ; предисл. В. И. Карасика. — [Изд. стереотип]. — М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. — 112 с.
9. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. — Л. : ЛГУ, 1985. — 168 с.
10. Зимняя И. А. Социально-профессиональная компетентность как целостный результат профессионального образования (идеализированная модель) / И. А. Зимняя // Актуальные проблемы качества образования и пути их решения в контексте европейских и мировых тенденций : материалы XV Всероссийс-

кой науч.-метод. конф. Кн. 2 : Проблемы качества образования. Компетентностный подход в профессиональном образовании и проектировании образовательных стандартов. — М. ; Уфа : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2005. — С. 10-19.

11. Иванов П. К. Социометрическое исследование взаимопонимания в общении / П. К. Иванов, И. Г. Сенина, Л. А. Галкина // Мышление. Общение. Практика. — Ярославль, 1986. — С. 126-128.
12. Иванова А. Е. Коммуникативное обучение и его особенности / А. Е. Иванова // Исследование проблем речевого общения. — М., 1979. — С. 83-89.
13. Кидрон А. А. Коммуникативная способность и ее совершенствование: дисс. ... канд. психол. наук / А. А. Кидрон. — Ленинград, 1981. — 235 с.
14. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції : [монографія] / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига. — К. : Вища шк., 2003. — 126 с.: іл.
15. Петровская Л. А. Компетентность в общении / Л. А. Петровская. — М. : Изд-во МГУ, 1989. — 216 с.
16. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Джон Равен ; [пер. с англ.]. — М. : Когито-центр, 2002. — 396 с.
17. Семиченко В. А. Формування психологічної компетентності студентів у процесі вивчення курсу психології / В. А. Семиченко // Актуальні проблеми психології: наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. академіка С. Д. Максименка. — К. : Нора-Друк, 2001. — Вип. 21. — С. 250-257.
18. Сидоренко Е. В. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии / Е. В. Сидоренко. — СПб. : Речь, 2008. — 208 с.
19. Ягнюк К. В. Анатомия терапевтической коммуникации. Базовые навыки и техники : [учебное пособие] / К. В. Ягнюк. — М. : Когито-Центр, 2014. — 166 с. — (Библиотека Института практической психологии и психоанализа. Вып. 9).

20. Gilbert P. La competence: du «mot-valise» an concept ope'ratoire / Patrick Gilbert et Michel Parlier // Actualite de la Formation Permanente. — 1992. — № 116. — P. 14-18.
21. Grand Dictionnaire de la Psychologie. — Paris : Larousse, 2011. — 1062 p.
22. Shannon C.E. The mathematical Theory of communication / C.E. Shannon, W Weaver. — Urbana, IL, University of Illinois Press, 1949.

1.2. Пропедевтика особистісної проникливості психолога як передумова його комунікативної компетентності

Компетентність психолога, у якій би сфері діяльності вона не виявлялась, ґрунтується на його здатності проникати в найбільш складну і втаємничену реальність — внутрішній світ особистості. Висловлене твердження стосується передусім практичного психолога як комунікатора з учнями, вчителями, батьками. Спілкування з ними становить основну ділянку докладання професійних знань і умінь шкільного психолога. Як консультант і разом з тим порадник (нерідко в суто особистих питаннях) він має розуміти своїх клієнтів, встановлювати з ними емпатійний контакт, враховувати їхні психічні стани і переживання, контролювати зрештою себе — слова, жести, міміку. Отже, ефективне спілкування психолога з різним контингентом людей — один з важливих показників професіоналізму зазначеного спеціаліста, його особистісної проникливості.

Як відзначається в психолого-педагогічній літературі, присвяченій висвітленню досвіду роботи практичного психолога у школі, молоді спеціалісти-психологи, спілкуючись з учнями (зокрема тими, які перебувають у постійному напруженому стані через власну шкільну неуспішність і конфліктну поведінку), нерідко потрапляють у глухий комунікативний кут. Як зазначає Н. Самоукіна (психолог з 20-річним стажем роботи в школі), у найбільш важкій ситуації опиняється психолог, якщо його клієнт взагалі відмовляється розмовляти. Розпові-

даючи про свою зустріч з підлітком, вона згадує: «Чого ви мене весь час розпитуєте? Мене мати примусила прийти до вас, ось її ви і питаєте» [17, с. 71]. І далі: «Та не знаю я нічого, — каже підліток, — а сам думає: «Скоріше б все це скінчилось» [там само].

Нелегким є професійний старт молодого спеціаліста в галузі практичної психології. Адже у шкільній установі всі чекають від нього особливої проникливості, розуміння їхніх власних проблем, дієвої психологічної допомоги в разі учинених труднощів школярів, випадків деструктивного впливу сім'ї на певних учнів, негараздів управлінського характеру (консультування шкільної адміністрації) і т. ін. Водночас постійне зростання кількості практичних психологів у закладах системи освіти закономірно призводить до актуалізації потреби у розробці методологічних підходів стосовно проблеми трансформації їх компетентності як дискурсивного утвору (В. В. Андрієвська) та планомірно здійснюваної на основі цього підходу пропедевтики особистісної проникливості майбутніх психологів-студентів педагогічних вузів.

Як показало наше дослідження, студенти — майбутні психологи мають значний потенціал особистісних можливостей щодо розвитку здатності проникати у внутрішній світ іншої людини, а також збагачення на цій основі уявлення про себе як носіїв комунікативних вмінь та навичок. Разом з тим, виявилось, що необхідна достатньо широка тренувальна практика, спрямована на те, щоб навчити майбутніх психологів адекватно оцінювати особистісну проникливість передусім щодо розуміння духовних потреб партнерів зі спілкування. За словами Д. Майерса, «більшість людей бачать себе кращими, ніж пересічна людина» [12, с. 104], що, звичайно, знижує їх шанси критично оцінювати себе, зокрема як учасників комунікації.

Як засвідчили Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига, Д. Гоулман [13], емоційний інтелект людини, який може стати об'єктом спеціального тренування, вносить корективи у самооцінку людини, сприяючи тим самим розвитку її особистісної проникливості.

Люди, обдаровані емоційним інтелектом, відзначаються високим розвитком здатності до емпатії, вони можуть «читати» емоції навколишніх людей, вміло реагують на них, знають, що сказати людині, яка потребує допомоги в тій чи іншій ситуації, і разом з тим бачать нещирість тих, хто намагається ввести в оману, намагається ними маніпулювати. Отже, емоційний інтелект є потужною опорою для психолога, який має розпізнавати характер схильностей людей, розуміти їхні емоційні стани, виробляти стратегії взаємодії з кожним для того, щоб діяти розважливо, а не імпульсивно і намагатися запобігати безглуздим непорозумінням серед членів колективу. А для того, щоб стосунки психолога з учнями і вчителями були виваженими, відкритими, надійними, необхідно в процесі спілкування з ними створювати для останніх *екран відображення* їх власного «Я», яке виявляється для партнерів зі спілкування забарвленим позитивними емоціями, наділений суспільно цінними якостями. Відомо, що осердям комунікативних актів є процес подвоєного дзеркального взаємовідображення. Тобто кожний з тих, хто спілкується, бачить не лише свого партнера та виявляє до нього певне ставлення, а й відображає те, яким партнер сприймає його самого.

Отже, якщо психолог, учасник комунікативного акту, створює позитивну атмосферу відображення дій, мовлення, емоцій свого партнера зі спілкування, то *екран відображення* власного «Я» останнього буде для нього забарвленим позитивними емоціями, принаймні спонукатиме до подальшого спілкування. Досягти цього можна різними засобами: передусім підкреслюванням у висловлюваннях партнера позитивних моментів, наданням йому ненав'язливої смислової підтримки; вираженням усім своїм видом добрих намірів щодо партнера — цьому можуть слугувати вираз обличчя, тембр голосу і темп мовлення тощо. Головне, чого має прагнути психолог, який створює у партнера з комунікативної взаємодії позитивний екран відображення власного «Я», — це пробудження або,

скоріше, підсилення у нього *почуття власної самоцінності* як людини, гідної поваги з боку оточуючих.

Авансування психологом поваги, довіри людині, з якою він спілкується, — це створення *позитивної моральної опори* для розв'язання спільно з нею нелегких, життєво важливих питань, які турбують останню. Особливо важливим завданням психолога є створення саме такої опори в процесі його взаємодії з неповнолітнім клієнтом. Адже дитині, підлітку вкрай необхідний позитивний зворотний зв'язок з дорослим, який може допомогти ствердитися зростаючій особистості у цінності власного «Я», зорієнтувати її у способах поведінки в тій чи іншій проблемній ситуації. Проте в житті нерідко бувають випадки, коли дорослий, у тому числі і психолог, приголомшить дитину необачним словом, знизить її самооцінку, позбавить оптимістичних очікувань щодо себе та інших, а потім дивується, чому ця дитина обходить його кабінет, як кажуть, десятою дорогою.

Отже, нині настав час, коли вкрай необхідно зосередити всі психологічні ресурси науковців і керівників психологічних служб на тому, щоб підвищити рівень культури *духовної проникливості* шкільних психологів, зокрема шляхом пропедевтики, тобто подання попередніх знань про особливості переживання дітьми різного віку депривації їх потреб у позитивній самооцінці, повазі з боку інших людей, а також самореалізації і самоствердженні.

Аналіз психологічної літератури з проблеми проникливості засвідчив, що особливості духовної проникливості психолога-практика не були предметом дослідження. Разом з тим, зважаючи на те, що «духовність, — за словами М. Й. Боришевського, — є однією з найсуттєвіших характеристик людини як особистості, як активного суб'єкта міжлюдських взаємин» [6, с. 5], ми започаткували дослідження, спрямоване на опанування студентами-психологами *рефлексивної здатності* проникати у внутрішній світ зростаючої особистості та розвиток їх умінь адекватно кваліфікувати мотиви її вчинкової актив-

ності, особливості психічних станів і переживань. Адже саме рефлексивна практика, досвід спілкування майбутніх психологів з дітьми різного віку служить тією основою, на якій підвищується рівень їх особистісної проникливості і зростає психолого-педагогічна культура.

Феномен проникливості людини та його відображення в сучасній психологічній літературі

Природа проникливості й інтуїції — однаково загадкових за своєю психологічною природою феноменів — останнім часом опинилась у центрі уваги багатьох психологів. Проникливі люди, так само, як і інтуїтивно обдаровані, виносять зазвичай швидко, без попередніх розмірковувань і спостережень свій вердикт з приводу характеру тієї чи іншої людини, вгадують її думки і почуття. Природні передумови проникливості відзначають майже всі дослідники цієї психологічної здатності. Так, А. А. Борисова дослідила, що *перцептивна проникливість* (ПП) має у своїй основі відповідні *природні задатки* і лише на основі цих задатків можна опанувати вміння швидко і адекватно пізнавати сутнісні характеристики особистості [4].

З метою вивчення психологічної проникливості як якості особистості названий автор здійснила психологічний аналіз життя і діяльності героїв творів Ф. М. Достоєвського, а саме: старця Зосими та Олексія Карамазова. Фіксуючи прояви гуманістичної спрямованості аналізованих персонажів, А. Борисова виділяє, зокрема, надзвичайно розвинуту спостережливість старця Зосими. Останній підмічає в людині все, що містить хоч яку-небудь інформацію про її душевні переживання, він здатний до високого рівня емпатії у взаємодії з іншими персонажами, які діють у творі Ф. Достоєвського, а також виявляє на рівні інтуїції дар передбачення: під час брутальної сварки між Федором Павловичем і Дмитром Федоровичем Карамазовими старець остаточно впевнився, що Дмитра Карамазова чекає велике страждання, і не помилився.

На підставі проведеного аналізу А. А. Борисова робить висновок, що *психологічна проникливість* — це цілісне стру-

ктурне утворення, функціональна система, яка складається з трьох рівнів психічного відображення: 1) на рівні *сенсорно-перцептивного відображення* для психологічної проникливості є важливими наступні елементи: вибірковість прийняття, яке розвинуте до глибокої спостережливості за людьми; здатність правильно розуміти думки і почуття інших людей, що передаються голосом, виразними рухами, емоційним забарвленням та ін.; 2) на рівні *уявлень* — образна пам'ять, володіння знаками і знаковими системами (мовлення, жести, міміка і т. ін.); 3) на рівні *вербально-логічного*, понятійного мислення — активність розумових дій аналізу і синтезу, гнучкість, гарне володіння мовою, узагальнений досвід спілкування з різними людьми.

Як зазначає А. А. Борисова, модель психологічної проникливості як функціональної системи, що побудована в результаті проведеного дослідження, потребує подальшої експериментальної перевірки [3].

Продовжуючи досліджувати психологічну проникливість особистості, А. Борисова звертає увагу на її *перцептивну основу*. Ми прийшли до висновку, зазначає автор, що зазначена здатність полягає у швидкому й адекватному пізнанні людей і характеру відносин між ними. Інакше кажучи, додає автор, це здатність швидко й адекватно пізнавати сутнісні характеристики особистості. За словами названого дослідника, виразним прикладом такого пізнання іншої людини і правильного прогнозування її поведінки може служити герой Ф. М. Достоєвського слідчий Порфирій Петрович із роману «Злочин і кара».

Характеризуючи слідчого, А. Борисова зазначає, що у романі слідчому всього 35 років, проте він уже досяг найвищого рівня психологічної проникливості (правильно визначає мотиви поведінки людини в тій чи іншій ситуації, адекватно прогнозує її подальші дії). Отже, інтерес до людини, її внутрішнього світу у нього виник рано, підкреслює дослідник героя роману Ф. М. Достоєвського.

Не зупиняючись на подальшому аналізі перцептивної проникливості слідчого, його далекоглядності і кмітливості (адже ці якості були виявлені й описані в романі найбільш проникливим, як прийнято вважати у світі, письменником), наведемо лише експериментальні дані, які були виявлені А. Борисовою у процесі дослідження нею (нагадаємо) перцептивної здатності, зокрема студентів і вчителів початкових класів. Так, для досліджуваних з високим рівнем розвитку перцептивної проникливості характерною є наявність таких структурних елементів.

На рівні сенсорно-перцептивного відображення — вибірковість сприйняття, розвиненого до глибокої спостережливості за людьми, здатність правильно розуміти думки і почуття інших людей, які передаються голосом і виразними рухами; емоційна чуйність.

На рівні уявлень — образна пам'ять, володіння знаками і знаковими системами (мовлення, жести, міміка та ін.).

На рівні вербально-логічного понятійного мислення — активність мислення з розвиненим аналізом і синтезом, гнучкість, гарне володіння мовою, узагальнений досвід спілкування з різними людьми [4].

Продуктивними, на наш погляд, є дослідження також А. А. Борисової з використанням творів живопису для вивчення психологічної проникливості. Використовувались портрети і сюжетні картини. Наприклад, Б. М. Кустодієв «Портрет Шаляпина», Ф. Гойя «Портрет Хосефи Байєу», К. С. Петров-Водкін «Тривога» та ін. Особливо інформативним виявилось обличчя людини. По очах можна прочитати радість, задоволення, горе, симпатію, приневолення, виявити схвалення, згоду, заборону, заохочення. Область навколо очей вважається головною мімічною зоною обличчя. Інтерпретація творів живопису підтвердила, на наш погляд, вихідну тезу автора (А. А. Борисової) щодо природних задатків особистості швидко й адекватно пізнавати сутнісні характеристики людини. Саме в цьому й полягають основні висновки дослідження ін-

терпретації творів живопису. Так, досліджувані розділилися на три групи: високий рівень проникливості, середній рівень і низький. Ступінь вираженості особистісної проникливості може бути підвищений, на думку автора, цілеспрямованим розвитком спостережливості за людьми в різних ситуаціях.

Отже, як бачимо, психологічна проникливість людини має в різних сферах діяльності свої особливості, але разом з тим скрізь — і у сприйнятті літературних персонажів, і творів живопису — переважають перцептивні процеси.

Підтверджують сказане також дослідження Н. Є. Єсманської [8].

Роблять свій внесок у розуміння природи проникливості й особистісних детермінант психологічної спостережливості роботи Л. А. Кунаковської, Н. М. Пінегіної, М. В. Дмитрієвої [7; 11; 14]. Автори свідчать, що розвинена психологічна спостережливість пов'язана передусім з високою *візуально-комунікативною рефлексивністю* і *психосеміотичною компетентністю*. У таких досліджуваних сильно розвинена самопрезентація образу «Я» у спілкуванні та орієнтація на чуттєвий досвід.

Праця В. Г. Зазикіна «Психологія проникливості» має дійсно енциклопедичний характер. У ній систематизовані погляди на психологічну природу проникливості, подані її система, зміст, методи спостереження і аналізу інформації про людину, яка має рідкісні якості, які, звичайно, пов'язують з *проникливістю*. Як і А. А. Борисова та деякі інші автори-дослідники особистісної проникливості, В. Г. Зазикін вважає, що проникливість властива далеко не всім, і тому все, що має відношення до неї, оточене ореолом незвичайності і втаємниченості. Автор пише: «Проникливі люди можуть швидко висловлювати майже безпомилкові судження про людину, яку бачать уперше, оцінювати її характер, емоційні стани і навіть — приховані наміри» [10, с. 7]. І далі: «Вони впевнено себе почувають, коли виникають складні ситуації, пов'язані з людськими відносинами, достатньо стійкі проти інтриг і інсинуацій, оскільки легко прогнозують можливі дії своїх опонентів, не бояться

будь-яких конфліктів» [там само]. Проникливих людей важко ввести в оману, продовжує В. Зазикін, тому проникливі люди скрізь вражають, до того ж здатні сильно впливати на людей.

Проникливість є незамінною професійною якістю у багатьох сферах діяльності. Хіба можна успішно займатися політикою, боротися із злочинністю, здійснювати ділові контакти у бізнесі, запитує названий автор, не володіючи проникливістю. Вибір професії психолога має бути поставлений у прямому залежності від здатності молодої людини до проникливості. Саме особистісна проникливість людини — це запорука її професійних досягнень. Основу особистісної проникливості становить спостережливість — здатність підмічати характерні, але мало помітні особливості психічних проявів людини. Саме ця властивість особистості стала привертати увагу з давніх часів. Так, методи розпізнавання характерологічних особливостей людини, висвітлений у роботах В.Г. Зазикіна, які застосовувались у китайській і японській культурі, нараховують століття. У роботі названого автора означено чимало індикаторів емоційних станів, особистісних рис характеру і намірів, які здійснюються поза контролем свідомості (особливості мовлення, його інтонаційні характеристики, міміка, почерк і характер розпису, конституція тіла, його будова та ін.). Крім того, В.Г. Зазикін висвітлив методи аналізу проявів особистісних якостей людини, які нерідко приховують її характерологічні особливості. Причому одразу необхідно зауважити, що в цьому випадку мова йде про зовнішні прояви особистісних якостей, тих, що «прочитуються» за характерними вегетативними і поведінковими зовнішніми реакціями. Визначення емоцій і емоційних станів, мотивів і цілей поведінки — це, за твердженням самого автора, лише ключ до розуміння намірів людини, спрямованості її поведінки — ним, ключем, ще треба навчитися користуватися.

Розроблені В.Г. Зазикіним індикатори проявів психічної активності особистості є, звичайно, підмогою для практичного психолога в його взаємодії з дітьми і дорослими. Головне —

це побудувати таку стратегію взаємодії психолога із зростаючою особистістю, яка актуалізуватиме її духовні потреби і разом з тим розвиток духовної проникливості самого психолога як засіб реалізації цих потреб.

Як засвідчив аналіз літератури, присвяченої вивченню психологічної проникливості, її прояви традиційно пов'язуються авторами, зокрема В.Г. Зазикіним, із здогадами щодо особистісних рис, характерологічних особливостей, передбачення емоційних реакцій і дій іншої людини. Тобто це *типова перцептивна* проникливість. З цією функціональною характеристикою проникливості перебуває у супрязі і її визначення: «*Проникливістю* прийнято називати якість особистості, яка залежить від вміння спостерігати, багато чого підмічати, вгадувати, а найголовніше — передбачати» [10, с. 10].

Разом з тим, як відзначають дослідники М.В. Дмитрієва, Л.А. Кунаковська, Н.М. Пінегіна, спостережливість людини пов'язана передусім з *високою візуально-комунікативною рефлексивністю* і *психосеміотичною компетентністю*. А спостережливість — це основна складова проникливості! Активність людини в процесі інтеракцій має завжди два вектори — на себе і на інших. Про «самопроникливість» (в контексті вивчення різних рівнів проникливості досліджуваних щодо сприймання ними образів інших людей) дослідники не згадують. Разом з тим центральну операціональну ланку комунікативної взаємодії суб'єкта з іншими людьми становить саме взаємовідображення — «Я» і не-«Я», тобто кожний з учасників комунікативної взаємодії має виявляти проникливість (і, природно, виявляє) не лише до образу партнера, а й *рефлексувати наскільки проникливим є він сам* з погляду розуміння адекватності сприйняття його тією людиною, з якою він спілкується і яка відображає та певним чином кваліфікує образ його самого.

Особливо важливою є здатність до *саморефлексії* у професійній діяльності психолога. Власне, такі прояви останнього у спілкуванні, як чуйність, зворушливість, співпереживання і є показниками духовної проникливості людини, адже вини-

кають і розвиваються зазначені якості саме у тих людей, які схильні до *саморефлексії* — аналізу характеру власних вчинків передусім стосовно близьких дорослих, засудження себе в разі тих чи інших дій, які завдають (або могли б завдати) шкоди іншим, проектування надання альтруїстичної допомоги людям, які цього потребують. Є й інші показники духовного самоаналізу та самосприйняття людини, які становлять результат її *рефлексивного самоаналізу*, а саме (за М. Й. Боришевським): виражена тенденція до звільнення від егоцентризму на користь ацентризму; стійка потреба слухати й чути іншого, що виявляється у ширій, неудаваній зацікавленості до питань, які хвилюють іншого; чуйне, турботливе ставлення до слабких, незахищених людей, потреба допомагати їм і т. ін.

Отже, рефлексивна здатність проникати (на моральній основі) у внутрішній світ зростаючої особистості, з якою психолог спілкується, і свій власний — це і є той «ключ», який рекомендує мати В. Г. Зазикін для вироблення проникливості, вгадування особистісних рис, характерологічних особливостей і передбачення емоційних реакцій і дій іншої людини.

Досліджуючи шляхи та засоби пропедевтичного навчання студентів — майбутніх психологів проникати у внутрішній світ зростаючої особистості, ми спиралися на концептуальні положення тих авторів, роботи яких містять теоретико-методологічні моделі понятійного і процесуального підходу до розкриття природи зазначеної здатності та її ролі у розвитку комунікативної компетентності психолога, його особистісної проникливості.

Передусім відзначимо поліфункціональний характер рефлексивної здатності: 1) рефлексія як складова будь-яких інтеракцій, у яких людина необхідно набуває нових знань про себе та своїх партнерів зі спілкування; 2) рефлексія, внаслідок механізму дії якої збагачуються евристики, що, як відомо, визначають оптимальний діапазон пошуку особистістю раціонального розв'язання когнітивних проблем; зрештою 3) рефлексія як знання людини про власні знання («визнача-

льна рефлексія», формула якої: «Я знаю, і я знаю, що знаю») [18, с. 66]; а також 4) рефлексія як механізм спілкування із самим собою (особливо у складних життєвих ситуаціях).

Досліджуючи шляхи та засоби пропедевтичного навчання майбутніх психологів особистісної проникливості, ми спирались на концептуальні положення авторів, роботи яких містять теоретико-методологічні засади вивчення *рефлексивних процесів* у сфері свідомості і самосвідомості особистості (регулятивний аспект). Рефлексія, згідно із сучасними уявленнями, — це унікальна здатність людини здійснювати самоаналіз свідомості, джерело адекватного самопізнання та саморегуляції у соціумі. За В. В. Андрієвською, О. Г. Асмоловим, М. Й. Боришевським, О. М. Леонтєвим, С. Д. Максименком, М. В. Папучею, А. В. Россохіним, на основі рефлексії здійснюється не лише адаптація людини стосовно навколишнього світу, але й набувають розвитку процеси смислопородження, смислоутворення, які становлять підґрунтя суб'єктності, характер її самоставлення як партнера з комунікативної взаємодії. Соціальна природа рефлексії акцентується І. С. Коном, В. І. Слободчиковим, С. І. Яковенком. За їх даними, рефлексія — це здатність поставити себе на місце іншого, засвоїти ставлення інших до себе, «бачити себе очима інших» (І. С. Кон), тобто займати в комунікативних актах аналітичну рефлексивну позицію. На думку В. О. Лефевра, Г. П. Щедровицького, рефлексія — це механізм розуміння Іншого — проникнення в його свідомість, пізнання її змістових аспектів та їх переживання у власній свідомості.

Виявленню *рефлексивної складової* комунікативної діяльності сприяє передусім проникнення суб'єкта цієї діяльності у психічні стани комунікантів. *Психічні стани* є найбільш, так би мовити, репрезентативними виразниками внутрішнього світу особистості, «особливою формою реалізації психічного, яка пов'язана зі специфічним емоційним самопочуттям, що викликане переживанням значущих для людини факторів протягом певного періоду часу» (І. І. Чеснокова) [20]. За сло-

вами С.Л. Рубінштейна, по відношенню до психічного процесу психічний стан виступає як спосіб його організації у певний проміжок часу. А.О. Прохоров підкреслює, що «психічний стан — це відображення особистістю ситуації у вигляді стійкого цілісного синдрому (сукупності) в динаміці психічної діяльності, що знаходить вираз у єдності поведінки і переживання в континуумі часу» [15, с. 37]. Отже, *психічні стани як регулятори вчинкової активності особистості* (в тому числі *рефлексивної*), які здійснюють на неї позитивний чи негативний вплив, з огляду їх репрезентативної функції мають стати сферою докладання зусиль психологів-практиків, «пробним каменем» їхньої комунікативної компетентності.

Психологічна, а отже, професійна проникливість психолога набувається, звичайно, роками у процесі його практичної діяльності.

Разом з тим розробки сучасних психологів, зокрема з проблеми рефлексивного сприйняття людини людиною, оптимізації на цій основі вчування у стани іншої особи, передусім розвитку цієї здатності у дітей, дають можливість виробити експериментально обґрунтовані методологічні засади щодо розвитку *психологічної проникливості* спеціалістів у галузі практичної психології й підвищити на цій основі рівень їх комунікативної компетентності. У нашому дослідженні розроблено й використано рефлексивні методи, які дають можливість здійснити пропедевтичне навчання студентів — майбутніх психологів *проникати у внутрішній світ зростаючої особистості* (дітей дошкільного, молодшого шкільного і підліткового віку), що становить *новий методологічний підхід стосовно розкриття умов розвитку особистісної проникливості молодих спеціалістів у галузі практичної психології* та трансформації на цій основі їх комунікативної компетентності.

Відповідно до висвітлених вище теоретичних основ вивчення та розкриття поставленої проблеми була розроблена проєктивна методика дослідження особливостей розвитку особистісної проникливості студентів — майбутніх психологів.

У контексті розгляду багатофакторної детермінації такого складного дискурсного утвору, яким є комунікативна компетентність психолога, одне з перших місць займає *особистісна проникливість* згаданого спеціаліста. Порівняно з перцептивною, соціально-психологічною, психографічною та іншими різновидами психологічної проникливості, найбільш тісний зв'язок з *духовністю людини, її потребоно-мотиваційною сферою* виявляє особистісна проникливість.

Більшість авторів, які вивчають нині проникливість людини в різних її аспектах, пов'язують актуальність своїх досліджень з потребою кожного швидко і точно розбиратися в людях, їх намірах і потайних задумах. Причому на перший план ставиться завдання *психологічного самозахисту людини...* від інших людей. Як зазначає у вступі до своєї книги В. Г. Зазикін, «суттєво змінилися взаємини між людьми, вони стали настоженими, негативно забарвленими, притому — найголовніше — зникає така найважливіша цінність людських відносин, як довіра» [10].

Зазначені зміни у стосунках між людьми названий автор пояснює тим, що науково-технічний прогрес дедалі більше і більше вводить людей у світ нових цінностей і потреб, скоріше за все, на думку автора, штучних, *далеких від людської сутності*, а отже, тих, що вимагають спеціального пізнання. Зазначаючи це, В. Г. Зазикін робить багатозначну за смыслом ремарку: «Системи потреб і відносин ведуть до появи формально нової, зовні незнайомої взаємодії між людьми, хоча, *якщо розібратися, їх базисні характеристики лишаться незмінними*» [там само].

Історики розвитку культури, дійсно, повинні дати відповідь на поставлене автором питання, яким конкретним змістом протягом віків наповнювались моральні потреби людини і якими дійсно є їх базисні характеристики. Разом з цим слід відзначити, що моральні цінності, пов'язані із взаєморозумінням і співробітництвом між людьми, зародилися ще в прадавні часи. Як свідчать праці польського психіатра, професора

Варшавського університету Яна Мазуркевича, первісні моральні норми, які мали ще біологічний характер, тим не менш регулювали вже людські відносини, і функціонували як форма *емоційної орієнтації*. Остання полягала в тому, що члени первісної групи мимоволі переживали емоції, спільні з емоціями людей, з якими вони знаходились у безпосередньому контакті. Вони раділи, коли навколишнім було весело, і сумували, коли траплялася біда, переживали її всім гуртом. Як пише К. Обуховський, саме від цієї первісної форми емоційної орієнтації й ведуть початок основні моральні потреби людини, зокрема потреба в позитивній самооцінці, повазі, достоїнстві. Збереження для людини як члена первісної групи власної відповідності груповим потребам, підтримування позитивних емоційних контактів з іншими членами групи означало основну умову існування її у світі. Подальший розвиток цивілізації, культури, зберігаючи пристосовницько-охоронний характер моральних цінностей людини, разом з тим перетворював їх на засоби утвердження гідності людини, її прав і свобод. Уже в античному світі відомі представники греко-римської культури, наприклад, Марк Аврелій, римський імператор (І ст. н. е.) збагачує семантику психологічних понять, що означають моральні якості людини. Він пише: «Поклавши собі ці імена: добрий, скромний, правдивий, розсудливий, мислячий, обачний, ніколи не змінюй і не перекручуй ці імена, і швидко підвищуй себе до них» [1, с. 158].

Отже, короткий екскурс у становлення основних моральних понять — показників духовності людини — дає, на наш погляд, можливість не тільки стверджувати базисний характер цих психологічних категорій, а й солідаризуватись з автором, якого ми цитували вище, у тому відношенні, що нині до таких понять, як честь, достоїнство, гідність, благородство, правдивість людини майже ніхто з педагогічних працівників (у взаємодії з учнями) не апелює — не модно, не ефективно, вважає більшість педагогів.

З деяких психолого-педагогічних словників, виданих в останні два десятиліття, зникли, наприклад, такі поняття, як достоїнство, самолюбство, честь та деякі інші. Разом з тим, як свідчать, зокрема, видані протягом останнього часу фундаментальні дослідження українських психологів (М. Й. Боришевський, С. Д. Максименко, М. В. Папуча, В. В. Рибалка), присвячені вивченню внутрішнього світу особистості, проблема духовності постає нині на повний зріст як перед науковцями, так і працівниками в галузі освіти. Нині поєднання таких реально діючих чинників внутрішнього світу людини, як регулювання потреб власного «Я» діяти для себе і разом з тим «для інших», стало актуальним у масштабах суспільства, власної країни. Адже гармонійне поєднання власних потреб людини, зокрема в процесі її зростання, завжди було і є запорукою *психологічного благополуччя* в будь-якому осередку людського суспільства, особливо в учнівських групах. Учнівська група — це перша ланка в житті дитини, яка вимогливо, серйозно перевіряє її внутрішні достоїнства. Тут якраз і виявляється ставлення зростаючої особистості до себе і до інших, її вміння відстоювати власні цінності, гідність і право на повагу. Отже, психологічне благополуччя, а також неблагополуччя дитини, підлітка в учнівській групі ґрунтується передусім на морально-потребовій основі самої зростаючої особистості, що знаходить свій вияв у її психічних станах, емоційних переживаннях, особливостях вчинкової активності.

За нашими даними, основне професійне вміння психолога полягає у вмінні розшифровувати прояви духовних потреб особистості (дитини, підлітка) — у справедливості, схваленні її дій з боку вчителя й однолітків, відстоюванні свого права на повагу, збереженні дружби, умінні бачити в іншій людині позитивні риси, її нагальні потреби, адекватно сприймати очікування колективу (групи).

Таким чином, основний напрям дослідження, його актуальність ми вбачаємо у піднесенні ролі *духовної проникливості* психолога, яка має стати осередком його компетентності як

професіонала. Наші попередні дані засвідчили, що студенти — майбутні психологи з великим інтересом сприймають наративи, які містять психологічні проблеми основних героїв — їхні мотиви дій у конфліктних ситуаціях, систему захистів духовної цінності власного «Я», прояви переживань та психічних станів дітей і дорослих. Причому інтерпретація студентами проблемних життєвих ситуацій у наративах підвищує *рефлексивність* переживання ними різних моральних колізій, у які потрапляють описані в наративах герої. Завдяки рефлексивності переживання актуалізується, за словами Н. В. Чепелевої, *основна, смислоутворювальна функція наративу*. Автор пише, що зазначена функція «не лише дає можливість усвідомити, узгодити та впорядкувати основні смисли буття людини, а й надає їй відчуття авторства власного життя, уявлення (іноді може й ілюзорного), що воно підпорядковане якійсь логіці, порядку, і, взагалі, має сенс не лише в контексті власного буття, а й буття історичного, культурного, соціального» [19, с. 33]. Друга, не менш важлива функція наративу, зазначає Н. В. Чепелева, *«конституювальна, тобто така, що дозволяє людині усвідомлювати себе, свій досвід, вибудувати власну Я-концепцію, базуючись на культурних, особистих та сімейних історіях, і діяти відповідно до цих уявлень»* [там само, курсив наш — С. Т.]. Нарешті, як пише названий автор, «існує третя функція наративу — захисна. Ця функція завдяки повторюваності оповіді про складні ситуації, переживання дає можливість людині мовби відсторонитися від травмуючого досвіду, перевести його у вигляді зовнішньої історії, допомагаючи тим самим певною мірою здолати життєві ускладнення, травми, кризові стани тощо» [там само].

Слід одразу відзначити, що наративи, зміст яких був спрямований на висвітлення духовних цінностей зростаючої особистості, їх функціональні прояви, а також психосемантичне означення, служили експериментальною основою нашого дослідження, причому для інтерпретації текстів добиралися такі, які містили спогади видатних особистостей. Ці спога-

ди відбиралися за принципом побудови авторської ретроспекції на матеріалі опису конкретних проблемних ситуацій, які мали місце в особистому житті кожного автора, і, по-друге, опис ситуації повинен був включати *рефлексивний авторський аналіз* тих психічних станів і ефективних проявів, яке творцю нарративу дійсно довелося пережити.

Перш ніж перейти до висвітлення самого експерименту, звернімося до розкриття більш докладного, ніж це було зроблено вище, розкриття прикладного характеру опису рефлексивних актів.

Як відомо, В. Г. Белінський вперше використав поняття «рефлексія» як один із засобів аналізу головного персонажа з роману «Герой нашого часу». Вчений пише: «...У стані рефлексії людина «розпадається» на двох людей, з яких одна живе, а інша спостерігає за нею і судить про неї» [2, с. 178]. І далі, цитуючи вже слова самого Печоріна, автор додає: «В мені дві людини, одна живе в повному сенсі цього слова, друга мислить і осуджує її; перша, можливо, через годину розпрощається з вами і світом навіки і назавжди, а друга... друга?...» [там само]. Всім пам'ятні також пасажі Печоріна, у яких він нарікає на свою долю: «Всі читали на моєму обличчі ознаки поганих властивостей, яких не було, проте їх передбачували — і вони народилися. Я був скромним — мене звинуватили в лукавстві... Я говорив правду — мені не вірили: я почав обманювати» [там само, с. 171]. Отже, як бачимо, В. Г. Белінський наводить типові зразки рефлексивних міркувань людини: за себе та за інших. У нашому експерименті на властивості людини міркувати за іншого побудовано основні проєктивні завдання, які й дали можливість студентам-психологам виявити особливості власної рефлексивної здатності — мислити за себе і за автора певного нарративу.

Отже, переходячи до опису побудови експерименту, схарактеризуємо його *концептуальний апарат*.

1. *Актуальність дослідження* — суспільно значуща цінність розвитку духовних основ особистісної проникливості психо-

лога полягає в його здатності адекватно осягати потреби зростаючої особистості у визнанні з боку оточуючих, переживанні почуття власної гідності, достоїнності і самоцінності власного «Я», альтруїстичному ставленні до слабких, знедолених людей і т. ін.

2. *Мета експерименту* — виявити *умови* розвитку особистісної проникливості майбутніх психологів на основі здійснення ними рефлексивної практики щодо осягнення мотиваційної ролі духовних потреб зростаючої особистості (діти молодшого шкільного і підліткового віку).

3. *Об'єкт дослідження* — рефлексивна практика студентів — майбутніх психологів у контексті осягнення ними духовних потреб зростаючої особистості.

4. *Предмет дослідження* — розвиток особистісної проникливості майбутніх психологів у процесі рефлектування ними мотивів вчинкової активності дітей і підлітків, їх психічних станів і переживань.

5. *Гіпотеза* дослідно-експериментальної роботи — умови розвитку особистісної проникливості майбутніх психологів, здійснювані методом рефлексивної практики, спрямованої на осягнення ними особливостей функціонування потребво-мотиваційної сфери дітей і підлітків, можуть служити пропедевтичним засобом розвитку особистісної проникливості психологів-практиків (на духовній основі).

6. *Завдання експерименту.*

1. Проаналізувати мемуарну літературу й виділити рівнозначні за обсягом тексти, які містять зразки рефлексивного аналізу духовних потреб особистості, здійснюваного авторами спогадів щодо відтворення (у ретроспективі) проявів власної активності у періоди їх дитинства й отроцтва в контексті різних життєвих ситуацій і подій.
2. Здійснити за допомогою психологів-експертів стандартизацію вимог щодо аналізу експериментальних текстів студентами — майбутніми психологами, зокрема відно-

сно кваліфікації ними мотивів духовної активності персонажів, зображених в авторських текстах.

3. Вивчити особливості рефлексування студентами експериментальних текстів (залежно від періоду їх навчання у ВНЗ) — від першого до п'ятого курсів.
4. Висвітлити, згідно з літературними даними, поняття «рефлепрактика» і розкрити її пропедевтичну функцію щодо розвитку психологічної проникливості майбутніх психологів².
7. *Теоретико-методологічні засади та основні ідеї експерименту.*

Рефлексія згідно з сучасними уявленнями — це унікальна здатність людини здійснювати аналіз свідомості, джерело адекватного самопізнання та саморегуляції у соціумі. За В. В. Андрієвською, А. Г. Асмоловим, О. Н. Леонтьєвим, Д. О. Леонтьєвим, С. Д. Максименком, А. В. Россохіним, на основі рефлексії здійснюється не лише адаптація людини стосовно навколишнього світу, але й набувають розвитку процеси смислопородження, смислоутворення, які становлять підґрунтя духовності особистості, її компетентності як дискурсивного утвору. Соціальна природа рефлексії акцентується І. С. Коном, В. І. Слободчиковим, С. І. Яковенком. За їхніми даними, рефлексія — це здатність поставити себе на місце іншого, за своїти ставлення інших до себе, «бачити себе очима інших» (І. С. Кон), тобто займати в комунікативних актах аналітичну рефлексивну позицію.

Основна ідея дослідження полягає в організації рефлепрактики майбутніх психологів, яка має пропедевтичний характер і спрямована на осягнення майбутніми психологами феноменів внутрішнього світу, розвиток особистісної проникливості зростаючої особистості на основі формування у неї рефлексивної здатності адекватно кваліфікувати зазначені феномени.

² Термін «рефлепрактика» Є. П. Варламова і С. Ю. Степанов вживають у контексті рефлексивно-гуманістичного підходу до процесу творчого самовираження та саморозвитку особистості [5].

8. *Методи дослідження.* Організація рефлепрактики студентів — майбутніх психологів; інтерпретація досліджуваними текстів спогадів видатних особистостей періоду їх дитинства з метою виявлення форм прояву духовної активності зростаючої особистості у контексті її внутрішнього світу; метод закінчення досліджуваними незавершеного тексту спогадів на основі рефлектування ними ймовірної позиції автора — суб'єкта переживання певної моральної колізії.

9. *База експерименту.*

Інститут кримінально-виконавчої служби Національної Академії внутрішніх справ України, кафедра пенітенціарної педагогіки і психології.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Інститут педагогіки і психології, кафедра практичної психології.

Методика дослідження

Наші попередні дані засвідчили, що серед вчинкових мотивів дітей і підлітків найменш усвідомлюваними студентами є духовні потреби зростаючої особистості, пов'язані з ураженням почуття її власної гідності (наприклад, через підозру у неправдивості, глузливе ставлення до дитини, знецінення її образу «Я», фізична агресія, зниження авторитету учня в класі вчителем та ін.). Враховуючи широко розповсюджене в школах явище знецінювання духовних потреб зростаючої особистості, ми поставили за мету розробити методику пропедевтичного навчання *особистісної проникливості* студентів, які вчаться в педагогічних вузах, спрямувавши її на гуманні цілі.

Проективна методика включила 12 проблемних ситуацій (по 6 у кожній серії), у яких описано достовірні (за спогадами учасників і творців цих ситуацій) життєві колізії дітей і підлітків та їх переживання як суб'єктів взаємодії з однолітками і дорослими — учасниками різних проблемних ситуацій.

Досліджувані студенти повинні були закінчити певні ситуації (кожна з них мала три варіанти можливих відповідей) і визначити, які духовні потреби, відповідно до змісту кожної

ситуації, служили мотиваційною основою вчинкової активності дітей і підлітків у їх взаємодії з однолітками і дорослими.

У другій серії дослідження особистісної проникливості дітей і підлітків студенти, на основі власних ретроспекцій, здійснювали рангування чинників, які, на їх погляд, зумовлюють психологічне неблагополуччя дитини (підлітка) в учнівській групі. Слід одразу сказати, що однозначного бачення студентами чинників психологічного неблагополуччя учнів ми, звичайно, не прогнозували — адже нині школи дуже різняться між собою і складом педагогічного, і учнівського колективів через умови оплати процесу навчання (одностайно учні оцінювали, точніше виключали, чинник № 4, а саме: «Стан туги за рідною домівкою та близькими друзями»). Для дітей, на думку студентів, такої проблеми, з якою зіткнувся свого часу Аксаков, не існувало.) Проте ми одержали цікавий матеріал щодо розповсюдження у школах широкого набору інших показників психологічного неблагополуччя дитини майже у кожній учнівській групі. Тобто тексти спогадів, поданих у другій серії методики, служили лише стимулятором для кожного досліджуваного щодо відтворення тих негараздів і переживань, які увійшли в його особистісний досвід спогадів про школу. Набір чинників психологічного неблагополуччя дитини чи підлітка у школі, як і самі набори ситуацій, що їх інтерпретували студенти, подано нижче.

Коментування життєвих ситуацій взаємодії дітей з однолітками і дорослими

Ситуація № 1

Дванадцятирічна Леся сама запропонувала допомогти скласти каталог книжок у шкільній бібліотеці. Їй мала допомогати Оленка, але вона захворіла. В суботу Леся раптом зрозуміла, що треба зробити багато уроків і пошкодувала, що пообіцяла вчительці прийти у вихідні дні й допомогти їй. Через це дівчина була дуже пригніченою і в поганому настрої. Коли

вранці вона прийшла до бібліотеки, її обличчя було похмурим. Вчителька вислухала дівчинку і... (Х. Жинот, психолог).

(Те, що відбувалося далі, і що, на вашу думку, вчителька сказала учениці, ви, як педагоги, звичайно, знаєте. Отже, завершіть розповідь і спробуйте дати їй відповідний короткий і влучний заголовок).

Виберіть одне з трьох ймовірних висловлювань вчительки і обґрунтуйте свій вибір.

Варіанти висловлювання вчительки:

- 1. *Треба бути більш відповідальною: пообіцяла — виконуй! Учись планувати свою роботу й заощаджувати свій час.***
- 2. *Незважаючи на те, що в тебе поганий настрій і обмаль часу, ти все-таки прийшла. Оце так характер! Оце так сила волі! Оце так чесність!***
- 3. *Якщо ти не в настрої, то можеш піти додому. Доведеться мені самій попрацювати — я вже до цього звикла.***

Ситуація № 2

Маршрут мій до школи пролягав через однопрогінний дерев'яний міст, перекинтий над річкою. Після льодоставу пішоходи, щоб скоротити шлях, проклали стежину по льоду, вона йшла навскоси, трохи лівіше мосту. З початком весни посеред річки на льоду утворилася довга тріщина; попервах вона була настільки вузькою, що і дорослі, і діти переступали її без усяких зусиль, потім тріщина перетворилася на ополонку, і її доводилося вже не переступати, а перестрибувати. Яюсь уранці, йдучи до школи, я зупинився перед ополонкою, вона видалася мені небезпечно широкою. Постоявши хвилинку, я пішов назад на берег, щоб перейти через міст. Тут з мосту почувся сміх, сміялася незнайома молода жінка. Потім вона вигукнула щось подібне до того — «кишка тонка» чи «мало каші їв» — без особливої глумливості, бажаючи пожартувати, а не образити. Я перейшов на інший берег безпечним шляхом,

відчуваючи, що роблю загалом-то правильно, — проте із цього ранку *у мене на цілий день лишилось якесь неприємне, лютке відчуття*. Я знав, що треба щось зробити, щоб позбавити себе від цього відчуття, проте *сам собі не наважувався зізнатися, в тому, що знаю*; адже зізнатися собі в цьому означало поставити питання руба: або діяти — або нічого не робити.

Вночі мені не спалося, підвівся я наступного ранку, коли трохи розвиднілося, і відправився до школи набагато раніше, ніж завжди, збрехавши матері, що так наказала вчителька. Коли я підійшов до річки і став на лід, навколо не було ні душі. За добу ополонка стала ширшою, вода в ній здавалась особливо чорною... (В. С. Шефнер, письменник).

І хлопчик вирішив...

Закінчіть розповідь, вибравши один з її варіантів:

- 1. *Йти через міст — за добу ополонка стала ширшою, і вода в ній здавалась особливо чорною.***
- 2. *Дочекатись однокласників, щоб подивитись: підуть вони через міст чи стрибатимуть через ополонку.***
- 3. *Перестрибнути через ополонку, поки нікого немає на березі річки.***

Ситуація № 3

Я хочу розповісти про один отриманий в дитинстві урок, пам'ять про який залишиться у мене на все життя.

Мені було років дев'ять. Ми проводили літо в Нарі. Дідусь Щербатов любив усіякі технічні новинки і виписав у Нару фонограф. Тоді цей апарат був ще рідкістю. Звук записувався на ньому не на круглих платівках, як у сучасних грамофонах, а на валиках з воску.

Цим літом у Нарі, крім нас, жили ще мої двоюрідні брати. Дітям було заборонено без дорослих пускати фонограф. Проте невдовзі для мене, як для старшого, було зроблено виняток і мама дозволила мені його пускати, «коли це нікому не заважає».

Користуючись цим правом, я одного разу сидів один після сніданку в порожній вітальні і слухав, пам'ятаю як зараз, арію тореадора з «Кармен». Через кімнату несподівано пройшов дідусь, він мав заклопотаний вигляд. Раптом він побачив мене: «Сергій, що ти тут робиш? Тобі ж заборонено пускати фонограф!» — «Ні, дідусь, — відповів я. — Мама дозволила мені його пускати». — «Неправда! — сказав дідусь роздратовано, — зупини фонограф і йди до себе!»

Я був ображений до глибини душі. Дідусь сказав мені, що я говорю неправду, він не повірив мені! Я одразу побіг розповісти про те, що трапилось, мамі і сказав їй, що віднині мої стосунки з дідусем будуть *винятково* формальні. «Після того, що мені сказав дідусь, я можу бути з ним лише шанобливим, проте любити його я більше не можу і не полюблю його *ніколи* в житті!» Мама відповіла мені, що з боку дідуса це було просто непорозуміння, яке, звичайно, незабаром з'ясується, проте вона накинулася на мене за мої «безсердечні» заяви: «як тобі не соромно так казати про дідуса...»

Проте я залишився непохитним. Мама, мабуть, хотіла переговорити з ним, але не встигла. Дідусь пішов до себе відпочивати. Настав час денного чаю, і ми всі спустилися вниз. За чаєм я сидів з підкресленим виглядом власної гідності, чого, на превеликий жаль, дідусь навіть не помітив, сам він був таким, як завжди...

Після чаю всі поїхали в Олексіївський ліс, у кількох екіпажах, я повинен був їхати туди ж верхи, але... я поїхав в інший бік.

До обіду приїхало декілька гостей з Литвинового — маєток тітки Софії Щербатової, удови старшого брата дідуса. Не пам'ятаю, чи приїхала сама тітка Софія, проте тітку Машеньку Долгорукову (її дочку) я в цей день добре запам'ятав, і вона була не сама.

Після другого дзвоника до обіду, ми, діти, з нашими вчителями і гувернантками стояли, як належало, біля нижнього

кінця довгого обіднього столу. Я, як і раніше, був сповнений гідності...

До їдальні зайшов дідусь з татом і мамою, дядями, тітками та іншими гостями. Все йшло як завжди. Раптом дідусь замість того, щоб піти до свого крісла, попрямував до нашого кінця столу, і мені, як і всім, стало зрозуміло, що він іде саме до мене.

— Сергій! — голосно сказав дідусь; так, щоб усі присутні, в тому числі — люди, це почули, — я тебе сьогодні образив. Я думав, що ти сказав мені неправду. Проте я був неправий: ти неправди не сказав. Вибач мені!

І я <...>

Навіть зараз, коли я згадую цю сцену, щось підступає мені до горла... Такі уроки — незабутні! (За книгою: Природа ребенка в зеркале автобиографии: учебное пособие по педагогической антропологии/под ред. Б. М. Бим-Бада и О. Е. Кошелевой. — М.: Изд-во УРАО, 1998. — С. 323-324).

Закінчіть розповідь, вибравши один з її варіантів:

- 1. Стояв як заціпенілий.**
- 2. Зрадив і обійняв дідуся руками за шию.**
- 3. Заплакав.**

Ситуація № 4

Моя мати, яка була охрещена і виросла в ірландській католицькій сім'ї, залишалась набожною католичкою аж до того часу, коли виявила, що мій батько був далеко не тим зразком досконалості, яким вона завжди його собі уявляла. Вона розлучилась із ним і, залишившись з чотирма дітьми, опинилась сам на сам зі світом. З цього часу вона зреклася своєї віри в католицьку релігію, стала справжньою атеїсткою...

Тим часом вона вирішила, що будь-яка сентиментальність є дурницею, і коли я ще була дитиною, вона відкрила нам таємницю Санта Клауса. Це призвело до того, що, коли на шкільному різдвяному святі вчителька, роздаючи цукерки і тісте-

чка, сказала: «Подивіться діти, що вам приніс Санта Клаус», я встала і урочисто промовила:

- Я вам не вірю, ніякого Санта Клауса немає.
- Цукерки призначені тільки тим дівчаткам, які вірять у Санта Клауса, — сказала вона.
- У такому разі я не хочу ваших цукерок, — відповіла я.

Вчителька необачно втратила терпіння і для повчання інших звеліла мені вийти наперед і сісти на підлогу. Я вийшла і, повернувшись до класу, проголосила першу зі своїх знаменитих промов.

— Я не вірю брехні! — вигукнула я. — Моя мама сказала мені, що вона є надто бідною, щоб бути Санта Клаусом і робити подарунки.

Тут вчителька схопила мене і спробувала силою посадити на підлогу, проте я, напружуючи ноги, не далася. Вона домоглася лише того, що мої підбори стукались об паркет. Зазнавши невдачі, вона поставила мене в куток, проте навіть стоячи там, я повернула голову через плече і вигукнула: «Ніякого Санта Клауса немає, ніякого Санта Клауса немає», нарешті вона була змушена відправити мене додому. Я йшла додому, стверджуючи всю дорогу: «Ніякого Санта Клауса немає». Проте я ніколи не позбавилась відчуття тієї несправедливості, яку вчителька вчинила щодо мене, позбавивши цукерок і покаравши за те, що я говорила правду... (Айседора Дункан, балерина).

Дайте відповідь на питання «Чим були вмотивовані протестні дії дівчинки», обравши один із варіантів відповіді:

- 1. Рисами її характеру (непоступливість, впертість).**
- 2. Ураженням почуття власної гідності дитини.**
- 3. Тим, що вчителька позбавила її цукерок.**

Ситуація № 5

Весною 1897 року, коли мені і Борису виповнилося п'ятнадцять років, він прийшов до мене і своїм змовницьким шепотом запропонував збиратися до Києва.

«У Київ?»

— Так. Пішки. Ось за яким маршрутом». — І він показав мені карту, яку дістав у Степана Васильовича.

У мене було три карбованці, у нього карбованців сім чи вісім, ми дістали дві пляшки для води (була фляга, але вона протікала), купили у пекарні Боніфация два великих калачі, моя мама дала нам наволочку з сухарями і вареними яйцями, мати Житкова наділила нас пиріжками з бринзою, і на наступний день, на світанку, ми вирушили в дорогу.

Попередньо було складено договір, який визначав наші взаємні стосунки на час усієї подорожі. Ми повинні були не розлучатися в дорозі ні за яких обставин, ділити все порівну та ін. І був ще один пункт, який невдовзі виявився для мене фатальним: за всіх скрутних обставин я повинен безвідмовно підкорятися Житкову як власному командирі. Якщо під час подорожування зазначене правило буде порушене двічі, нашої дружбі навіки кінець. Я охоче підписав цей договір, не надаючи значення тому, якими він загрожує наслідками.

І ось під вранішніми зірками ми бадьоро крокуємо до передмістя Одеси і до сходу сонця виходимо на Миколаївський шлях. Сонце пече нещадно. На спині у кожного з нас по мішку, на поясі — по пляшці з водою, в руці суковата палиця. На першому ж привалі, час якого строго відповідав розкладу Бориса, я з'їв за сніданком всю свою порцію бринзи — страшенно солоного овечого сиру. Мені нестерпно хотілося пити, але я боявся попросити у Житкова дозволу сьорбнути води з пляшки, оскільки і для цього в нього є розклад. Пляшка приладнана погано, вона б'є мені по стегну і заважає йти, але я не смію зупинитися, щоб прив'язати її як-небудь інакше.

...Житков крокує чітко, по-військовому, і я, відчуваючи, що він не пробачить мені, якщо я виявлю хоча б найменшу слабкість душі, намагаюся не відставати від нього ні на крок. У самісіньку спеку — знов-таки за розкладом Житкова — ми відшукали неподалік від дороги глибоку балку, де й прилягли відпочити. Проте не минула й година, як нас розбудив грім. Грім гримів у тисячу разів дужче, ніж звичайно, блискавки

спалахували одна за одною безупинно, а злива перетворила всю дорогу в суцільну річку. Сховатися від дощу було ніде. Житков скомандував: «Роззуйся і крокуй босоніж!». Я зняв черевики і, наслідуючи Житкова, начепив їх на палицю і пішов по рідкому чорнозему босими ногами мало не по коліно у грязюці. Не минула й година, як хмари збігли до обрію, і пекуче сонце так покоробило мокрі черевики, що їх неможливо було взути. Вони, як кажуть, «скоцюрбились».

...І ось ми знову на дорозі, де стоїть курява, у степу. Ми пройшли вже верст тридцять чи більше. Останній привал був у нас недавно — близько години тому назад. Проте спека стояла страшна, і мені смертельно захотілося присісти відпочити. Спекота була такою, що перед нами весь час виникало марево: тінисті, кучеряві дерева, які схилилися над якимось красивим, широким прозорим, як небо, ставом, і здавалось, що через годину, через дві ми будемо в цих райських місцях неодмінно. Але проходила хвилинка, і марево щезало і тануло. За розкладом Житкова наступний відпочинок належав нам ще дуже не скоро. Побачивши, що я, всупереч розкладу уклався в придорожній канаві, Житков вбивчо спокійним і ввічливим тоном запропонував мені продовжити мандрівку. В іншому випадку, казав він, йому доведеться застосувати до мене той параграф договору, який я підписав, і згідно з яким наша дружба повинна припинитися.

Як я проклинав у подальшому свою слабкодухість! То була саме слабкодухість, тому що варто мені лише взяти себе в руки, і я міг би здолати цю слабкодухість. Проте на мене найшла впертість, і я з перебільшеним виглядом втоми продовжував лежати в тій же позі і начебто для того, щоб остаточно відштовхнути від себе мого строгого друга, не кваплячись розв'язав свій мішок і почав з демонстративним апетитом жувати сухарі, запиваючи їх каламутною водою з пляшки. Це було другим порушенням нашого договору з Житковим, оскільки для їжі і питва теж був — за розкладом — призначений більш пізній час.

Житков постояв над мною, потім повернувся на підборах по-військовому і, не сказавши ні слова, закрокував по дорозі. Я з тугою дивився йому вслід. Я усвідомлював, що глибоко винний перед ним, що мені треба скочити і наздогнати його і покаятись у своєму дикому вчинку. Для цього у мене вистачило б фізичних сил, оскільки, хоча я й розімлів від спеки, я, повторюю, не відчував надмірної втоми. Проте хвилини проходили за хвилинами, а я продовжував, ніби заціпенілий, лежати біля стовпа і з відразою пити теплу, бруднувату воду, яка не втамовувала спрагу. Пролежавши таким чином близько години, я раптом зірвався і, мало не плачучи від непоправного горя, кинувся навздогін за Борисом. Але він відійшов далеко, і його не було видно, оскільки дорога робила крутий заворот.

Раптом я помітив папірець, який білів на телеграфному стовпі, і кинувся до нього, і побачив, що він приклеєний свічкою, однією з тих, які він дістав у Миколаєві. На папірці було написано крупними чіткими друкованими буквами: БІЛЬШЕ МИ З ВАМИ НЕЗНАЙОМІ. І нижче звичайним скорописом Житков повідомляв адресу своєї сестри, яка проживала в Херсоні.

Почуваючи себе глибоко нещасливим, я пішов по немилій мені дорозі... (К. І. Чуковский, письменник).

Назвіть основну причину розладу стосунків між двома друзями, вибравши один з наведених нижче варіантів:

- 1. Сильна спека і надмірна втома одного з хлопців — друга Бориса Житкова.**
- 2. Порушення партнером Житкова по мандрівці її розкладу.**
- 3. Переживання внутрішнього конфлікту попутником Житкова.**

Ситуація № 6

Мені було шістнадцять років. Я вчився в коледжі у Фігерасі. З класних кімнат униз, у внутрішній дворик, вели круті кам'яні сходи. Одного разу без будь-якої причини мені спало

на думку кинутись униз, і я було вже зовсім зібрався здійснити свій намір, проте мене опанував страх. Разом з тим ідея ця міцно засіла у мене в голові. Цілий день потай від усіх я її плекав і вирішив: завтра. І дійсно, на другий день вже ніщо не могло мене зупинити. Коли мої однокласники стали спускатися, я розігнався, стрибнув у розверсту прірву, рухнув на кам'яні сходи і котився донизу ще цілий прогін. Я сильно забився, проте спізнав невиразно гостру насолоду, яка притлумлювала біль. Вчинок мій справив грандіозне враження — ридати наді мною збіглися всі однокласники і навіть старші учні. Бігали за водою, метушилися, прискакали, відтирали.

На той час я був надзвичайно сором'язливий. Варто було кому-небудь звернути на мене увагу, я червонів, наче рак, і тому незмінно надавав перевагу самотності. Проте цього разу натовп, що роздивлявся мене, викликав у мене дивне задоволення. Через чотири дні я наважився повторити цей номер, причому на великій перерві, коли абсолютно всі, у тому числі отець настоятель, виходили у дворик.

Успіх і на цей раз перевищив всі мої очікування, мабуть від того, що перед стрибком я заволав щосили і тим самим привернув всезагальну увагу. Насолода знову виявилася такою гострою, що я не відчув болю. Я не забув продовжувати в тому ж дусі — приблизно раз на тиждень я кидався зі сходів. Як наслідок — тільки-но я починав підніматися по сходах нагору, як усі погляди зверталися на мене і в повітрі зависало напружене очікування: кинеться згори чи ні? Яку ж насолоду відчував я, спокійно, як усі нормальні люди, спускаючись по сходах униз і залишаючись тим не менш центром всезагальної уваги! (Сальвадор Далі, художник).

Розкрийте характер ініціативних дій підлітка, відзначивши можливі варіанти:

- 1. Хотів випробувати власні сили.**
- 2. Привернути увагу однокласників і підвищити статус у групі.**
- 3. Відчутти насолоду перемоги.**

Друга серія дослідження особливостей проникливості дітей і підлітків була спрямована на рангування чинників (за п'ятибальною шкалою), які, на погляд досліджуваних, зумовлюють психологічне неблагополуччя дитини (підлітка) в учнівській групі. Так само, як і в першій серії, було *підібрано шість ситуацій* (які відображають епізоди автобіографічного характеру з життя школярів — у майбутньому відомих особистостей), що стали об'єктом інтерпретації досліджуваними. Як ми й очікували, досвід переживання дітьми психологічного неблагополуччя в школах виявився за змістом достатньо схожим, хоча й різнився за показниками ступеня його вираження в кожному конкретному випадку.

Пропедевтика психологічної проникливості майбутніх психологів: результати кількісного аналізу та якісного аналізу

Всього в дослідженні взяли участь студенти 1-5 курсів зі спеціальності «Практична психологія» Інституту педагогіки й психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та студенти 1-2 курсів психологічного факультету Інституту кримінально-виконавчої служби Національної академії внутрішніх справ, всього — 202 особи (1 курс — 29 осіб, 2 курс — 38 осіб, 3 курс — 46 осіб, 4 курс — 30 осіб, 5 курс — 8 осіб з НПУ та 1 курс — 29 осіб, 2 курс — 22 особи з ІКВС), 46 хлопців та 156 дівчат, віком від 17 до 24 років.

Таблиця 1.2

Показники особистісної проникливості студентів НПУ імені М. П. Драгоманова (у %)

	1 сит.	2 сит.	3 сит.	4 сит.	5 сит.	6 сит.	хлопці	дівчата	загалом
1 курс	73,8	35,7	29	42,9	31,9	89	55	50	50,4
2 курс	92,5	27,5	21	69	76	100	65	64,2	64,3
3 курс	84,8	62,1	27,3	75,8	61,8	98,5	61,1	70	68,4
4 курс	83,3	66,7	43,3	66,7	73,3	100	50	74,2	72,2
5 курс	96,3	50	75	71,3	68,7	100	91,7	74	77,5
загалом	84,8	48,4	32,4	65,4	60,2	97	63,2	65,2	

Отже, 1) спостерігається зростання пропедевтичної компетентності залежно від року навчання у студентів-психологів (рис. 1.2).

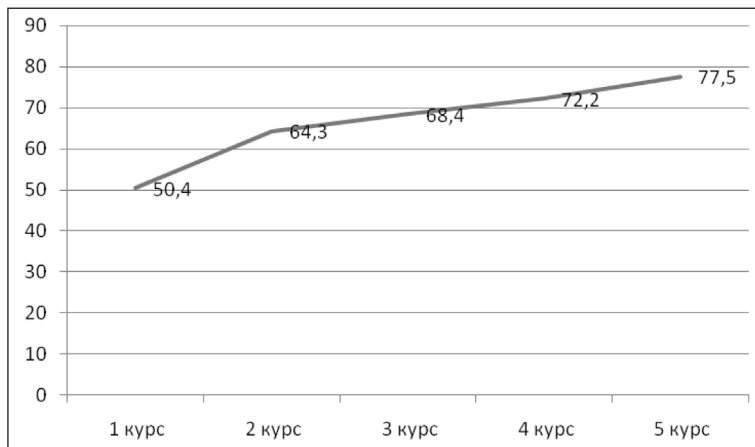

Рис. 1.2. Динаміка зростання пропедевтичної компетентності з віком (студенти НПУ імені М.П. Драгоманова)

2) Загалом, у студентському віці дівчата від хлопців незначно відрізняються показником пропедевтичної компетентності (65,2% проти 63,2%).

3) Вага прогностичності 6-ї досліджуваної ситуації стовідсоткова, оскільки більшість (майже 100%) досліджуваних у групі адекватно визначали духовну потребу (сміслоутворювальний мотив вчинку) героя ситуації.

Розглянемо показники рівня прогностичної компетентності за кожною ситуацією залежно від статі.

Таблиця 1.3

Показники пропедевтичної компетентності студентів НПУ імені М. П. Драгоманова (у %) за ситуаціями

	1 сит.	2 сит.	3 сит.	4 сит.	5 сит.	6 сит.
хлопці	71,4	46,4	42,1	58,6	60,7	92,8
дівчата	87,1	48,7	30,7	66,6	60,4	97,5

*Таблиця 1.4***Показники пропедевтичної компетентності студентів ІКВС
(у %)**

	1 сит.	2 сит.	3 сит.	4 сит.	5 сит.	6 сит.	хлопці	дівчата	загалом
1 курс	75	54,5	28,2	27,3	37,3	94	68,5	50,8	61
2 курс	92,5	52,5	26	60	29,5	95	60,1	58,1	59,3

Отже, можемо констатувати, що психологи-курсанти, які проходять спеціальний психологічний відбір при вступі до ІКВС, не відрізняються за показником «пропедевтична компетентність» від однолітків студентів-психологів з НПУ.

*Таблиця 1.5***Середні показники пропедевтичної компетентності студентів НПУ та ІКВС (у %)**

	1 сит.	2 сит.	3 сит.	4 сит.	5 сит.	6 сит.	хлопці	дівчата	загалом
1 курс	74,4	45,3	28,6	60,5	34,6	91,6	64,8	53,8	55,8
2 курс	92,5	40	23,5	64,5	52,7	97,5	61,2	62,1	61,8
Всі разом	84,3	50	30,8	66,5	52	96,2	63	63	63

Отже, порівняння результатів у всіх досліджених хлопців та дівчат в обох вибірках виявило загальний рівень пропедевтичної компетентності – 63%.

*Таблиця 1.6***Показники пропедевтичної компетентності студентів НПУ імені М. П. Драгоманова та ІКВС (у %) за ситуаціями**

	1 сит.	2 сит.	3 сит.	4 сит.	5 сит.	6 сит.
хлопці	80,3	51,5	38,8	70,3	43	93,9
дівчата	85,6	49,5	28,2	65,3	55	97

Як бачимо, за адекватністю визначення провідного смислоутворювального мотиву (духовної потреби) в методиці ситуації розташовані наступним чином (рис. 1.3):

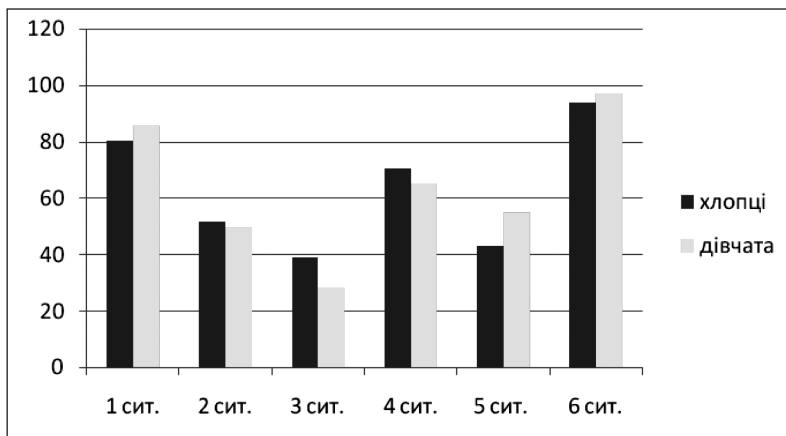

Рис. 1.3. Показник навантаження «пропедевтичної компетентності» на кожну ситуацію

Методика «рангування», запропоновані студентами додатково чинники психологічного неблагополуччя (шкали).

Сит. 1:

3 к. Невіра у свої здібності

2 пп У викладача, можливо, завищена самооцінка, можливо, ображаючи менших за себе, він самовдосконалюється

1 пп Заздрість інших дітей і знання про погане ставлення до себе, хотів показати, що він не гірший від усіх

Сит. 2:

3 к. Прояв жорстокості через провокування з боку інших

3 к. Прояв агресії внаслідок недоброзичливого ставлення до себе

2 пп Нездатність контролювати себе у різних ситуаціях (4), ненависть і намагання будь-що покарати кривдника (3)

2 пп Фурст мав завищену самооцінку, яку вибивав кулаками, ображав слабших за себе; можливо, у нього є старший брат, який над ним знущується, і він «відривається» на інших

1 пп Звинувачення вчителя понизили статус та самооцінку хлопчика

Сит. 3:

4 к. Він хизується своєю несхожістю, своєю відмінністю від інших дітей, намагається відрізнятись від них ще більше, а на заняттях відчужений

3 к. Завищена самооцінка

3 к. Прояв аскетичних нахилів

3 к. Прагнення до зверхності

3 к. Усвідомлення власного небажання брати активну участь у житті класу

3 к. Відсутність успіхів у навчанні внаслідок проявів аскетизму

2 к. Зверхнє ставлення учня до інших у зв'язку з кращим матеріальним становищем

2 пп Манія величі (4), лінощі (3), пасивність, відчуження (4)

2 пп Вивищування себе над іншими, байдуже ставлення до всього

1 пп Лінощі; манія величі; подобається відчуження від інших

1 пп Очікування похвали від вчителя (2)

1 пп Відмінність між бідними та багатими, відсутність друзів, самозаспокоєння

Сит. 4:

3 к. Прагнення бути в центрі уваги

3 к. Неусвідомлення учнем негативних наслідків своїх дій

3 к. Потреба у схваленні іншими

3 к. Неприйняття себе реального, а створення образу іншої людини

2 к. Відчуття себе лідером, талановитою особистістю, фаворитом серед однокласників, авторитетом

2 пп. Схильність до міфоманії і брехні (4), намагання виділитися, здобути авторитет (4)

2 пп Боязнь відчувати себе гіршим за всіх і тому здатний на все, щоб не знали його справжнього. Можливе надівання під кожную ситуацію маску

1 пп Був бідний, і вигадки захищали його від знущань

Сит. 5:

4 к. У нього були емоційні переживання внаслідок того, що його виділили в групу «маменькиних синків»

2 пп Жорстоке ставлення до учнів. Велика любов до рідних

1 пп Туга за рідною домівкою та гарне виховання, прискіпливе ставлення вчителя

Сит. 6:

3 к. Страх перед публічним виступом

3 к. Рівень внутрішнього протесту

3 к. Нездатність відстоювати свою думку, «як всі, так і я»

2 пп Сором'язливість, несміливість, боязнь (4)

2 пп Низька оцінка себе; боязнь виступу перед аудиторією; потрібно виробляти акторські та ораторські здібності

1 пп Несхожість з іншими, національність. Важливо — щоб поважали

Сит. 7:

3 к. Турбота про думку оточуючих

3 к. Переживання через свою ординарність

3 к. Потреба бути прийнятою і такою, як усі

3 к. Небажання виділятися з натовпу

3 к. Потреба перевершити Якубову, показати свою зверхність

3 к. Відсутність самовпевненості (4), самозакоханість (3), заздрість (2).

3 к. Прояви прихованої агресії до однокласників через розуміння недостатності своїх знань, кмітливості

2 пп Тактика «як всі, так і я» (3), неприязнь (3), роздратування, що хтось кращий за тебе (2)

2 пп Підпадання під вплив інших; низька самооцінка

1 пп Боязнь відстоювати свою думку.

У процесі апробації оригінальної методики «Автобіографічної оповіді інтерпретація» було доведено, що зазначений підхід до виявлення особистісної проникливості студентів — майбутніх психологів є ефективним засобом розвитку їх комунікативної компетентності, зокрема у плані підвищення ступеня адекватності характеру розуміння мотивів духовної активності персонажів, відтворюваної в автобіографічних текстах.

Механізм роботи досліджуваних за названою методикою полягав передусім в актуалізації рефлексивної складової процесу сприйняття ними текстів. А саме: інтерпретація автобіографічних оповідей полягала в тому, що кожний досліджуваний, прочитавши текст, мав його закінчити, тобто здогадатися, чим завершиться висвітлена в тексті подія чи випадок. Крім того, студентам пропонували вибрати один із трьох варіантів (поданих у кінці кожної ситуації) тлумачення мотивів учинкової активності дітей — персонажів оповіді. Це давало можливість виявити *ступінь проникнення* досліджуваних у внутрішні мотиви вчинкової активності зростаючої особистості залежно від того, наскільки *адекватно* кожний з них відображав зв'язок мотивів дій персонажів оповіді з їхніми духовними потребами. Тобто студенти вдавались до рефлексії другого порядку (або, як пишуть автори, «глибини»): «*Я думаю, що автор наративу, або оповіді думає саме так, як думаю я*».

Забігаючи дещо вперед, зазначимо, що поступове підвищення рівня адекватності показників рефлексивної складової комунікативної компетентності студентів (у процесі інтерпретації ними експериментальних оповідей) знайшло свій вираз у розкритті зв'язку внутрішньої мотивації дітей — персонажів оповідей — з їхніми духовними потребами, а саме: у доброзичливому ставленні з боку навколишніх людей, у повазі й визнанні позитивних якостей власного «Я», у діяльнісному самоствердженні себе як такого, який здатний бути успішним, у збереженні своєї честі й гідності як носія морального прин-

ципу завжди казати правду, дотримуватися даного слова, у визнанні і прихильності з боку однолітків та ін. Отже, разом із заглибленням досліджуваних у світ моральних цінностей зростає також рівень розуміння ними мотиваційної ролі духовних потреб досліджуваних. За кількісними показниками цей процес знайшов свій вияв у неухильному підвищенні ступеня адекватності показників аналізу студентами експериментальних завдань: 1 курс – 50,1%, 2-й – 64,3%, 3-й – 68,4%, 4-й – 72,2%, 5-й – 77,5%. Загальні показники рефлексивної складової студентів НПУ і ІКВС майже не відрізняються між собою, хоча курсанти-психологи як вступники до інституту пенітенціарної служби проходили спеціальний психолого-педагогічний відбір.

Отже, перейдемо до розкриття мотивів особистісної проникливості студентів (відповідно до результатів рефлексування ними особливостей дій персонажів у кожній експериментальній ситуації), яка значно різниться за характером визначення досліджуваними *смыслоутворювального мотиву* вчинкової активності дітей і підлітків, описаної у наративах.

Інакше кажучи, рівні розвитку зазначеної рефлексивної здатності досліджуваних різнилися за ступенем їх проникнення у внутрішню мотивацію вчинкової активності персонажів аналізованих оповідей. Отже, перейдемо до якісного аналізу шляхом порівняння внутрішньої і зовнішньої мотивації досліджуваних.

<p><i>Внутрішня мотивація</i> причини дій і вчинків особистості, яка ґрунтується на відображенні процесу задоволення/незадоволення її духовних потреб.</p> <p><i>Ситуація № 1.</i> «Я вважаю, що вчителька сказала саме те, що підбадьорило дівчинку. Адже вона (вчителька) розуміла ситуацію, і якби вона обрала</p>	<p><i>Зовнішня, або диспозиційна мотивація</i>, яка фіксує можливі (на думку досліджуваних) причини дій і вчинків особистості, не проникаючи у її внутрішній духовний світ.</p> <p><i>Ситуація № 1.</i> «Треба бути більш відповідальною, пообіцяла – виконуй! Учись планувати свою роботу і заощаджувати свій час».</p>
---	--

відповіді 1 чи 3 («треба бути більш відповідальною: пообіцяла — виконуй! Учись планувати свою роботу й заощаджувати свій час»; «Якщо ти не в настрої, то можеш іти додому. Доведеться мені самій попрацювати»), то дівчину це ще більше засмутило і спантеличило б».

Ситуація № 2. «Я вважаю, що хлопчик вчинив саме так («перестрибнув через ополонку, поки нікого немає на березі річки») через потребу у самоствердженні, адже саме в цьому полягала проблема. Він хотів довести самому собі, що може, а не комусь там. Тому вирішив стрибнути наодинці, щоб у разі поразки не осоромитись».

Ситуація № 3. «Хлопчик заплакав, бо дуже розчулився словами дідуся». І далі: «Емоції переповнювали хлопчика цілий день, вони були такими негативними по відношенню до дідуся, що він і не очікував, що дідусь поступиться почуттям власної гідності і піде на такий вчинок, ще й коли за столом були всі гості, що приїхали здалека».

Ситуація № 4. «Гадаю, що в цій ситуації підійде другий варіант відповіді («ураження почуття власної гідності дитини»), оскільки дівчинку привчали з самого дитинства говорити правду,

«Якщо ти не в настрої, то можеш іти додому. Доведеться мені самій попрацювати — я вже до цього звикла»

(Наведені висловлювання належать педагогам, яких ми досліджували, вивчаючи психологічну компетентність педагога як складову професійного успіху — див. статтю С. П. Тищенко у журналі «Педагогіка і психологія», 3-4. — К.: Педагогічна думка, 2001. — С. 81-89)³.

Ситуація № 2. «Я вибрала варіант «іти через міст». На мою думку, цей варіант є правильним. Адже чи варто через насміх іншої людини втрачати розсудливість. Якщо хлопчик і наважився перестрибнути, то не завжди можуть бути позитивні наслідки. Також, якщо дочекатися однокласників, щоб подивитися, хто перестрибне, також можуть бути погані наслідки. А ризикувати життям і здоров'ям через те, що хтось поглумився над тобою, хай і не серйозно, є недоречним і неправильним».

Ситуація № 3. «Хлопець сказав правду, після чого дідусь йому не повірив, під час наступного чаювання ображений онук сидів за столом пригнічений. Але врешті-решт дідусь попросив у нього вибачення, і ось мій

а тут ще й вчителька образила її дуже тим, що хотіла посадовити на підлогу — за що?»

Ситуація № 5. «Я вибираю цей варіант (переживання внутрішнього конфлікту попутником Житкова), оскільки в дружбі має бути рівність, а її не було через Житкова, просто потрібно було пояснити це Житкову, і їхня дружба, через що так переживав друг Житкова, не «розклеїлась» би».

Ситуація № 6. «Вибираю: «привернути увагу однокласників і підвищити статус у групі». Моє пояснення таке: хлопець був сором'язливий і... самотній. Він намагався щось зробити, щоб хоч хтось звернув на нього увагу. Він хотів, щоб про нього дбали. І наважившись перший раз на стрибок згори, він зрозумів, що всі його помічають, жаліють і переймаються через нього, йому хотілося з кимось спілкуватися і більше не бути самотнім».

варіант, який я обрав: «онук обійняв і простив діда».

Ситуація № 4. «Основна причина зумовлена характером дівчинки, яка надто запальна. Поведінка вчительки лише роздратувала дівчинку, яка теж хотіла отримати цукерки. Образливо було й те, що дівчинці не давали говорити правду, її це заборонили».

Ситуація № 5. «Попутнику Бориса не вистачало сили волі, і він порушив розклад мандрівки, через що втратив дружбу з Житковим. Отже, я вибираю другий варіант відповіді».

Ситуація № 6. «Спочатку хлопець вистрибував, щоб випробувати власні сили, а потім, я міркую так: хлопець стрибав, коли у дворіку було всіх багато, отже, йому подобалась їхня увага».⁴

Результати аналізу експериментальних текстів (1-ої та 2-ої серії) показали, що більшість досліджуваних, які аналізували особливості потребо-емоційної сфери дітей і підлітків — персонажів експериментальних оповідей — виявили достатньо

³ Жодної відповіді, подібної до тих, що становили коментар до ситуації № 1, яку ми апробували в минулі роки, досліджувані студенти не дали.

⁴ Як бачимо, потреба підлітка в увазі, схваленні його дій однолітками розкрита студентом уможливлено.

високий рівень рефлексивної здатності розкривати зв'язок учинкової активності зростаючої особистості з її духовними потребами. Обговорення зі студентами результатів експериментального навчання, оприлюднення їхніх найбільш вдалих зразків психологічного проникнення у внутрішній світ зростаючої особистості висвітлило ефективність здійснення пропедевтичного навчання майбутніх психологів особистісної проникливості як однієї з найважливіших умов успішного здійснення їх професійної діяльності.

Висновки. Проведене дослідження відкриває широкі перспективи для такої організації навчання студентів — майбутніх психологів, що розвиває рефлексивну здібність осягати молодих спеціалістів проникати у внутрішній духовний світ зростаючої особистості, підвищуючи їхню особистісну проникливість у професійній діяльності.

Аналіз результатів дослідження засвідчив неухильне зростання особистісної проникливості досліджуваних у процесі інтерпретації ними досвідних ситуацій, про що свідчили їх оцінкові висловлювання щодо мотивів учинкової активності дітей, породжених депривацією їхніх духовних потреб — у визнанні й позитивній оцінці якостей власного «Я», у збереженні своєї честі й гідності як носія морального принципу «завжди казати правду», від диктату іншої особи, у відданості принципам дружби і т. ін.

Якісний аналіз результатів інтерпретації студентами автобіографічних оповідей засвідчив актуалізацію показників рефлексивної складової особистісної проникливості досліджуваних, що знайшло свій вияв у їхніх численних посиланнях на власний досвід — аналогічний щодо експериментальних текстів — та широкому діапазоні тлумачень смислоутворювального мотиву вчинків діючих у наративах персонажів, що свідчило про достатньо глибоке проникнення студентів у внутрішній світ дітей різного віку.

Виявлено вплив вікових особливостей досліджуваних — студентів-психологів (від 17 до 25 років) на характер інтерпре-

тації ними текстів-нарративів, передбачених методикою. Так, з віком досліджуваних збільшувався діапазон констатованих ними ситуацій психологічного неблагополуччя дітей у школі, а саме: на кожну з шести проблемних ситуацій, у яких відбито певний епізод прояву психологічного неблагополуччя дитини (підлітка) в школі, припадає не менше шести ситуацій, що їх додатково називали досліджувані, описуючи негаразди та емоційні переживання зростаючої особистості.

Здійснено аналіз показників гендерних особливостей, які характеризували результати пропедевтичного навчання дівчат і хлопців (63,2% — хлопці і 65,2% — дівчата). Якісний аналіз виявив більшу обачливість дівчат, які не лише глибше проникали у мотиви поведінки персонажів, описаних у нарративах (критичні ситуації), а й виявили вміння передбачати трагічні наслідки їх дій у разі вибору того чи іншого варіанта поведінки.

На основі кількісного і якісного аналізу розроблено й апробовано новий пропедевтичний напрям розвитку особистісної проникливості майбутніх психологів, спрямованої передусім на осягнення ними ролі і значення духовних потреб дітей і підлітків у комунікативних актах, що становить важливий внесок у розвиток професійної компетентності психолога.

Література

1. Аврелий Марк. Ксебесамому / Марк Аврелий ; изд. подгот. В. Б. Черниговский. — М. : Алтейя; Новый Акрополь, 1998. — 224 с.
2. Белинский В. Г. Избранные сочинения / В. Г. Белинский. — М. ; Ленинград : ГИХЛ, 1949. — 1091 с.
3. Борисова А. А. Проницательность как проблема психологии общения / А. А. Борисова // Вопросы психологии. — М., 1990. — № 4. — С. 117–123.
4. Борисова А. А. Психологическая проницательность / А. А. Борисова. — Ярославль : Изд-во ЯГПУ им. К. Д. Ушинского. — 1999. — 497 с.
5. Варламова Е. П. Рефлексивная диагностика в системе образования / Е. П. Варламова, С. Ю. Степанов // Вопросы психологии. — 1997. — № 5. — С. 28-44.

6. Виховання духовності особистості : [науково-методичний посібник] / М. Й. Боришевський, Н. Д. Володарська, О. Пенькова [та ін.] ; за загальною редакцією М. Й. Боришевського. — К. : Поліграфія, 2011. — 194 с.
7. Дмитриева М. В. К вопросу о рефлексивной способности студентов-психологов / М. В. Дмитриева // Профессиональное образование психолога: интеграция теории и практики. — Воронеж : ВГУ, 2002. — С. 262-264.
8. Есманская Н. Е. Программа исследования и развития психологической проницательности студентов-психологов средствами художественной литературы / Н. Е. Есманская // Территория науки. — 2006. — № 1 (1). — С. 123-131.
9. Есманская Н. Е. Развитие психологической проницательности студентов-психологов посредством психологического анализа персонажей художественной литературы / Н. Е. Есманская // Мир образования в мире. — 2006. — № 4. — С. 165-169.
10. Зазыкин В. Г. Основы психологии проницательности [Электронный ресурс] / В. Г. Зазыкин. — Режим доступа : <http://login.ru/books/psikhologiya-pronicsatelnosti-zazykin-v-g-social-naua-psikhologiya>.
11. Кунаковская Л. А. Педагогическая рефлексия как фактор профессионального самосовершенствования учителя : автореф. дис. ... канд. наук / Л. А. Кунаковская. — Воронеж, 2003. — 24 с.
12. Майерс Д. Интуиция. Возможности и опасности / Дэвид Майерс. — СПб. : Питер, 2012. — 272 с.
13. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції : [монографія] / Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига. — К. : Вища школа, 2003. — 126 с.
14. Пинегина Н. М. Развитие рефлексивной культуры практического психолога / Н. М. Пинегина // Профессиональное образование психолога: интеграция теории и практики. — Воронеж, 2002. — С. 82-93.
15. Прохоров А. О. Психология состояний : [хрестоматия] / Сост. Т. Н. Васильева, Г. Ш. Гобдеева, А. О. Прохоров ; [под ред. проф. А. О. Прохорова]. — М. : ПЭРС; СПб. : Речь, 2004. — 608 с.
16. Розсохин А. В. Рефлексия и внутренний диалог в измененных состояниях сознания: интерсознание в психоанализе / А. В. Розсохин. — М. : Когито-центр, 2000. — 304 с.

17. Самоукина Н. Практический психолог в школе, консультирование, тренинги / Н. Самоукина. — М. : ИНТОР, 1997. — 192 с.
18. Слободчиков В. И. Становление рефлексивного сознания в раннем онтогенезе / В. И. Слободчиков // Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования. — Новосибирск : Наука, 1987. — С. 60-68.
19. Чепелева Н. В. Основы психосемантики (за нарративними технологіями) / Н. В. Чепелева, М. Л. Смутьсон, О. М. Шиловська, С. Ю. Гуцол ; [за заг. ред. Н. В. Чепелевої]. — К. : Главник, 2008. — 192 с.
20. Чеснокова И. И. Психология состояний : [хрестоматия] / И. И. Чеснокова ; сост. Т. Н. Васильева, Г. Ш. Гобдреева, А. О. Прохоров ; [под ред. проф. А. О. Прохорова]. — М. : ПЭРС ; СПб : Речь, 2004. — 608 с.

1.3. Інтерпретування як складова комунікативної компетентності психолога

Сьогодні Україна переживає особливий час — час змін. Хоча частина населення й намагається зберегти звичний спосіб життя і мислення, проте ті, хто долучився до Революції Гідності, ті, кого зачепив конфлікт на Сході, стали іншими. Переживання травматичної ситуації впливає на процес опрацювання інформації: змінюються тілесні відчуття, емоції, змінюється і спосіб інтерпретування пережитого, адже «події, що виходять за звичні нормальні рамки нашого досвіду, необхідно якось зрозуміти, інтегрувати, помістити в контекст нашого попереднього досвіду і теперішнього розуміння світу» [2, с. 132].

Робота з військовослужбовцями, котрі перебувають у зоні конфлікту, дає можливість зробити висновок, що людей турбують не так питання виживання чи майбутнього, як необхідність осмислити ситуацію, що склалася: «Проти кого ми воюємо?», «За що вмираємо?», «Чому наші ровесники живуть так, ніби нічого не відбувається: розважаються, ходять на дискотеки?» Одне з найважливіших завдань фахівців, котрі працюють із біженцями, військовослужбовцями, родинами,

у яких хтось загинув, — допомогти людям розпізнати хибні інтерпретації, переосмислити їх і навчитися бачити світ по-новому. Це стосується змістового аспекту інтерпретування. У розділі ми зупинимося на питаннях становлення процесу інтерпретування, на зумовлених травмою особливостях порушень цього процесу та шляхах їх подолання.

На зміни, що відбуваються у свідомості наших співвітчизників, впливає не лише політична та суспільна ситуація — суттєвої трансформації зазнав інформаційний простір. Початок формування інформаційного суспільства в Україні, становлення психологічної незалежності є критичним етапом розвитку спільноти, періодом відмирання штучних поверхневих способів інтерпретації дійсності і стосунків. Зміни усталених інтерпретаційних схем спостерігаються і в західному суспільстві, тільки ці зміни поступові, еволюційні. Один із відомих філософів сучасності Жак Дерріда, засновник методу деконструкції (деконструкція — це зняття, шар за шаром, привнесених значень і смислів), оголосив війну традиційним способам інтерпретування, війну ідеї розумності, уявленню про те, що «все осмислене є загальним, позачасовим і незмінним. Насправді будь-який смисл, будь-яка ідентичність є випадковою і відносною, оскільки ніколи не буває вичерпною» [1, с. 79].

В Україні війну традиційним способам інтерпретування оголосило саме життя: ситуація непевна, повідомлення загрозові, традиційні інтерпретаційні схеми зруйновані. Маючи доступ до необмеженої кількості інформації, людина часто виявляється безпорадною як у тлумаченні знань, отриманих з Інтернет-простору чи засобів масової інформації, так і в інтерпретуванні свого стану чи вчинків інших людей. Тож не дивно, що сьогодні, гублячись у розмаїтті вражень, люди прагнуть ясності, простоти, орієнтирів для орієнтування у складному переплетенні реальності і вигадок.

Ефективність професійної діяльності й міжособистісного спілкування фахівця, котрий працює з іншими людьми (передусім ми маємо на увазі психолога і не лише практичного),

визначається її комунікативною компетентністю: умінням вільно орієнтуватися в інформаційних потоках, здатністю отримувати, інтерпретувати, презентувати та ефективно використовувати отримані знання.

Щоб зорієнтуватися в культурних і життєвих реаліях у нашу добу, психолог має творчо працювати з інформацією, зокрема зростають вимоги до його комунікативних компетентностей, серед яких однією з основоположних є вміння інтерпретувати та визначати спосіб інтерпретування того чи іншого явища. Психолог у добу інформаційного суспільства має не тільки тлумачити ситуації, факти, особистий досвід у межах однієї системи координат (що було достатньо для індустріальної епохи), він повинен виокремлювати базові інтерпретаційні схеми — індивідуальні й притаманні тим чи іншим типам знань, культурі (створені протягом різних історичних епох і запозичені з інших культур); зіставляти й порівнювати різні способи інтерпретування і вибирати доцільні для конкретної ситуації, змінюючи недоречні чи деструктивні.

Інтерпретування — це сприйняття під певним кутом зору; складова всіх актів мислення, пізнання, поведінки, структурування, конституювання, оцінювання; спосіб конструювання дійсності. Ми вживаємо це поняття в найширшому сенсі як об'єднувальний [7] збірний термін для численних способів сприйняття й формування образів, уявлень, когніцій, символічних зображень і репрезентацій, що здійснюються як свідомо, так і не усвідомлено.

Послідовники різних психотерапевтичних і консультаційних шкіл, практичні психологи, академічні психологи (особливо представники школи психологічної герменевтики, лінгвістичної психології) значної уваги надають питанням осмислення особистого досвіду та індивідуальним способам інтерпретування дійсності. Проблема інтерпретації особистого досвіду та впливу культури на цей процес є предметом досліджень представників різних гуманітарних наук (П. Рікер, П. Ватцлавік, З. Фройд, К. Г. Юнг, А. Бек, М. Вайт, Л. С. Ви-

готський, В. П. Зінченко, С. С. Гусєв, В. М. Розін, В. Руднєв, О. С. Васильєва, Ф. Р. Філатов, Н. В. Чепелева, В. В. Андрієвська, О. О. Зарецька, Н. Каліна, З. Карпенко та ін.). Однак сьогодні стоїть проблема розширення розуміння інтерпретування від текстуального до дискурсивного (оскільки в межах сучасної культури паралельно співіснують різні способи тлумачення того чи іншого явища); від вивчення структури інтерпретаційних схем до процесу інтерпретування.

У цілісному розгляді будь-якого явища прийнято виділяти генетичний, структурний і функціональний аспекти. У цьому розділі ми розглянемо інтерпретування як процес, виділяючи рівні його становлення, що їх можна описати через представлені в індивідуальних та культурних текстах інтерпретаційні схеми (структурний аспект), які впливають на «логіку» поведінки, різні принципи детермінації життя особистості, і характеризуються різними механізмами регуляції особистістю її стосунків зі світом.

Інтерпретаційними схемами ми вважатимемо всі можливі індивідуальні чи культурні способи структурування й організації сприйняття, розуміння, конструювання і тлумачення дійсності (текстів, поведінки, ситуацій, побуту, теорій, людей, станів тощо), які «зовні» [7] представлені знаками, а «зсередини» — уявленнями й образами.

Схеми [12] слід відрізнити від знаків. Знаки щось позначають і заміщають (наприклад, число позначає і заміщає сукупність предметів), а схеми є образами, описами предметів, засобами організації діяльності й пізнання (наприклад, схема метро). Схеми виконують кілька функцій [там само]: допомагають зрозуміти, що відбувається, організують і переорганізують діяльність людини, збирають розрізнені смисли, сприяють виявленню нової реальності.

Н. В. Чепелева [15] виділяє три типи інтерпретаційних схем:

- когнітивні, що вбирають концептуальні схеми, знання та уявлення суб'єкта;

- культурні, в основі яких зразки, характерні для певної культури;
- смислові, що охоплюють насамперед особистісні смисли, тобто вмотивоване ставлення до значення.

Інтерпретаційні схеми створюються та змінюються у процесі міжособистісних стосунків, різних практик (гри, навчання, професійної діяльності, зокрема психологічного консультування, тощо) шляхом породження і трансформації значень і смислів, проте їхня структура залишається сталою.

Становлення [14] індивідуальних способів інтерпретації дійсності відбувається через породження та засвоєння *текстів культури*. Зазначимо, що культурні способи інтерпретування впливають як на особистісні, так і на концептуальні схеми, притаманні різним типам пізнання.

На сприйняття, засвоєння і конструювання культурних інтерпретаційних схем передусім впливають особливості суб'єкта, зокрема його здатність інтерпретувати. На характер інтерпретування визначальний вплив має людина, яка здійснює цей процес.

Спираючись на дослідження Х. Ленка, М. Вайта, В. П. Зінченка, Н. В. Чепелевої, З. С. Карпенко, О. Р. Калитеєвської, ми виділили рівні інтерпретування, інтерпретаційні схеми, що формуються на тому чи іншому рівні, та представленість зазначених схем у текстах культури.

Майкл Уайт, засновник наративного підходу у психотерапії згідно з ідеями теоретиків літератури (Р. Барта, А. Греймаса) та Д. Брунера, вніс у практичну психологію методи роботи на «ландшафті дій» і «ландшафті ідентичності». «Ландшафт дій» [13, с. 92] — це матеріал історії, що складається з послідовності подій, які лежать в основі сюжету і фабули. Ландшафт ідентичності складається з того, що захоплені дією люди знають, думають, відчують або не знають, не думають, не відчують.

В. П. Зінченко [4, с. 277], аналізуючи роботи зарубіжних та російських психологів, доповнює дворівневу модель сві-

домості (буттєвий, рефлексивний рівні) духовним рівнем, що представляє особистість у різних її модифікаціях та іпостасях. Якщо уявити функціонування структури свідомості загалом, то рефлексивний шар займає в ньому проміжне місце між буттєвим і духовним шарами. Рефлексивний шар поряд зі своїми власними функціями (осмислення значень або суб'єктивізація об'єктивного та означення смислів або об'єктивізація суб'єктивного) виконує стосовно інших шарів контрольні функції. Рефлексивний шар не дозволяє буттєвому надто заземлятися, занурюватися в побут, а духовному — відриватися від реальності і розчинятися в міфах.

Інтерпретування дійсності, що відповідає ландшафту дій чи буттєвому шару свідомості, є образним, а рефлексивному шару — логічним. Духовний (особистісний) шар свідомості характеризує цілісне мислення на основі синтезу образних і логічних інтерпретаційних схем.

Образні (як правило, неусвідомлювані) культурні схеми лежать в основі інтерпретації людського досвіду. Образна схема [5, с. 91-93] — це базова структурна одиниця, що спирається на сенсомоторний досвід індивіда у взаємодії з фізичним світом, має гештальтну організацію й використовується для концептуалізації більш складних когнітивних структур. Образні схеми — універсальні доконцептуальні структури (емоційна передумова знання), що репрезентують архетипи та базові концепти, які об'єднують знання спільні для всього людства. З одного боку, образні схеми конкретні, оскільки репрезентують тілесний досвід людини, тобто переміщення тіла у просторі, маніпулювання предметами, перцептивну взаємодію тощо, а з іншого — абстрактні, оскільки представляють схемні моделі, що виростають із образів, які структурують тілесний досвід.

Образні схеми є базою для концептуалізації цілої низки феноменів через метафоризацію. Як зазначає З. Фройд (цит. за [12]), приховані думки, що виявляються під час аналізу, вражають своєю незвичайною зовнішністю: вони виражають-

ся не в логічних словесних формах, що їх, як правило, використовує наше мислення, а, швидше, в порівняннях і метафорах. Такі структури В. М. Розін [там само] називає квазісхемами й пояснює їхнє функціонування на прикладі архаїчної практики, описаної Е. Тейлором. («На мові тупі сонячне затемнення описується словами «ягуар з'їв сонце». Суть цієї фрази полягає в тому, що люди племені стріляють запаленими стрілами, щоб відігнати хижака від його здобичі... Поряд із таким уявленням існують й інші. Кариби, наприклад, уявляли собі місяць голодним, хворим чи вмираючим»). Образна інтерпретаційна схема, зафіксована у мові («ягуар з'їв сонце»), створює можливість для *розуміння* реальності (місяць зменшується, бо його з'їдає ягуар) і *організації діяльності* (палючими стрілами відганяти хижака). Таке поєднання мови, комунікації (через спільне розуміння проблеми) і діяльності є умовою вирішення *проблемних ситуацій*.

Образні схеми, сформовані в межах родоплемінної епохи, лежать в основі магічних та ритуальних дійств, фольклору, поетичних творів. Вони становлять передумову індивідуального розуміння й інтерпретації дійсності, способу комунікації та вирішення проблем.

Логічні інтерпретаційні схеми (вперше описані у творах античних філософів) були сформовані завдяки появі *роздумів* [11], тобто нового способу отримання знань (у роздумах на основі одних знань через умовиводи отримують інші знання, як уже відомі, так і нові, як правильні, так і суперечливі) та формуванню процесу *пізнання* спочатку окремих об'єктів, а потім і більш загальних. І роздуми, й пізнання з'являються одночасно (та у зв'язку) зі становленням античної особистості, а саме, людини, яка переходить до самостійної поведінки й намагається самостійно вибудувати своє життя.

У наш час логічні інтерпретаційні схеми лежать в основі наукового пізнання і найповніше реалізуються в роздумах — ланцюжках умовиводів, доказів і спростувань, зіставлень і протиставлень, причиново-наслідкових зв'язків явищ, уза-

гальнень і висновків. Логічне інтерпретування спрямоване на перевірку істинності тверджень, доведень, як сумнівних, так і таких, що вважаються переконливими, істинність яких загальновідома, перевірена раніше й не викликає сумнівів.

Українська дослідниця З.С. Карпенко в монографії «Герменевтика психологічної практики» [6, с. 28-30], розглядаючи процес становлення людини як суб'єкта інтерпретаційної діяльності, виділяє такі рівні його розвитку:

1. Рівень *індивіда* (організму), для якого характерні різновиди інстинктивної активності. На цьому рівні людина існує завдяки симбіотичній єдності з іншими людьми, які відгукуються на її потреби, не володіє самосвідомістю, її можна назвати *відносним суб'єктом життєдіяльності*.

2. Рівень *моносуб'єкта*. Тут увага зосереджена на категорії *діяльності* як цілеспрямованій предметній активності щодо досягнення бажаного результату. Ці рівні відповідають буттєвому шару свідомості.

3. Рівень *полісуб'єкта* задає умови розвитку *особистості* внаслідок інтерналізації суспільних цінностей і суб'єктивних смислів інших людей та оформлення власної ціннісно-сислової (за змістом) і знаково-символічної (за формою) свідомості — рефлексивний рівень.

4. Рівень *метасуб'єкта* представлений категорією *«індивідуальність»*, як автономний і неповторний суб'єкт свідомості й діяльності, здатний до самовизначення, саморегулювання, самовдосконалення в умовах суспільства. Цей рівень виражає особливу форму буття індивідів, у рамках якої вони володіють внутрішньою цілісністю і відносною самостійністю, що дає їм можливість активно *творчо* та своєрідно виявляти себе в навколишньому світі на основі розкриття своїх нахилів і здібностей.

5. Категорія, що акумулює в собі раніше названі рівні суб'єктності й осмислюється як *ідентифікація з абсолютним суб'єктом* (Богом, Універсумом), є *універсальність*. Ця категорія фіксує вищий ступінь духовного розвитку людини і виявляється в повному усвідомленні сенсу життя, у знанні сво-

єї причетності до світу, у відчутті духовної єдності з іншими — духовний рівень.

У статті «Схемні інтерпретації та інтерпретаційний конструкціонізм» [7] Ханс Ленк описує становлення індивідуальних рівнів інтерпретування і, відповідно, інтерпретаційних схем, що перегукується з виділеними А. В. Мінченковим та Н. Б. Єлпідіфоровим [9, с. 26-35] (на основі схем Р. Ділтса) когнітивними рівнями свідомості, кожний із яких характеризується особливим сприйняттям, інтерпретуванням, ставленням, поведінкою, мовленням. У процесі розвитку індивіда асимілюються і трансформуються інтерпретаційні схеми, засвоєні на попередніх рівнях, і формуються нові. Індивідуальні схеми інтерпретації дійсності визначаються культурними інтерпретаційними моделями (зразками, сценаріями, еталонами, фреймами, парадигмами, концепціями, концептуальними схемами), що існують у культурних текстах, засвоюються і пред'являються передусім у процесі мовлення, як чергування різноманітних *мовленнєвих форм*. До основних типів культурних текстів Н. В. Чепелева [15] відносить символічні, метафоричні та теоретичні (концептуальні) тексти, які можуть бути представлені в наративних і ненаративних формах.

Визначаючи рівні інтерпретування і відповідність культурних та індивідуальних інтерпретаційних схем, ми виходили з таких передумов:

1. Людина [15] сприймає, уявляє й осмислює світ не безпосередньо, а так, як він структурований і описаний за допомогою наявних у культурі інтерпретаційних схем.

2. Індивідуальні схеми інтерпретації дійсності мають культурні відповідники.

3. Сприймання [там само] та інтерпретація культурних явищ суб'єктами культури здійснюється через породження та засвоєння *текстів культури*.

4. Способи інтерпретації дійсності засвоюються і пред'являються передусім у процесі мовлення, як чергування різноманітних *мовленнєвих форм* — наративних і ненаративних.

5. На кожному наступному рівні інтерпретування асимілюються інтерпретаційні схеми з попередніх рівнів і додаються нові.

6. Що вищий рівень інтерпретування, то більше можливості для різноманітних альтернатив і варіювання в розумінні і тлумаченні дійсності.

7. Рівні інтерпретування відповідають таким особливостям структури когнітивних рівнів [9]:

- самоподібність організації;
- ієрархічність, тобто підлеглість попереднього рівня наступному;
- можливість усвідомити й описати кожен виділений рівень лише з позиції наступного;
- психосоматична єдність психічних і соматичних проявів на кожному рівні;
- взаємообумовленість способів сприйняття й реагування на всіх рівнях.

Вибір психотерапевтичної стратегії [5, с. 233] передбачає вибір рівня, на який спрямована робота терапевта. Психотерапевтичний вплив може бути спрямований безпосередньо на зняття симптомів, психічних і соматичних порушень; на зменшення впливу хвороби на соціальне функціонування; на впорядкування почуттів і думок пацієнтів відповідно до кола їх звичних смислів і на їхню позитивну дезінтеграцію. Вибір другої стратегії передбачає звернення до екзистенційного рівня особистісної саморегуляції, що впливає на нижчі рівні активності особистості. Загальним принципом є звернення психотерапевта до особистісних ресурсів пацієнта вищого рівня стосовно того, на якому локалізовані порушення.

Нижче ми подаємо таблицю 1.7, у якій зазначені когнітивні рівні свідомості, рівні інтерпретування та їхні культурні відповідники (культурні інтерпретаційні схеми, типи текстів та мовленнєві форми), визначальні для кожного рівня інтерпретування.

Таблиця 1.7

Рівні інтерпретування

Шар свідомості	Когнітивний рівень свідомості (КР)	Рівень інтерпретування (РІ)	Інтерпретаційні схеми (ІС)	Тип текстів	Мовленнєва форма
Буттєвий / образні схеми		Прамодальні утворення	Бінарні опозиції		Звукослідування, вигукки
	Орієнтування на ситуацію	Довербальні розрізнення (на основі подібності) інформації, отриманої з органів відчуттів	Метафора, метонімія, синекдоха та інші тропи	Метафоричні	Назви, опис
	Поведінка і відреагування	Закріплені у соціальній традиції загальноприйняті правила, норми, які визначають поведінку людини	Фрейм	Утилітарні	Інструкція
Рефлексія / логічні схеми	Навички, здібності, операції, узагальнення досвіду	Свідомо оформлена за принципом субординації інтерпретація	Сценарій	Наративні	Розповідь
	Вірування, цінності, переконання	Теоретично обґрунтована інтерпретація	Судження, умовивід	Теоретичні	Роздум

	Парадигма й світогляд	Метаінтерпретація способів інтерпретації, створення й використання схем	Концепція		
Духовність / синтез логічних і образних схем	Самоідентифікація		Еталон	Філософські, теологічні	Діалог
	Проекція Абсолюту		Канон	Сакральні	

Нижче ми проілюструємо кожен рівень інтерпретування та характер відповідних інтерпретаційних схем і коротко зазначимо, якою може бути стратегія здійснення психологічної допомоги (проілюструємо сказане на прикладі психотерапевтичної допомоги людині, котра пережила психотравмуючу подію).

Прамодальні утворення — отримані у спадок, міцно вкорінені на біогенетичному рівні, практично незмінна передумова інтерпретування. Насамперед це здатність розрізняти комфорт і дискомфорт, біль і задоволення, голод і ситість, рух і непорушність тощо. Реакцією на певним чином проінтерпретований подразник є рефлекторна поведінка, звуконаслідування, вигуки, плач, що відображають відповідний фізичний та емоційний стан індивіда.

Це «найнижчий», базовий рівень інтерпретування, первинні базові положення або первинна схематизація, зафіксована в культурі у вигляді бінарних опозицій, антонімів, які широко застосовуються у фольклорі (добре — погано, приємно — боляче, ніч — день, світло — темрява, гаряче — холодне тощо).

Переживання травматичної ситуації спричиняє зміни на всіх когнітивних рівнях. Перебуваючи в шоковому стані, людина може не реагувати на оточення, втрачати відчуття власного тіла. Тож, надаючи першу допомогу, потерпілого намагаються вивести зі стану ступору на рівень орієнтування на ситуацію. Тихим, спокійним голосом запитують щось у відповідності з ситуацією. Наприклад: ти давно тут? як тебе звати? звідки ти? як звати твою маму? тощо. Якщо потерпілий не реагує на запитання, щоб домогтися реакції, можна хлюпнути на нього водою, тильною стороною кисті плеснути його по долоні чи зігнути йому пальці на обох руках, притискаючи до долоні так, щоб людині стало боляче. (Великі пальці мають бути виставлені назовні.) Пізніше, коли потерпілий починає реагувати на подразнення, працюють із найглибшими порушеннями на тілесному рівні з метою відновлення чутливості тіла, формування здатності контролювати періоди дисоціації, коли людина «відключається», «покидає тіло».

Довербальні розрізнення (на основі подібності) інформації, отриманої від органів відчуттів. Довербальні, сформовані на основі подібності розрізнення за зразком (формою, структурою, відтінками тощо) будь-якої інформації, отриманої від органів відчуттів — розрізнення подібних, одноманітних форм і проявів (чи таких, що сприймаються як подібні), наприклад, схожі кольори, тілесні відчуття, дії тощо.

Це інтерпретування *за аналогією* не потребує поняттєвого оформлення, репрезентації й структуризації, воно не усвідомлюється й не фіксується. У дорослому віці цей рівень інтерпретування може давати знати про себе в певній ситуації за порушення гомеостазу.

Результатом інтерпретації є рутинні стереотипні дії, що виходить за межі рефлекторної поведінки. Дитина робить спроби задовольняти елементарні потреби (тягнеться до яскравішої іграшки, обирає привабливу на її думку їжу, виконує рухи, спочатку імітуючи чи наслідуючи когось тощо), фіксує

у словах чи словосполученнях результати інтерпретування, називаючи свої потреби, дії, оточуючих та ін.

У період формування цього рівня інтерпретації (приблизно до трьох років) дорослі називають і описують предмети, дії, стани, а дитина за аналогією відтворює почуте у формі номінацій, опису. *Опис* [3, с. 139] — словесне зображення якогось явища дійсності шляхом перерахування його характерних ознак (наприклад, загадка).

У поданій вище схемі перший і другий рівень інтерпретування дитина несвідомо сприймає слухаючи *метафоричні* тексти (казки, колискові, примовки, потішки, загалом весь дитячий фольклор).

На цьому рівні індивід орієнтується на оточення, це рівень психофізичної регуляції, тобто безпосередніх спонукань. Внутрішня діяльність, тілесні відчуття не усвідомлюються, увага спрямована на зовнішні фактори, людина не відділяє себе від оточення. Увага кожного разу фіксується на окремому епізоді реальності, без усвідомлення його зв'язку з іншими епізодами. Свідомість фрагментарна. Спосіб усвідомлення споглядальний і статичний. Про такий стан говорять «порожнеча в голові», «відсутність думок», «думки блукають».

Інтерпретування. Обмежується простою реєстрацією феноменів реальності без усвідомлення їх динаміки, відношення один щодо одного і прив'язки до просторово-часових маркерів. Факти не зв'язуються з власною активністю.

Розповідь стосується лише зовнішніх подій, фабула складається стихійно, не усвідомлюється ні причиново-наслідковий зв'язок, не визначається своє місце в історії, плутаються теперішній і минулий часи. Розповідь непослідовна, характерна для дітей та людей, котрі перебувають у стадії перебудови.

Завдання консультанта. Надаючи першу допомогу, домогтися зміни поведінки шляхом переривання адреналінового циклу. У потерпілого забирають зброю чи предмети, якими він може завдати шкоди собі чи оточуючим, ізолюють його від

оточуючих (але не залишаються з ним наодинці). Через тричотири хвилини, якщо немає глядачів, і вдається зупинити деструктивну активність, людина трохи заспокоюється. Можна їй сказати: «Давай, подихаємо разом. Через кілька хвилин тобі стане краще». Або запропонувати щось зробити, щоб переорієнтувати на рівень вище, на конструктивну діяльність.

Пізніше психотерапевтична допомога спрямована безпосередньо на зняття і послаблення симптомів психічних і соматичних порушень. Якщо потерпілого турбують флешбеки чи інтрузії, можна ослабити їх, з'єднавши образ із тілесними відчуттями (тобто узгодити опрацювання інформації на першому і другому рівнях). Для цього можна застосовувати тілесні форми роботи, техніки, спрямовані на усвідомлення зв'язку між тілом і образом (наприклад, «сканування тіла») тощо.

Психологу також важливо допомогти потерпілому в структуруванні історії, узагальнюючи сказане та уточнюючи «хто?», «що?», «де?», «коли?», зауважуючи невідповідності в розповіді. Важливо ввести в історію на рівні дій «фігуру» оповідача (наприклад, «де ти був у цей час», «що робив?»). Після бойових дій важливо підводити підсумки, розбирати поведінку кожного, хто брав участь у бойовій операції. Таким чином реконструюється пережита ситуація, зменшується рівень емоційного напруження, що є профілактикою виникнення ПТСР (посттравматичного стресового розладу).

Закріплені у соціальній традиції загальноприйняті правила, норми, які визначають поведінку людини, — соціально обґрунтоване, закріплене в культурі продукування понять; інтерпретування за загальноприйнятими, встановленими правилами, закріпленими у соціальній традиції нормованими зразками, що визначають поведінку людини і репрезентуються (частіше у процесі мовлення) за допомогою схем.

Цей рівень інтерпретування формується у процесі навчання. Соціальні інтерпретаційні схеми повідомляються за допомогою правил, вимог, настанов із метою формування в дитини певних дій у тій чи іншій ситуації. Схеми можуть освоювати-

ся без мовленнєвого супроводу, шляхом тренування, схожого на «дресирування», а можуть супроводжуватися вербальним супроводом чи диференційованими мовними формами (малюнками, кресленнями, зображеннями, системами штучної мови — нотна, математична система і т.д.), опосередкованими мовою й представленими у мові.

На основі інтерпретаційних схем третього рівня в людини формуються *фрейми* [15] (англ. *frame* — кадр, рамка) — спосіб представлення знань, що становить схему дій у реальній ситуації; це процедурне знання, тобто знання того, як і в якій послідовності потрібно діяти. Близьким до поняття «фрейм», хоча дещо ширшим, є поняття «*сценарії діяльності*» [8], які визначають характер, мету, норми поведінки людей у певній галузі суспільного життя. Першочерговими у повсякденному житті людей є сценарії, що регламентують культуру мислення, спілкування, праці, навчання, гри, відпочинку.

У процесі становлення 2 і 3 рівня інтерпретування дорослі пропонують дитині готові культурні зразки — схеми (що освоюються передусім у процесі сприйняття метафоричних та утилітарних текстів), демонструють власний приклад (ставлення, поведінку, ситуацію в родині). *Утилітарні, нормативні* тексти [3] регламентують дії, встановлюють норми в певних сферах життєдіяльності, служать реалізації різних практичних потреб людини в будь-якому соціумі. Основні види утилітарних текстів: виробничі, адміністративно-правові, публіцистичні, рекламні, навчальні (наприклад, тексти законів, медичні рецепти, кулінарні рецепти, договори, інструкції із застосування, оголошення). Дитина освоює утилітарні тексти через засвоєння правил, схем дій, табування, обмеження, поради, застереження, інструкції тощо.

На рівні поведінки і реагування (третій рівень) відбувається фіксація зовнішньої динаміки й зовнішньої активності. Окремі феномени зв'язуються у динамічні процеси, на які розпадається реальність. Активність зводиться до реагування, спрямованого на стимулювання чи уповільнення зовнішніх

процесів. Фабула розповіді існує, але не осмислюються причиново-наслідкові зв'язки, висновки робляться на основі довільних передумов. Пояснюються мотиви власної активності у відповідь на дію зовнішніх чинників. Є розуміння вибору дій.

Інтерпретування. Окремі факти зовнішньої й внутрішньої реальності організовані в нетривкі зв'язні ланцюжки, орієнтиром є просторово-часові маркери. Причиново-наслідкові зв'язки не встановлюються. Досвід реєструється, але не узгаляється. Тілесні відчуття фрагментарні, інтерпретування образне.

Завдання консультанта: сприяти встановленню причиново-наслідкових зв'язків, зауважувати невідповідності в розповіді, допомагати відшукувати альтернативні способи поведінки. Після переживання психотравмуючої події для вирішення зазначених завдань, зазвичай, з метою зменшити тяжкість психологічних наслідків після пережитого стресу використовують таку форму групової роботи як дебрифінг. Ця форма роботи спрямована на:

- обговорення вражень, реакцій і почуттів;
- когнітивну організацію отриманого досвіду шляхом розуміння структури минулих подій, реакцій на них;
- зменшення індивідуального і групового напруження;
- зменшення відчуття унікальності і ненормальності власних реакцій, що вирішується за допомогою групового обговорення почуттів.

Свідомо оформлена за принципом субординації інтерпретація (класифікація, підведений під поняття опис, видове утворення й супідрядність, свідоме створення понять, умовивід тощо). Центральною інтерпретаційною схемою, на основі якої роблять висновки і щодо структури поведінки в конкретній ситуації і висновки щодо цінностей, настановлень — є наратив. Це [15, с. 180] — замкнута оповідна структура, яка надає життєвим подіям послідовності й завершеності, організовую-

чи їх за допомогою хронологічного, причиново-наслідкового чи іншого порядку, що підлягає певній логіці.

На основі культурних сценаріїв у дітей формуються життєві сценарії, які зазвичай не усвідомлюються в дорослому віці, можуть бути досить розмитими, орієнтовними, проте впливають як на формування правил, концептів, еталонів окремого індивіда, так і на засвоєння ним культурних цінностей.

Життєвий сценарій [8] — це розгорнутий у певному соціокультурному контексті план дій особистості, способи інтерпретування дійсності, що ґрунтуються на рішеннях, прийнятих у дитинстві, й на батьківському програмуванні, яке постійно підкріплюється (за Еріком Берном).

Культурний сценарій [там само] — соціокультурно обумовлений сценарний план, основна сюжетна лінія життєвих подій. У межах загального культурного сценарію може існувати низка різноманітних варіантів основних сюжетів, які визначають індивідуальні життєві сценарії.

Це рівень навичок і здібностей, операцій, узагальнення досвіду, рівень соціоадаптивної регуляції. Увага людини розподіляється: спрямовується назовні до перших рівнів, феномени яких усвідомлюються і всередину до власних глибинних рівнів, які поки що не усвідомлюються, але є знання про існування таких. Людина вибирає спосіб реагування, враховуючи власну особистість.

Завдання консультанта на цьому етапі допомогти людині усвідомити проблемні інтерпретації, неконструктивні способи мислення.

Теоретично обґрунтована інтерпретація, що базується на операціях пояснення, розуміння.

У цьому випадку суб'єкт має застосовувати в процесі інтерпретування певні моделі, концепції чи концептуальні схеми. Інтерпретувати можна не лише абстрактні поняття чи явища природи — повсякденний досвід теж інтерпретується шляхом «наївного» теоретизування.

Модель [10] (лат. *modulus* — «міра, аналог, зразок») — спрощене уявлення реальної системи і/або процесів, що відбуваються. Для інтерпретації одних і тих же процесів, явищ, систем може бути застосовано багато різних видів моделей. Основні їх види: евристичні, натурні (реальні вироби і зразки: соціальні, технічні, економічні, фізичні і т.д.), математичні, графічні. *Концепція* [там само] (від лат. *conceptio* — розуміння, система) — певний спосіб розуміння (тлумачення, сприйняття) якогось предмета, явища чи процесу; основний погляд на предмет, провідна ідея для його систематичного висвітлення, комплекс поглядів, зв'язаних між собою, таких, що впливають один із одного, система шляхів вирішення вибраної задачі. *Концептуальна схема* [там само] — система взаємозв'язаних за певними правилами понять і концепцій.

Цей рівень вимагає розуміння схем і використання їх для обґрунтувань і теоретичних тлумачень, що підтверджують інтерпретації (йдеться про встановлення аргументованих зв'язків між аспектами явища, ситуації, частинами предмета тощо, які підлягають класифікації; встановленню причиново-наслідкового зв'язку, впорядкуванню; виправдовують способи відповідного реагування, поведінки тощо). Це аргументований, теоретичний, гіпотетичний, представлений у певній культурно визначеній формі зв'язок сформованих способів розуміння, сприйняття, обґрунтування, критики або виправдання.

Рівень вірувань, цінностей, переконань, рівень смислової регуляції, що визначає стосунки особистості зі світом як цілим, розгорнутим у часовій перспективі далеко за межами теперішнього моменту і конкретної ситуації. На цьому рівні установлюються закономірності, визначається мета, формуються переконання. Це рівень узагальнення досвіду і творчого конструювання. В оточуючій реальності сприймаються цілісні життєві ситуації, контексти. Зовнішні події зв'язуються із внутрішнім станом. Зовнішня й внутрішня діяльність паралельні.

4 і 5 рівень інтерпретування фіксується в *теоретичних текстах* (наукові, зразки побутового теоретизування), у яких містяться основні концепти культури. Теоретичні тексти найповніше реалізуються у формі роздуму. *Роздум* [11] — словесний виклад, пояснення, доведення і підтвердження якоїсь думки.

Завдання консультанта: допомогти переосмислити проблемні інтерпретації, зрозуміти зв'язок між тілесними і душевними проявами, гармонізувати почуття і думки клієнта, створити конструктивну історію і втілити її в життя.

Теоретико-пізнавальна (методологічна) **метаінтерпретація** методів створення інтерпретаційних конструктів, тобто способів інтерпретації; створення й застосування нових схем.

Це рівень високої інтеграції досвіду, абстрагування й узагальнення. Увага розподіляється між зовнішнім і внутрішнім, але більше спрямована всередину; зовнішнє сприймається через внутрішнє.

Це рівень метатеорії або метамови. Його суть полягає в тому, що людина може зробити предметом аналізу й дискусії створені нею інтерпретаційні конструкти, витлумачити застосування конструктів, їхню представленість у мові. Це дає їй можливість визначати і застосовувати (зокрема для розуміння власного досвіду, саморефлексії) накопичені шар за шаром інтерпретаційні схеми.

Як наукове, так і побутове теоретизування здійснюється у рамках певної наукової чи культурної *парадигми* — сукупності явних і неявних (часто не усвідомлюваних) передумов, що визначають наукові дослідження, поняття, концепції і концептуальні схеми.

Саме культурна парадигма, у межах якої здійснюється процес інтерпретування, є точкою відліку для вивчення культурних інтерпретаційних схем. Культурна парадигма впливає на формування ідеалів, еталонів як будь-якої діяльності, так і самоідентифікації, розвитку особистості; визначає життєві сценарії, моделі, теоретичні концепції і концептуальні схеми сприйняття будь-якого явища, містить конкретні фрейми

і правила реалізації потреб і діяльності. У її межах на основі культурних сценаріїв формуються життєві сценарії людини, які впливають на становлення правил, концептів, еталонів окремого індивіда та засвоєння ним культурних цінностей.

Для ефективної роботи з клієнтами консультант має прагнути до цього рівня розвитку.

Рівень самоідентифікації — екзистенційний [5] рівень самодетермінації особистості. Особистість бере на себе відповідальність за формування й зміну смислових орієнтацій і управління своєю смисловою регуляцією. Це рівень життєтворчості через здійснення автономного особистісного вибору на основі інтеграції свободи й відповідальності та пошуку ціннісних орієнтирів. Цей рівень зв'язаний зі здатністю вириватися з кола звичних смислів, здійснювати творче пристосування, приймаючи певне напруження у стосунках зі світом.

Цей рівень інтерпретації, доступний талановитим зрілим, просвітленим людям, може реалізуватися у творенні будь-яких типів текстів, проте особливими текстами, які можуть бути створені лише на цьому рівні є *сакральні*. Сакральні тексти (магічні, міфологічні, релігійні) часто виникають як одночасний акт творення однією людиною шляхом зведення воєдино системи онтолого-етнічних уявлень. Це одні з найдавніших типів текстів, особливістю яких є опис реалій духовного світу, дистанція від утилітарного мовлення. Сакральні тексти реалізуються у різних мовленнєвих формах, до яких, на нашу думку, слід додати особливу форму діалогу (замовляння, молитви тощо).

Рівень проєкції Абсолюту — стан просвітлення.

Однією з основоположних компетентностей психолога є вміння аналізувати індивідуальні й культурні інтерпретаційні схеми, які взаємопов'язані між собою: з одного боку, культурні схеми творяться окремими суб'єктами чи спільнотами в процесі міжособистісної діяльності, а з другого, є визначальними у процесі сприйняття, усвідомлення, тлумачення дійсності окремим індивідом. Культурні типи інтерпретації містять

у собі передумови всіх можливих індивідуальних способів осмислення дійсності і можуть бути освоєні людиною відповідно до сформованості в неї навичок інтерпретування.

Продуктами інтерпретаційної діяльності суб'єктів чи спільнот є тексти культури, які проявляються в мовленнєвих формах (назва, опис, розповідь, інструкція, роздум, діалог) і різноманітних жанрах. У текстах культури містяться основні культурні інтерпретаційні схеми, а саме: бінарні опозиції номінації, фрейми, сценарії, концепції, концептуальні схеми, моделі, культурні парадигми, еталони, канони, які уможливають процес інтерпретування.

Література

1. Аппиньянези Р. Знакомьтесь: Постмодернизм / Ричард Аппиньянези. — СПб. : Академический проект, 2004. — 176 с.
2. Барден Н. Слова и символы. Язык и коммуникация в терапии / Никола Барден, Тина К. Уильямс. — Х. : Гуманитарный Центр, 2012. — 180 с.
3. Болотнова Н.С. Коммуникативная стилистика текста : словарь-тезаурус / Н.С. Болотнова. — М. : Флинта : Наука, 2009. — 384 с.
4. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт / В.П. Зинченко. — М. : Языки славянских культур, 2010. — 592 с.
5. Калитеевская Е.Р. Психическое здоровье как способ бытия в мире: от объяснения к переживанию / Е.Р. Калитеевская // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии // под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г. Щур. — М. : Смысл, 1997. — С. 231–239.
6. Карпенко З.С. Герменевтика психологічної практики : [монографія] / З.С. Карпенко. — К. : РУТА, 2001. — 160 с.
7. Ленк Х. Схемные интерпретации и интерпретационный конструкционизм [Электронный ресурс] / Ханс Ленк. — Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000058/index.shtml>.
8. Лихвар В.Д. Кредитно-модульный курс культурологии [Электронный ресурс] / В.Д. Лихвар. — Режим доступа : http://b-ko.com/book_126_glava_20_Тема_5.1.Понятия_.html.

9. Минченков А.Н. Методы структурной психосоматики / А.Н. Минченков, Н.Б. Елпидифоров. — СПб. : Ювента ; М. : Институт общегуманитарных исследований, 2001. — 409 с.
10. Модель // Словник української мови : академічний тлумачний словник (1970-1980) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/modelj>.
11. Роздум // Словник української мови : академічний тлумачний словник (1970-1980) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/rozdum>.
12. Розин В.М. Введение в схемологию: схемы в философии, культуре, науке, проектировании / В.М. Розин. — М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. — 256 с.
13. Уайт М. Карты нарративной практики : Введение в нарративную терапию / М. Уайт. — М. : Генезис, 2010. — 326 с.
14. Чепелева Н.В. Культура та її вплив на процеси розуміння та інтерпретації особистого досвіду / Н.В. Чепелева // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. академіка С.Д. Максименка. — К. : ВД «Троя», 2008. — Вип. 36. — С. 10–22.
15. Чепелева Н.В. Теоретические основы психологической герменевтики / Н.В. Чепелева // Психологічна герменевтика. — К., 2001. — Випуск 1. — 127 с.

Розділ 2. ТРАНСФОРМАЦІЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПСИХОЛОГА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ

2.1. Особливості трансформації комунікативної компетентності психолога в академічному дискурсі

2.1.1. Трансформація текстотворчої компетентності психолога

Ми живемо в інформаційну епоху. Людство все більше занурюється в Мережу. «Упродовж останніх років змінилася передовсім культура споживання в Інтернеті. Зараз, якщо тебе немає у «Фейсбуці» — значить, тебе практично немає взагалі. А якщо твій текст не «лайкнула» певна кількість читачів, вважай — написав в порожнечу», — так гостро і парадоксально пише в газеті «День» відомий блогер [8].

Що стосується ситуації в Україні, то, справді, за даними Інституту соціології НАН України, сьогодні серед українських користувачів вже більш ніж дві третини зазначають, що користуються послугами Інтернету регулярно, а це дозволяє «з упевненістю говорити про те, що пересічний українець обирає Інтернет в якості супутника свого життя та рішуче рухається в напрямку сучасного інформаційного суспільства» [4].

Здійснене нами анкетування репрезентативної вибірки науковців Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України показало, що 100% респондентів (чоловіків і жінок) користуються у своїй науковій роботі Інтернетом, причому це стосується всіх вікових категорій. Пріоритетною формою користування Інтернетом є ознайомлення з науковою літературою (читання в Інтернеті), на другому місці — розміщення в Інтернеті власної наукової продукції. Що стосується озна-

йомлення з літературою, то слід зауважити, що більшість респондентів воліє все ж поєднувати пошук в Інтернеті з користуванням книжковою продукцією

Розвиток і широке використання Інтернету дало змогу чіткіше усвідомити як його можливості, так і вимоги, що ставить до різних видів людської діяльності її закоріненість в інтернет-середовищі.

Виявилося, що віртуальний простір не копіює і не примітивізує реальний світ, а надає людині можливості, які відсутні у реальному світі.

Характеристики мережі як інформаційного середовища для пересічного користувача перераховуються в роботі Л. О. Пережогіна: безмежність інформаційних ресурсів приватного, наукового чи суспільного характеру; можливість отримання інформації в будь-якій з технічно існуючих форм — текстовій, аудіо, відео тощо; можливість для кожного користувача розміщувати в мережі і робити доступною для необмеженої кількості інших користувачів власну інформацію без залучення значних матеріальних ресурсів; можливість зворотного зв'язку між користувачем і суб'єктом, який надав інформацію (за [7]).

До найбільш очевидних особливостей мережевого спілкування відноситься його вербальність і позатілесність; називають також нематеріальність, текстуальність, умовність, міфологічність, анонімність тощо.

Сформувалось уявлення про те, що комунікативні процеси в таких складно організованих системах, як Інтернет, принципово відрізняються від процесів з малою кількістю елементів, і для їхнього пояснення таких понять, як обмін інформацією, кодування/декодування, зберігання інформації, уже недостатньо. У якості альтернативи пропонується використовувати такі поняття, як «самоорганізація комунікативного процесу», «складно організована структура узгодженості комунікацій» (І. М. Богдановська та ін., за [7]).

Хоча Інтернет може використовуватись для моделювання «природного світу»; кіберпростір сам по собі має цілком особливі якості: непросторовість (існування ніде) і припинення дії фізичних законів.

Застосування інформаційних технологій веде до розвитку і перетворення діяльності, опосередкованої Інтернетом: виникають нові навички, операції і способи виконання дій, нові цільові й мотиваційно-сміслові структури, нові форми опосередкування і нові види діяльності. Технологія Інтернету, вважає М. Strangelove, формує нову техніку існування (її основні риси: позачуттєвість, доступність, інтерактивність, масовість комунікації), нову форму свідомості і новий тип Я — асенсорне Я (за [7]).

Д. Наккен вказує, що в інформаційному суспільстві виникають нові якості і функції знання (воно робиться капіталом); фокус технології знання зміщується із змісту на процесові аспекти. Виникає принципово нова для європейської культури парадигма мислення, переглядаються такі базові поняття, як «живе», «ідентичність», «знати» (за [7]).

Е. Е. Проніна постулює виникнення специфічного Net-мислення, відмінного від інших типів не тільки за своїми операційними характеристиками, а і за критеріями істинності продукту (за [7]).

Таким чином, застосування комп'ютерних мереж веде до структурних і функційних змін у психологічній структурі діяльності людини, трансформує операційну ланку діяльності, процеси цілепокладання, потребово-мотиваційну регуляцію діяльності [3]. Так, використання Інтернету як засобу спілкування істотно впливає на функції і структуру комунікації: поруч із збереженням інформаційної, емотивної, регуляторної функцій актуалізуються функції презентації і самовираження, виникає особлива тенденція вибудовування життєвого контексту, яка моделює умови природного світу: соціальна стратифікація та ідентифікація, множинна ідентичність, ігровий і карнавальний характер спілкування, соціальні ритуали,

окрема міфологія, завдяки чому можна говорити про специфічну функцію світоутворення Інтернет-комунікації.

Переходячи до діяльності вченого, слід зазначити, що використання ним комп'ютера як допоміжного інструмента, що розширює інтелектуальні можливості, у наш час неспівставно мале порівняно із його участю в опосередкуванні численних видів професійної діяльності, процесу комунікації, створення і освоєння віртуальної реальності, пізнавальної, творчої, рекреаційної діяльності.

Що стосується специфіки писемного наукового дискурсу психолога в інформаційному суспільстві, то однією з найголовніших рис цього суспільства є створення глобального інформаційного простору, який забезпечує: а) ефективну інформаційну взаємодію людей; б) їхній доступ до світових інформаційних ресурсів; в) задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг.

Отже, ми вважаємо за своє основне завдання в цьому розділі проаналізувати, які вимоги до тексту (процесу текстотворення, його структури, оформлення тексту) ставить надзвичайно поширена на сьогодні практика «розміщення наукового тексту в Інтернеті».

На ділі це виглядає так, що підготовлений «звичним» способом текст (про фази цієї підготовки ми неодноразово писали раніше) [9] шляхом нескладної операції «виставляється» на сайті автора або якогось мережевого видання.

У доступній нам літературі ми не знайшли публікацій, у яких би йшлося про якісь особливі вимоги до наукового тексту, що висуває до нього сам факт розміщення в Інтернеті. З погляду підготовки наукового тексту тут, на позір, дійсно, майже нічого не змінюється. Респонденти вже згадуваного нами анкетування у своїй більшості (63%) переконані, що текст, призначений для Інтернету, не повинен відрізнятись від звичайного наукового тексту. Меншість відчуває, що якась відмінність існує, але не може її артикулювати.

Проте, як відомо, науковий дискурс охоплює не лише процес виготовлення тексту (в абстракції від усього іншого у світі) — сюди входить і особистість автора, його мотивація, емоції і воля, його самооцінка, конкретна ситуація текстотворення, з одного боку, а, з другого, — потенційний читач, який також має ті самі перераховані вище обставини і, крім того, він змінився від тривалої комунікації засобами Інтернету.

Відомий спеціаліст з комунікацій Г. Почепцов (у своїй публічній лекції 23. XII.2012 у Києві) зауважив, що людина, яка читає з екрану, після зосередженого перегляду двох сторінок тексту відчуває бажання «клікнути» (клацнути мишкою і перейти до чогось нового).

Пошукова діяльність користувача Інтернету найперше зацікавила маркетологів. У рамках маркетингових досліджень виявлено схильність 70-90% відвідувачів Інтернету шукати певну інформацію за допомогою пошукових систем, проглядаючи при цьому лише невелику частину результатів пошуку (2-3 сторінки). Категорією, яка операціоналізує пошукову поведінку користувача, є глибина інтересу — кількість часу, проведеного користувачем у ході сесії і кількість проглянутих сторінок.

С. Sherman, аналізуючи результати досліджень за кілька років, робить висновок про зростання «розбірливості» клієнтів: якщо в 2002 р. 81% користувачів пошукових машин продивлялися перші три сторінки видачі, а 48% користувачів продивлялись сайти тільки з першої сторінки результатів пошуку, то нині ці цифри складають відповідно 62% і 90%. 41% користувачів з тих, що продовжують пошуки, якщо не знаходять задовільної відповіді на першій сторінці, використовують інші пошуковики чи переформульовують запит: чотири роки назад так чинило лише 28%. З другого боку, спостерігається зростання лояльності: у випадку невдалого пошуку 82% робить повторний запит через той же пошуковик, видозмінюючи шукане словосполучення, тоді як у 2002 р. таку лояльність пошуковій системі виявило лише 86% користувачів [7, с. 46].

У зв'язку з цим особливий інтерес викликає зауваження С. Holscher і G Stufe про те, що для досвідченого користувача пошук релевантної інформації часто є *трудомістким і фрустраційним заняттям* (курсив наш — В.А.) [7, с. 50].

Наше анкетування до певної міри підтверджує це зауваження. Так, респонденти першої вікової категорії (наймолодші) у 65% випадків читають текст безпосередньо з екрана, рідше видрукують його на папері, ще рідше — інсталиють в електронну книгу. У другій віковій категорії з екрана читають 54% респондентів, менша їх частина намагається видрукувати текст на папері чи інсталивати в електронну книгу. Що стосується ветеранів, то тут безпосередньо з екрана читають тільки 44% респондентів, а більшість все ж воліє мати справу з текстом, видрукуючим на папері. Серед причин такого поведіння з електронними текстами вони називають те, що втомлюються очі (59%), що неможливо охопити одним поглядом великий фрагмент тексту і доводиться «мандрувати» текстом згори донизу і навпаки. Нерідко згадується і некомфортна напружена поза перед екраном комп'ютера. 37% ветеранів переконані, що читання наукового тексту безпосередньо з екрана не має жодних переваг порівняно з читанням книжки, між тим як їхні молодші колеги вважають (58%), що читання з екрана сприяє економії часу, коштів, матеріальних ресурсів, спрощує оперування інформацією.

Зокрема, використовуючи найпоширеніші ієрархічні пошукові системи, користувач повинен володіти достатньо розвинутими навичками, які виявляються базовими: володіння клавіатурою, орфографічна грамотність, встановлення логічних відношень між поняттями в межах логіки Буля з метою виокремлення ключових слів тощо (Borgman С. L., Hirsch S. G. та ін., за [7]).

До групи об'єктивних детермінант пошукової діяльності користувача можна віднести відмінності у формі подання інформації. Встановлено, що більшість користувачів довіряють простим і зрозумілим інтерфейсам, віддають в усіх випадках

перевагу простоті і ясності форми, достовірності змісту [7, с. 49].

Таким чином, читач став більш «нетерплячим», «перебірливим», «свавільним», він не задовольняється «будь-яким» текстом, навіть якщо його цікавить заявлена проблематика. Це стосується абстрактного «масового» читача.

Звичайно, науковий текст такого масового читача не має, він розрахований на вузьку аудиторію з певним запасом фонових знань, високими пізнавальними інтересами, із виробленою звичкою читати складні тексти, читача, який готовий долати труднощі, миритись з низькою читністю тексту тощо.

Необхідно згадати й про інший важливий аспект. Інтернет відкрив можливість для отримання негайного (чи досить оперативного) відгуку на публікацію — у формі цитувань, згадувань у списку літератури, а також у формі започаткування дискусійного дискурсу: висловлювання сумніву у певних положеннях, твердженнях тощо. Публікація у паперовому варіанті таких можливостей не дає, або, якщо дає, то реакція є відкладеною у часі або й відсутньою (недоступною для автора).

Доступність Інтернету в сучасному світі створює таку ситуацію, що читач наукового продукту не може бути обмежений кількісно. Це «напружує» процес адресування тексту. У парадигмі книгодрукування читач також нерідко бував невизначеним (або кількісно обмеженим, враховуючи малі наклади наукових видань), проте в епоху Інтернету ця кількісна невизначеність сягає абсолюту.

Таким чином, автор наукового тексту, який розміщує свій текст на якомусь сайті, у разі, якщо твір дочекається читача, повинен бути готовим до того, що читач є досить численним, що він може відреагувати негативно, анонімно і, не рахуючись з титулами і регаліями, різко. Щоправда, А. Е. Жичкина вказує на те, що завдяки анонімності для опосередкованої комп'ютером взаємодії часто є характерною навіть більша, ніж у реальному спілкуванні, емоційність контактів, менший негативізм і більша увага до міжособової проблематики, що

веде до зниження значення соціальної категоризації і до підвищення інтимності спілкування [7, с. 86]. За позитивного розвитку подій читач може подолати всі підводні рифи тексту, візьме викладену інформацію на озброєння, зреагує / не зреагує у явній формі. І в тому, і в іншому випадках автор може оцінити спричинений ним резонанс за кількістю відвідань відповідного сайту. Так що зворотний зв'язок тут безсумнівний і кількісно визначений, і переваги тексту будуть швидше і більш явно оцінені, так само як його вади.

Таким чином, читач наукового тексту в Інтернеті стає більш невизначеним (кількісно, за статусом, за фахом), його доступ до тексту — полегшеним, здатність одразу відреагувати і дати оцінку — можливою і, судячи із звиклих до вільного спілкування споживачів і мешканців Інтернету, — дуже ймовірною.

Текст повинен бути «готовим» до всього зазначеного. Вже не говоримо про те, що автор тексту зацікавлений у тому, щоб «привабити» читача до свого тексту, примусити того прочитати хоча б початок, «утримати», аж поки читач не дійде до кінця викладу. Цьому можуть сприяти або природа читача (допитливий, зацікавлений, зайнятий близькими проблемами), або сам текст.

Таким чином, вимоги до тексту, який виставляють («вивішують») в Інтернеті, порівняно із вимогами до тексту на паперовому носії, — вищі. Ми вважаємо, що це підвищення вимог стосується всіх параметрів тексту: бажана інтригуюча привабливість заголовка, яскрава особистісна віднесеність, чітка структура, вмотивовані висновки, насичений зоровий ряд (схеми, таблиці). Фактично, йдеться про раціональну і доцільну презентацію тексту, яка враховувала б як особливості Інтернет-мережі, так і специфіку «читача-в-Інтернеті».

На нашу думку, тут можна з повним правом скористатись досвідом розробників презентацій (насамперед, бізнес-презентацій), які таким чином успішно «продають» свій продукт.

У нашому розпорядженні опинилась книга «Мастерство презентации» (англ. «Presentation secrets») О. Каптерева

(2012 р.), з характерним підзаголовком: «Как создавать презентации, которые могут изменить мир». У ній ідеться про сучасні усні презентації в супроводі показу спеціально виготовлених слайдів, проте основні її положення цілком застосовні і до нашого предмету — писемної презентації наукового тексту в Інтернеті, оскільки фокусуються на зазначених нами вище вимогах до тексту в Інтернеті.

Автор згадує Арістотеля («Риторика»), який стверджував, що є три моделі переконання: логос, пафос і етос. Логос апелює до розуму, пафос звертається до емоцій, а етос відноситься до особи (якостей мовця). У наступні століття майстри риторики удосконалювали логос і не звертали потрібної уваги на пафос. «Навіть сьогодні мені зустрічаються промови (в основному вчених), які переконані, що звернення до розуму по самій своїй природі є етичним і переконливим, а ось звертання до почуттів межує з обманом і негідне справжнього просвітника. І роблять це вони лише тому, що впевнені: інакше неможливо» [6, с. 21].

Вибудовування фактів у певній послідовності і встановлення зв'язків між ними (поширений випадок наукової статті) автор відносить до сторітелінгу (оповідання історій), і далі зосереджується саме на вибудуванні змісту з дотриманням принципів пафосу й етосу. «Історія — це не просто факти. Історія — це факти з душею» [там само, с. 22].

«У будь-якому випадку більшість презентацій складаються із фактів і логічних висновків, вибудованих у певну послідовність. Проблема в тому, що ця послідовність найчастіше просто погана. Вона позбавлена сенсу. Вона нудна. За нею складно слідкувати. Вона не дає відповіді на питання: «І що з того?» Ми вимушені слідкувати за потоком думок, не розуміючи, куди він нас веде і навіщо» [там само, с. 23].

Автор пропонує три принципи побудови ефективної презентації: теза-антитеза-синтез (або «фокус», «контраст», «єдність»). Він стверджує, що «фокус» потрібен тому, що ви не можете розповісти всього, що знаєте, а аудиторія не може

запам'ятати всього, про що ви розповіли. У неї є свій когнітивний ліміт. Саме тому необхідно визначитись з пріоритетами і зробити певні елементи комунікації більш або менш важливими.

Тут, до речі, слід пам'ятати про золоте правило 7 ± 2 (краще 4 ± 1) — обсяг уваги. Таким чином, *принцип фокусу* означає: «вибудуйте свою комунікацію навколо одного центрального послання і супроводжуйте його трьома чи чотирма підтримуючими ідеями» [6, с. 35].

Принцип контрасту означає, що ідеї робляться зрозумілими тільки в контрасті з іншими ідеями. Конфлікт, драма, боротьба приковують увагу людей, за ними цікаво слідкувати.

Якщо автор представляє тільки позитивну сторону речей, або робить кінець занадто передбачуваним, аудиторія нудьгує і засинає.

Контраст потрібен і на естетичному рівні: вам потрібно відособити заголовок від решти тексту, відокремити важливі дані від допоміжних, текст від фону.

Принцип єдності означає, що за правильної побудови конфліктні частини створюють ціле, яке більше за суму його частин.

Важлива й презентація. Це, звичайно, особливо рельєфно видно у випадку усної її форми, але ніхто не забороняє перенести деякі елементи усного наукового дискурсу в писемний текст (останній також «продає» ідеї).

Це стосується найперше особи автора. Герой-оповідач та історія невіддільні одне від одного. Як пише О. Каптерев, найкращі презентації ніколи не бувають ідеальними. «Уміння показати деякі начебто недоробки своєї роботи — це мистецтво, завдяки якому результат виглядає одночасно і вишукано, і зворушливо» [там само, с. 39]. Як видається, така стратегія може бути застосована і в науковому тексті: згадка про свій загальний проект і його складові, про те, що вдалося, а що не вдалося реалізувати, на які питання отримано відповідь, а які ще чекають на вирішення — все це істотно «пожвавить» науковий

текст, стане свідченням живого пошуку, висвітить особу автора як шукача-дослідника, наблизить його до читача.

«Утримати» читача до кінця тексту допоможе також чітке усвідомлення автором мети публікації, причому така мета, як «поінформувати» є від початку абсолютно програшною. «Не інформувати! У жодному разі!» — закликає автор. Готуючись до виступу (у нашому випадку — готуючи текст до розміщення на якомусь сайті), слід відповісти на такі ключові питання:

- 1) що мені *треба* сказати?
- 2) що я *хочу* сказати?
- 3) про що вони *хочуть* дізнатись?
- 4) про що їм *необхідно* дізнатись?

Саме так поставлені питання повинні стати основою для організації наукового тексту навколо ключової ідеї і можуть сприяти кращому залученню читача до його змісту, ефективнішому впливу на нього.

Підсумовуючи все сказане вище, можемо констатувати: інформаційна епоха корінним чином впливає на процес наукової комунікації. Основні фактори цього впливу: диверсифікація і необмежене розширення потенційної читацької аудиторії; інтенсифікація інтерактивних обмінів; якісні зміни читацької аудиторії (нетерплячість, «капризність»); посилення ролі візуальної складової (нові презентаційні вимоги до тексту) в ході наукової комунікації.

Все це підвищує вимоги до змісту, форми і способу презентації писемної наукової продукції, у разі її розміщення в Інтернеті.

Найзагальніше ці вимоги можна підсумувати так:

1. Захистити науковий текст від можливих спотворень і флуктуацій його змісту в каналі комунікації шляхом вдосконалення організації змісту і структури тексту;
2. Збільшити атрактивність тексту для читачів.

Ми бачимо такі основні способи задоволення цих вимог:

1. Посилювати атрактивність тексту за рахунок зменшення «наукоподібності» заголовку. Фактично на це спрямовані

сучасні уніфікаційні вимоги до структури наукового тексту (анотації, ключові слова, резюме);

2. Посилювати візуальну виявленість структури тексту (візуально наголосити розділи, підрозділи, їх заголовки тощо); максимально насичувати текст схемами, графіками, діаграмами — всіма засобами наочної презентації найголовнішої інформації;

3. Строгі наукові поняття потребують не тільки термінологічної визначеності, а й більш прозорої і доступної інтерпретації;

4. Підсилювати діалогізм тексту (де тільки можливо, використовувати питання і відповіді, не хтувати риторичними питаннями, загострювати виклад суперечливих позицій);

5. Зміст не обмежувати логічним викладом свого сучасного бачення заявленого предмету: робити екскурси в історію свого підходу до теми, своїх сумнівів і вагань — одним словом, подавати внутрішню картину свого пошуку. Де це можливо, наводити персональні чи інші довідки про цитованих авторів;

6. Активно використовувати закони презентації, спільні для презентацій будь-якого продукту, який просувають на ринок, для підвищення конкурентоспроможності своєї продукції.

7. Бути готовим до негайних критичних реакцій і до внесення потрібних корекцій у текст.

Література

1. Андрієвська В. В. Діяльність психолога як простір мови і мовлення: проблема інтегративної моделі мовно-мовленнєвої компетентності / В. В. Андрієвська // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. — К. : Ніка-центр, 2009. — Вип. 37. — С. 44-75.
2. Андрієвська В. В. Мова й мовлення в структурі комунікативної компетентності психолога / В. В. Андрієвська // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України. — К., 2010. — Випуск 38. — С. 46-61.

3. Арестова О.Н. Коммуникация в компьютерных сетях: психологические детерминанты и последствия / О.Н. Арестова, Л.Н. Бабанин, А.Е. Войскунский // Вестник МГУ. — 1996. — Вып. 4. — С. 14-20. — (Серия XIV. Психология).
4. Бойко Н. Інтернет змінює Україну (Як змінилися інформаційні можливості суспільства упродовж останніх десяти років) / Наталія Бойко // День. — № 26. — 2011.
5. Войскунский А.Е. Грамотность и Интернет / А.Е. Войскунский // Психология, лингвистика и междисциплинарные связи: сборник научных работ к 70-летию со дня рождения Алексея Алексеевича Леонтьева / под ред. Т.В. Ахутиной, Д.А. Леонтьева. — М. : Смысл. — С. 173-188.
6. Каптерев А. Мастерство презентации. Как создавать презентации, которые могут изменить мир / Алексей Каптерев; [пер. с англ. С. Кировой]. — М. : Манн, Иванов и Фарбер, Эксмо, 2012. — 336 с.
7. Кузнецова Ю.М. Психология жителей интернета / Ю.М. Кузнецова, Н.В. Чудова. — [2-е изд. испр.]. — М. : Изд-во ЛКИ, 2011. — 224 с.
8. Лубчак В. Розкриття потенціалу горизонтальних взаємин у суспільстві буде основним трендом найближчих років / Вадим Лубчак // День. — 2013. — № 57.
9. Психологічні особливості творення наукового тексту (методичні рекомендації) / за ред. В.В. Андрієвської. — К., 2008. — 171 с.

2.1.2. Трансформація форм і способів усної презентації наукових знань

Інформаційне суспільство — рівень розвитку людства, на якому домінуючим об'єктом виробництва і споживання стають інформаційні продукти і послуги. На сучасному етапі для України одним із найважливіших завдань є вихід на рівень загальноєвропейського розвитку та інтегрування в європейський простір. Рух до інформаційного суспільства — загальна тенденція для розвинених держав і країн, що розвиваються. Як зазначено у Законі України «Про основні заса-

ди інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки», одним із головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, у якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвитку та підвищуючи якість життя.

У наш час, коли постійно зростає кількість відомостей про нові дослідження, розробки, проекти тощо, важливим стає те, як подати інформацію про них. Нові часи створили нові інформаційні реалії, світогляд науковців змінюється. Наука сьогодні перетворилася на важливу соціальну силу. Разом зі змінами у середовищі спілкування повинна зазнати змін, збагатитись і набути нових вимірів комунікативна компетентність психолога. У зв'язку з цим вибудовування презентаційних комунікацій є невід'ємною частиною сучасної науки як відкритої соціальної системи. У сучасних соціальних умовах у науковому співтоваристві почалося становлення нового типу презентації плодів наукової діяльності. Якщо раніше традиційною в науці була діяльність пошуку і виробництва нового знання, то в сучасному науковому світі не менш важливою стає презентація нових знань для широкого загалу з метою їх впровадження, популяризації, продажу. Залежно від цього і відбувається зміна завдань наукової діяльності. Виробництво наукового знання стає залежним від ступеня його затребуваності у суспільстві як певного виду товару, а метою підвищення запиту на нього стає презентація продуктів наукового знання неспеціалістам — суспільству і його значущим (для вченого) представникам. І для того, щоб нові здобутки та ідеї швидше дійшли до свого адресата, щоб було забезпечено їх просування в науці і практиці, процес донесення має мати заманливу, цікаву і переконливу форму. Такою формою може стати презентація, яка виконує такі найважливіші

функції: ознайомлення з досягненнями науки, їх популяризація, установлення контактів з колегами (комунікативна функція) та створення умов для впровадження отриманих розробок у практику. Змістом презентації має бути інформація про власні наукові доробки. Презентація проводиться з метою надання інформації для певної групи людей. Презентаційна компетентність (уміння використовувати інформаційно-комунікативні технології для представлення своїх наукових доробків) входить до інформаційно-комунікативної компетентності, що у свою чергу належить до загальної компетентності психолога-науковця. Результатом наукового дослідження є інтелектуальний продукт — науковий текст, який є способом подання інформації і виконує функцію викладу змісту дослідження і його презентацію. Презентаційний текст — це одна зі складових презентації, а засобом складання такого тексту є мультимедійні джерела інформації. Для його створення необхідно володіти навичками: знаходження потрібної інформації в різних джерелах; встановлення зв'язків між різними інформаційними повідомленнями; систематизації даних за певними ознаками, виділення головного в інформаційному повідомленні; розуміння спрямованості інформаційного потоку, цілей комунікації; перетворення інформації, виходячи з особливостей аудиторії, якій вона призначена; викладу інформації, адекватній його змісту; володіння найпростішим інструментарієм підготовки, передавання й отримання інформації.

Нас зацікавили особливості презентаційної компетентності як складові комунікативної компетентності психолога в інформаційному суспільстві, і ми вирішили з'ясувати комунікативну специфіку презентації психологами своїх наукових доробків у контексті комунікативної діяльності. Ми вважаємо, що компоненти психологічної компетентності доповідача-науковця можуть бути подані в усному науковому дискурсі таким чином, що забезпечуватимуть оптимальне сприймання авторського матеріалу завдяки адекватним характеристикам

його подання що у свою чергу сприятиме підвищенню ступеня його затребуваності в суспільній практиці.

Презентаційний стиль наукової діяльності передбачає використання наукового знання як змісту презентації, необхідного для ідентифікації та самоідентифікації індивіда як вченого, що належить до наукового співтовариства. Під презентаційними компетентностями розуміється розроблення наукової теми, здатність планування, формулювання, а також її успішної публічної презентації на основі використання засобів вербальної та невербальної комунікації на базі інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ). Щоправда, існує думка, що інколи надто уважне ставлення до презентаційного стилю наукової діяльності призводить до зворотного ефекту — вчений-презентатор часто може сприйматися як шоумен, а не як людина науки.

Огляд теоретичної літератури, дослідження ситуації в науковому співтоваристві і практичного досвіду показав, що ця проблема є недостатньо вивчена. Підтверджується припущення про те, що науковці володіють спектром презентаційних компетенцій не повною мірою. Незважаючи на посилений інтерес науковців до зазначеної проблеми, у наукових розвідках недостатньо приділяється уваги використанню нових інформаційних технологій для презентації результатів своїх досліджень.

Нагадаємо вісім ключових компетенцій, якими повинен оволодіти кожен європеєць, що рекомендовані Радою Європи у зв'язку з ідеєю Болонського процесу. До них відносяться: 1) компетенція в галузі рідної мови; 2) компетенція у сфері іноземних мов; 3) математична, природничо-наукова та технічна компетенції; 4) комп'ютерна компетенція; 5) навчальна компетенція; 6) міжособистісна, міжкультурна та соціальна компетенції, а також громадянська компетенція; 7) компетенція підприємництва; 8) культурна компетенція. Презентаційна компетенція включає в себе міжособистісну, міжкультурну та комп'ютерну компетенції.

Наукову комунікацію доцільно розглядати як рух інформації в науці. Щодо усної презентації своїх наукових добробків однією з нових вимог інформаційного суспільства є вироблення адекватних презентаційних умінь, що входять до складу комунікативної компетентності психолога, зокрема вміння створювати комп'ютерні презентації. Комп'ютерна презентація виступає: а) як доповнення до виступу науковця (розкриває складні теми та зв'язки, виділяє головні думки виступу); б) як довідкова інформація; в) як данина вимогам часу. Комп'ютерна презентація сприяє підвищенню ефективності наукового виступу завдяки демонстрації за допомогою комп'ютерних технологій слайдів з текстовими та візуальними матеріалами (малюнками, фотографіями, діаграмами, музикою, відеороликами). Текстові матеріали складають електронний текст – писемний текст, розміщений на електронному носії та який може бути поданий комп'ютерній мережі. Електронні тексти виконують такі комунікативні функції: а) привертання уваги (шляхом виділення назви електронного тексту за допомогою зміни кольору та розміру шрифту); б) інформування (повідомлення, ознайомлення з текстом).

Головним комунікативним завданням адресата у сприйнятті електронного тексту є перехід від пасивного до активного засвоєння поданої в тексті інформації. Електронна презентація наукового тексту – спосіб подання наукової інформації за допомогою мультимедіа-можливостей (зображення, звуку, відео), які відповідають за зорове, слухове, кінестетичне сприйняття інформації. Використання електронних носіїв дає змогу підвищити інформативність і ефективність повідомлення, адже одночасно задіяно зоровий і слуховий канали сприйняття. Дослідження доводять, що розвиток презентаційних компетентностей забезпечує можливість формування таких якостей: впевненості, емпатії, креативності, самоконтролю та адекватної самооцінки та обумовлений реалізацією психологічних умов, що включають: створення психологічно

комфортної атмосфери; організацію взаємодії на основі партнерства та інтерактивності.

Виявлений взаємозв'язок презентаційних компетентностей з комунікативними, аналітичними та іншими вміннями психолога. Виявлені та обґрунтовані умови, що впливають на трансформацію форм і способів презентації наукових знань; на процес розвитку презентаційних компетенцій, це: а) організація та забезпечення ІКТ; б) використання технологій ІКТ. Результати досліджень (за В. Єфремовим) показують, що ефективність слухового сприйняття інформації становить 15%, зорового — 25%, а їх одночасне включення підвищує ефективність сприйняття до 65%. Головне завдання презентації — поглиблення сприйняття інформації учасниками наукового заходу. Організація презентацій складається з таких етапів: написання сценарію презентації; складання плану, конспекту, вибір форми і стилю виступу; підготовка відповідей на запитання; підбір демонстраційних матеріалів (слайди, відеоролики і т. д.); підготовка технічних засобів. Виникає питання, навіщо витратити час на створення слайдів, можливо, краще все просто проговорити? У процесі дослідження з'ясувалося, що є декілька причин для їх складання: по-перше, нагадування доповідачу про що потрібно говорити; по-друге, слайди естетично вражають, зображення набагато сильніше впливають, ніж слова, і, як з'ясувалося, інформація запам'ятовується краще. По-третє, слайди виконують завдання пояснень. І головне завдання слайдів у презентації — це здатність переконувати. Інструментами слайдів є текст, зображення, діаграми, графіки. У багатьох презентаціях ми можемо не бачити доповідача, тільки слайди. Слайди несуть багато інформації і мають великий інформаційний вплив, що переважає звичайний виступ. Основними недоліками презентацій з використанням інформаційно-комунікативних технологій вважають недостатню підготовленість, проробленість теми, надмірні надії на досвід та імпровізацію, надлишок інформації, невдалий спосіб її подання.

Для успішного використання інформаційно-комунікативних технологій психологами-фахівцями важливу функцію виконують особистісні характеристики дослідників. Особистісні характеристики, що забезпечують успішність професійної діяльності психолога-фахівця і є передумовою його професійної компетентності, дослідники розділяють на три групи. До першої групи включаються вимоги, що висуваються професійною діяльністю до пізнавальних процесів (сприймання, пам'яті, мислення, уяви), емоційно-вольових процесів та психоемоційних складових (стриманість, стабільність, стресостійкість, самовладання, життєрадісність, цілеспрямованість, наполегливість, активність, рішучість тощо).

До другої групи відносяться такі психологічні якості, як самокритичність, адекватна самооцінка і рівень домагань, здатність до самоаналізу, саморегуляції, самоконтролю поведінки.

Третя група включає комунікативність, емпатійність, зовнішню привабливість і красномовність як здатність переконувати [1]. Крім того, презентатор має виконувати одночасно кілька видів діяльності і виступати у кількох ролях, для яких потрібні певні презентаційні вміння. Для проведення ефективної презентації їй необхідно спланувати, організувати та відстежити результати (визначити ціль і завдання, продіагностувати умови, розробити структуру діяльності, спрогнозувати досягнення, володіти комунікативними вміннями, реалізувати комунікативний план діяльності).

Для проведення дослідження комунікативної компетентності психолога в частині презентації ним своїх наукових робіт в умовах інформаційного суспільства свої завдання ми вбачали у:

- здійсненні теоретичного аналізу основних підходів до заявленої проблеми;
- визначенні психологічних характеристик, що складають структуру комунікативної компетентності психолога в усному науковому дискурсі;

- означенні місця презентаційної компетентності у складі комплексу комунікативних властивостей, необхідного для професійної діяльності психолога.

Для реалізації поставлених завдань використовувалися такі методи дослідження:

1. Теоретичні: аналіз науково-теоретичної літератури з психології, філософії, психології управління та інших суміжних галузей знання;
2. Емпіричні: метод бесіди, анкетування;
3. Методи статистичної обробки отриманих даних.

Відповідно до поставлених завдань ми розробили анкету «Презентаційна компетентність», яка складалася з 7 блоків запитань. В анкетуванні взяли участь науковці-психологи та викладачі психології у ВНЗ – всього 67 осіб.

Анкета «Презентаційна компетентність»

Шановні колеги, просимо вас відповісти на наведені нижче питання. Поставте позначку біля потрібної відповіді

Викладач

Психолог-науковець

Вік _____

Стаж наукової роботи _____

1. Досвід користування комп'ютером:

- А) немає;
- Б) менше року;
- В) від 1 до 3 років;
- Г) більше 3 років.

2. Досвід користування Інтернетом:

- А) немає;
- Б) менше року;
- В) від 1 до 3 років;
- Г) більше 3 років.

3. На Вашу думку, презентація наукових доробків – це:

- А) виступ (доповідь) перед аудиторією;

Б) оформлення свого виступу за допомогою інформаційно-комунікативних технологій;

В) презентація себе як автора дослідження;

Г) інше _____.

4. Чи є у вас навички користування ІКТ (інформаційно-комунікативними технологіями – мультимедійні презентації, розміщення доробків на сайтах):

4.1) немає;

4.2) є:

А) працюю в текстовому редакторі;

Б) складаю електронні таблиці;

В) створюю мультимедійні презентації;

Г) шукаю інформацію в Інтернеті;

Д) інше _____.

5. Які труднощі виникали у вас під час підготовки презентацій із застосуванням ІКТ:

А) нестача знань щодо ІКТ;

Б) відсутність можливості підвищити кваліфікацію щодо застосування ІКТ;

В) обмаль досвіду з використання ІКТ;

Г) недостатньо пророблена тема дослідження;

Д) інше _____.

6. Для чого, на Вашу думку, потрібно застосовувати ІКТ під час презентації доробків:

А) щоб відповідати міжнародним вимогам щодо оформлення наукових продуктів;

Б) щоб аудиторія краще сприйняла зміст виступу;

В) інше _____.

7. Що може спонукати вас до оволодіння методами ІКТ для презентації своїх наукових доробків:

А) виступи колег із ефектним застосуванням методів ІКТ;

Б) вимоги часу;

- В) новітні презентації на Інтернет-порталах;
- Г) бажання творчого розвитку;
- Д) бажання подолати свою некомпетентність;
- Є) вимоги адміністрації;
- Ж) інше _____.

У перебігу дослідження було встановлено, що рівень володіння презентаційною компетентністю недостатньо відповідає вимогам сучасності. Так, у результаті аналізу отриманих даних, ми з'ясували, що:

1. Розвиток презентаційних компетентностей є важливою складовою професійної компетентності, оволодіння якою сприяє особистісному зростанню. Але чим старший фахівець — тим менший у нього досвід користування ІКТ (7% респондентів), 9% — взагалі не мають навичок користування ІКТ; — 91% респондентів мають більш ніж 3-річний досвід користування комп'ютером та Інтернетом. З них 30% працюють у текстовому редакторі, складають електронні таблиці, створюють мультимедійні презентації, шукають інформацію в Інтернеті.

На думку наших респондентів, презентація наукових робіт у наш час — це виступ (доповідь) перед аудиторією (54%); 41% вважає, що презентація наукових робіт з використання ІКТ — це не тільки спілкування (виступ) перед реальною аудиторією, а й спілкування з віртуальною аудиторією (розміщення тексту доповіді на відповідних сайтах); 33% вважають, що презентація наукових робіт — це також і презентація себе як автора дослідження; а 22% поєднують усний виступ (доповідь) перед аудиторією та оформлення свого виступу за допомогою інформаційно-комунікативних технологій.

2. Як вважають респонденти, ІКТ потрібно застосовувати під час виступу для того, щоб аудиторія краще сприйняла його зміст (69%), 31% вважає, що необхідно застосовувати ІКТ під час презентацій, щоб відповідати міжнародним вимогам щодо

оформлення наукових продуктів, а спонукають до цього вимоги часу.

3. Що стосується труднощів, які виділяють наші респонденти під час підготовки презентацій із застосуванням ІКТ, то:

- 1% респондентів не можуть виокремити труднощі під час підготовки презентацій з використанням ІКТ, тому що не готували їх;
- 33% — зізнаються в недостатності своїх знань щодо використання ІКТ;
- 21% — наголошують на відсутності можливості підвищити кваліфікацію щодо застосування ІКТ;
- 44% — мають мало досвіду з використанням ІКТ;
- 1% — пов'язують свої труднощі з недостатньо проробленою темою дослідження.

4. У 22% науковців не вистачає обладнання інформаційно-комунікативних технологій та доступу до нього.

5. На питання, для чого потрібно застосовувати ІКТ під час презентації наукових доробків, 28% вважають, що слід відповідати міжнародним вимогам щодо оформлення наукових продуктів, 72% вважають, що це потрібно для того, аби аудиторія краще сприйняла зміст виступу.

6. З'ясовуючи, що може спонукати фахівців-психологів до оволодіння методами ІКТ для презентації наукових доробок, отримали такі дані:

- 62% вважають, що це можуть бути вимоги часу;
- 28% вважають, що це бажання творчого розвитку;
- 2% вважають, що це вимоги адміністрації;
- 8% опитаних вважають, що до оволодіння методами ІКТ для презентації наукових доробків спонукають виступи колег з ефектним застосуванням цих методів.

Отже, аналіз результатів показав, що розвиток презентаційних компетентностей є важливою складовою професійної компетентності, оволодіння якою сприяє особистісному зростанню, але рівень володіння презентаційною компетентністю недостатньо відповідає вимогам сучасності. Досвід користу-

вання комп'ютером та Інтернетом, за результатами нашого дослідження, впливає на створення презентацій за допомогою ІКТ та залежить від віку та стажу наукової роботи: науковці з великим стажем і досвідом наукової роботи мають свої усталені звички і погляди щодо використання нових інформаційних технологій у презентації своїх наукових доробків. До оволодіння методами ІКТ для презентації наукових доробок спонукають вимоги часу; презентація наукових доробок з використання ІКТ — це не тільки спілкування (виступ) перед реальною аудиторією, а й спілкування з віртуальною аудиторією (розміщення тексту доповіді на відповідних сайтах, це також і презентація себе як автора дослідження. ІКТ потрібно застосовувати під час виступу для того, щоб аудиторія краще сприйняла зміст виступу.

За результатами дослідження окреслено основні напрямки трансформацій у сфері професійної наукової комунікації психолога в його науково-дослідній діяльності.

Література

1. Антонова Н. О. Уявлення про професійну компетентність та привабливість майбутньої професії для студентів психологічних факультетів / Н. О. Антонова // Проблеми загальної та педагогічної психології. — К. : Інститут психології АПН України. — Т. 7. — Вип. 7. — С. 13-25.
2. Каптерев А. Мастерство презентации. Как создать презентации, которые могут изменить мир / Алексей Каптерев ; [пер. с англ. С. Кировой]. — М. : Манн, Иванов и Фербер, Эксмо, 2012. — 336 с.
3. Мова і мовлення в просторі наукової і практичної діяльності психолога / за ред. В. В. Андрієвської. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. — 140 с.

2.2. Особливості комунікативної компетентності психолога в консультативно-терапевтичному дискурсі в умовах інформаційного суспільства

2.2.1. Особливості трансформації комунікативної компетентності психолога в консультативно-терапевтичному дискурсі

На сучасному етапі розвитку суспільства відбувається інтеграція різних галузей соціальної комунікації (вербальних і невербальних), що сприяє розвитку нових міждисциплінарних наукових напрямків, зокрема й окресленню консультативно-психотерапевтичного дискурсу.

Складовою педагогічної майстерності психолога є його мовлення. Це інструмент професійної діяльності, за допомогою якого можна розв'язати різні психотерапевтичні завдання. Вимоги до комунікативної якості мовлення психолога зумовлені насамперед функціями, які воно виконує в педагогічній діяльності. Головними з них є:

а) комунікативна — встановлення і регуляція взаємовідносин між психологом та клієнтами, забезпечення гуманістичної спрямованості розвитку клієнтів;

б) психологічна — створення умов для забезпечення психологічної свободи клієнта, прояву індивідуальної своєрідності його особистості; зняття соціальних затисків, які заважають цьому;

в) пізнавальна — забезпечення повноцінного сприймання навчальної інформації клієнтам, формування в них особистісного, емоційно-ціннісного ставлення до особистісного росту;

г) організаційна — забезпечення раціональної організації процесу надання психологічної допомоги [4].

Психологічна функція мовлення психолога тісно пов'язана з функцією комунікативною, але має ще інші завдання. Специфіка професійного спілкування між психологом і клієнтом підвищує вимоги до індивідуально-психологічних особливос-

тей та професійних якостей фахівця, що потребує визначення шляхів розвитку структурних компонентів культури мовленнєвого спілкування та її особистісних детермінант у психологів у процесі фахової підготовки й перепідготовки.

Суть професійної допомоги, що надається психологами-консультантами, може бути визначена через запропоновані Л. С. Виготським категорії *співпереживання*, а ширше — *спільного переживання (співпрожиття)* фрагментів життя клієнта, його проблем і відчуттів, підсумком якого може стати *створозвиток*. Консультативну діяльність можна розглядати як психогерменевтику, і її ефективність багато в чому залежить від характеру розуміння й інтерпретації консультантом матеріалів, наданих у його розпорядження клієнтом. Якщо прийняти цю позицію, то в підготовці професійного психолога однією із головних цілей навчання стає розвиток розуміючої особистості, орієнтованої на спільну з іншим суб'єктом роботу із осмислення самого себе і «добудовування» власних сенсів [10].

Загальна кількість досліджуваних становила 51 особу: із них 22 — шкільні психологи і 29 — психологи і психотерапевти, які займаються приватною практикою.

Дослідження проводилося у три етапи.

Етап I, підготовчий. На цьому етапі було визначено мету, об'єкт, предмет та завдання дослідження, окреслено вибірку, обрано змінні дослідження, підібрано батарею методик для його проведення.

Етап II. Власне дослідження — реалізація програми дослідження. Дослідження проводилося протягом 2013 року.

Етап III. Узагальнення та інтерпретація отриманих результатів. Кожен досліджуваний, який виявив таке бажання, отримав рекомендації щодо отриманих результатів. Отримані результати опрацьовувалися методами математичної статистики допомогою програми SPSS 17.0.

На матеріалах структурованого інтерв'ю (первинної бесіди) показано, що в ситуації консультування спрямованість на себе посідає центральне місце у мовленні клієнта, і основ-

ною лінією самопрезентації виступає представлення себе як людини хворої, обтяженої великою кількістю різноманітних проблем. Присутня також самопрезентація у напрямку соціально привабливих професійних і особистісних якостей. Водночас більш характерною інтенційною спрямованістю дискурсу є спрямованість на консультанта, прагнення отримати допомогу. Саме це обумовлює характер самопрезентації і багато в чому визначає актуальний інтенційний стан суб'єкта.

Стосовно комунікативної компетентності, яка виявляється у самопрезентації психолога чи психотерапевта, у його інтенціях стосовно клієнта, то в процесі трансформації суспільства, зокрема, набуття ним інформаційної спрямованості, комунікативна компетентність конкретизується в контексті комунікативних здібностей і умінь. Комунікативні здібності й уміння — це вміння спілкуватися, обмінюватися інформацією і на цій підставі встановлювати педагогічно доцільні відносини між учасниками педагогічного процесу. Основні засоби спілкування — слово, мова, міміка і жести. Іноді залучають різні наочні прилади, технічні засоби. Основні компоненти комунікативного процесу: сприйняття і розуміння іншої людини, але разом з тим і вміння «подавати себе», самовиражатися; уміння наближувати свої погляди і погляди співрозмовника, настрої; уміння керувати спілкуванням, вносити в нього потрібні корективи [6].

Комунікативна компетентність розглядається дослідниками й у контексті педагогічних здібностей, зокрема у концепції Н. В. Кузьміної, педагогічні здібності співвіднесені із основними аспектами педагогічної системи.

Дослідники зазначають, що натеper поняття комунікативної компетентності тісно пов'язане із життєвим стилем, особливостями ставлення до себе та навичками соціально-психологічної адаптації людини [2].

Результати діагностики за методикою «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика в адаптації Л. П. Гребеннікова представлено на рис. 2.1.

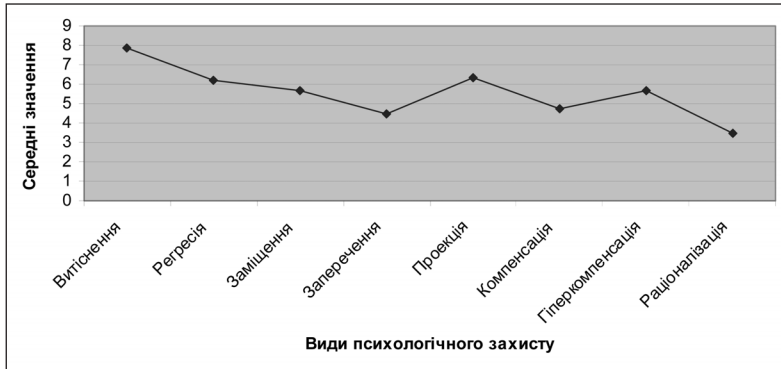

Рис. 2.1. Результати діагностики «Індексу життєвого стилю» за методикою Р. Плутчика

Отже, досліджуваним властиво у стресових ситуаціях використання таких механізмів психологічного захисту, як витіснення, проекція та регресія. Загалом психологи та психотерапевти орієнтовані на вербалізацію у вирішенні проблемних ситуацій, а психологічний захист у них сприяє адаптаційному процесу до стресової ситуації, оскільки отримані показники за методикою «Індексу життєвого стилю» загалом є нормативними.

У низці досліджень наголошується, що у сучасному світі комунікативна компетентність є засобом адаптації особистості до суспільства, крім того, полегшує її пристосування до вимог професії і є ефективним засобом профілактики емоційного вигорання, яке почасти властиве представникам соціономічних професій, зокрема психологам і психотерапевтам.

Критерії адаптивних змін визначаються як селективними, так і об'єктивними чинниками. Тому соціально-психологічні характеристики, що виступають основними показниками адаптаційного процесу, з одного боку, є характеристиками особистості, яка адаптується, а з другого — це зовнішні умови, у яких відбувається процес адаптації.

Тож досліджуючи адаптацію психологів і психотерапевтів, ми провели статистичні обрахунки співставлення виражено-

сті явищ (інтегральних показників), важливих для соціально-психологічної адаптації, що їх запропонували К. Роджерс та Р. Даймонд.

За цією методикою обчислюються шість інтегральних показників адаптованості: адаптація, самоприйняття, прийняття інших, емоційний комфорт, інтернальність, прагнення домінувати (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Інтегральні показники соціально-психологічної адаптації психологів і психотерапевтів

Показники адаптації	Середні значення
	АРФ
Загальна адаптація	68,3428
Самоприйняття	11,6749
Прийняття інших	11,0062
Емоційний комфорт	14,4417
Інтернальність	18,9674
Прагнення домінувати	4,56320

Найвищі показники у досліджуваних виявлено за шкалою інтернальності. Інтернальність людини полягає в тому, що вона вважає: все, що з нею трапляється, залежить від її особистих якостей (компетентність, цілеспрямованість, здібності тощо) і є закономірним результатом її власної діяльності. Інтерналів характеризує також емоційна стабільність, моральна нормативність, довірливість, сердечність, витонченість, товариськість та сильна воля.

Працівники-інтерналі — високовідповідальні, послідовні у досягненні цілей, схильні до самоаналізу, незалежні, продуктивні у прийнятті рішень і в ситуаціях, пов'язаних із ризиком, вони завжди готові відкласти якесь миттєве задоволення заради досягнення нехай і віддаленого, але більш цінного результату, інтерналі більше за екстерналів впевнені, що добра робота веде до високої продуктивності, а висока продуктив-

ність — до більшої «винагороди». Їхня загальна задоволеність працею значно вища, ніж у екстерналів.

Таким чином, досліджувані характеризуються достатньо високим рівнем загальної адаптації, самоприйняття і прагненням домінувати. Психологи, які мають приватну практику, відчувають більший емоційний комфорт, а шкільні психологи схильні позитивніше ставитися до інших людей. Результати статистично значущі при $p=0,003$.

Загалом 12% досліджуваних психологів має низький рівень соціально-психологічної адаптації, 64% — середній рівень. 24% мають високий рівень соціально-психологічної адаптації. За низького рівня адаптації психологи характеризуються середнім рівнем діяльнісного стану, негативними показниками стану спілкування. Психофізичний стан таких психологів характеризується втомою, або ж перевтомою. Вони відчувають занепокоєння і тривогу, в міру відповідальні, зацікавлені, проте їм нерідко властиві лінощі. Вони характеризуються недостатнім рівнем розвитку Я-концепції (переважно негативним або нейтральним її змістом).

За середнього рівня адаптації психологи характеризуються досить високим рівнем діяльнісної налаштованості, комунікативними якостями (інтерес, допитливість, комунікабельність), позитивним відношенням до виконання професійних обов'язків, середнім рівнем психофізіологічного стану, нервово-психічної напруги, позитивних емоцій, високим рівнем розвитку Я-концепції. Їм властивий адекватний рівень тривожності.

За високого рівня адаптації психологи характеризуються високим рівнем налаштованості на діяльність, розвиненими комунікативними навичками, позитивним ставленням до виконання службових обов'язків, оточуючих людей, хорошим психофізіологічним станом, позитивним емоційним, інтелектуальним і вольовим настроєм, відповідальні та мають почуття обов'язку. Вони характеризуються високим рівнем розвитку Я-концепції, позитивно ставляться до себе — характеризують

себе переважно абстрактними, узагальненими, емоційно-позитивними поняттями, у деяких випадках мають завищений рівень самооцінки, низький рівень нервово-психічної напруги, адекватний рівень тривожності.

За методикою «Діагностика міжособистісних стосунків» було виявлено, що досліджувані характеризуються помірним рівнем соціальної адаптації, нешаблонним самобутнім підходом до вирішення проблем, багатою уявою, чутливістю до критичних зауважень, потребою в сильній прихильності та міцних міжособистісних стосунках. Провідною є потреба у розумінні та емоційному комфорті. Властивий активний, але не завжди цілеспрямований пошук вирішення проблем, причини яких не зовсім усвідомлені. Виражений стрес у зв'язку з неможливістю самореалізації, бажання бути лідером часто не задовольняється, що спричинює незадоволеність своїм соціальним статусом. Досліджувані характеризуються пасивністю, розчаруванням у докладених раніше зусиллях, що часто виражається у втечі у світ фантазій та ілюзій.

Загалом представленість типів міжособистісних стосунків психологів і психотерапевтів жіночої та чоловічої статі можна виразити таким чином (рис. 2.2):

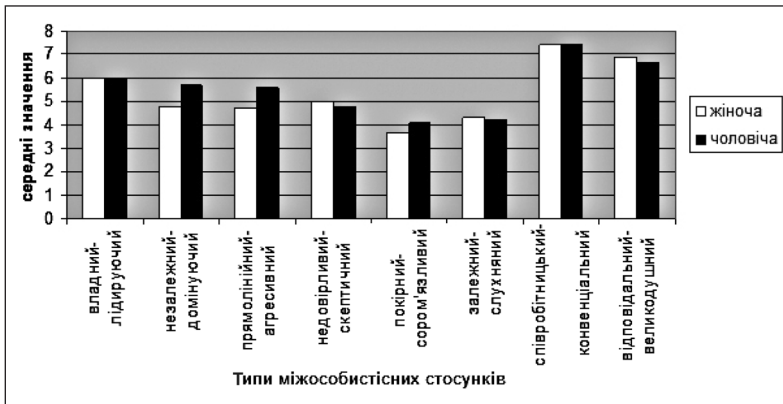

Рис. 2.2. Вираженість міжособистісних стосунків психологів і психотерапевтів жіночої та чоловічої статі

Отримані нами результати свідчать про домінування у досліджуваних психологів і психотерапевтів тенденцій до співробітництва, ідеалізації гармонії міжособистісних стосунків, потреби відповідати соціальним нормам поведінки. Психологи-чоловіки мають вищий, порівняно з жінками, рівень агресивності, практицизму, який поєднується із спонтанністю та недостатнім врахуванням накопиченого досвіду. Їм властиве підвищене почуття справедливості, впевненість у власній правоті. В умовах, де під загрозою перебуває престиж їхньої особистості, часто ображаються та стають агресивними. Зазначимо, що всім опитаним притаманний відповідальний-великодушний тип міжособистісних стосунків, що характеризується з такими особистісними властивостями, як емоційна залученість, легке вживання в різні соціальні ролі, гнучкість у контактах, комунікабельність та прагнення до діяльності, корисної для усіх людей. Для них характерним є прагнення подобатися оточуючим, яке поєднується з бажанням відповідати соціальним нормам та страхом бути виключеним з життя референтної групи.

Досліджувані психологи схильні заздалегідь формувати самостійну програму виконавських дій, визначають і складають схему майбутньої діяльності, зокрема викладацької. Вони зосереджені на процесі виконання діяльності, для них властива наполегливість у подоланні перешкод, енергійність і працездатність. Програма їхньої поведінки зберігає свою стійкість незалежно від умов її виконання та наявних перешкод і у звичайних заняттях, і в умовах підвищеної відповідальності за результат. Ці люди схильні до оперативної роботи, проте зниження показників за шкалою оцінки результатів, недостатня строгість критеріїв успішної діяльності може проявлятися у надмірній самовпевненості, певній легкоковажності, відсутності зваженої критичної оцінки себе, своїх дій та отриманих результатів, що призводить до того, що результати можуть не відповідати спочатку наміченим цілям. У спілкуванні такі люди прагнуть бути у згоді з думкою оточуючих, дотримують-

ся умовностей, правил і принципів хорошого тону. Прагнуть допомагати іншим людям, проявляють розуміння і дружелюбність, приймають допомогу оточуючих. Вони легко пристосовуються до будь-яких умов, тобто їм властива висока адаптивність. Психологи та психотерапевти намагаються поводитися відповідно до виробленої стратегії, однак часто змінюють цілі та плани, оскільки приймають рішення на основі заданих ззовні критеріїв, тобто значною мірою перебувають під впливом оточуючих людей. Життєві плани у них нестійкі, залежать від думки інших людей та достатньо легко коригуються.

Для з'ясування зв'язку комунікативної компетентності та ставлення до себе ми використали методіку С. Пантілеєва.

Результати тестування дають змогу стверджувати, що опитані характеризуються збалансованістю усіх аспектів самоствалення. Найвищими виявилися результати за шкалами «впевненість у собі» та «самоцінність» (високі бали у 73% і 87% опитаних). Таким чином, загалом досліджувані психологи впевнені у собі, прагнуть до самостійності та усвідомлюють, що мають достатньо можливостей для реалізації намічених планів. Водночас психологам, які мають приватну практику, більше, аніж шкільним психологам, властиве прагнення до самокерівництва, вміння брати відповідальність за власне життя та реалістично планувати своє майбутнє.

Важливою складовою комунікативної компетентності є рівень комунікативного контролю.

Згідно з М. Шнайдером, люди з високим комунікативним контролем постійно стежать за собою, добре обізнані, де і як себе поводити, вони добре управляють своїми емоційними проявами. Разом з тим відчують значні труднощі у спонтанності самовираження, не люблять непрогнозованих ситуацій. Люди з низьким комунікативним контролем безпосередні і відкриті, але можуть сприйматися оточуючими як надмірно прямолінійні і нав'язливі.

Результати діагностики за методикою комунікативного контролю представлено у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

**Результати діагностики психологів і психотерапевтів
за методикою комунікативного контролю**

Рівні комунікативного контролю	Психологи чоловічої статі	Психологи жіночої статі
Високий комунікативний контроль	28,57 %	25,0 %
Середній комунікативний контроль	61,90 %	32,14 %
Низький комунікативний контроль	9,53 %	42,86 %

Таким чином, психологи чоловічої статі характеризуються переважно середнім рівнем комунікативного контролю (61,90%), тобто вони безпосередні у спілкуванні, щиро ставляться до інших, але стримані в емоційних проявах, співвідносять свої реакції з поведінкою оточуючих людей. Натомість жінкам властивий переважно низький рівень комунікативного контролю (42,86%), для них характерними є щирість і недостатня стриманість в емоційних реакціях, нерідко це проявляється в імпульсивних проявах, роздратованості, що значною мірою може бути зумовлено не стільки індивідуально-психологічними особливостями, а й ситуацією хронічної втоми, часто властивої психологам і психотерапевтам.

Отже, отримані нами результати свідчать про домінування у досліджуваних психологів і психотерапевтів тенденцій до співробітництва, ідеалізації гармонії міжособистісних стосунків, потреби відповідати соціальним нормам поведінки. Досліджувані характеризуються високим рівнем загальної саморегуляції, водночас жінкам складніше, ніж чоловікам, прогнозувати та оцінювати результати власної діяльності, утім, вони більш гнучкі, легше адаптуються до нових ситуацій, у тому числі й комунікативних, що часто виникають у психотерапевтичному процесі, однак їхня самооцінка та поведінка нерідко залежать від оцінки інших людей. Досліджувані мають незбалансованість різних аспектів, спостерігається наявність внутрішніх конфліктів, нестійкість самооцінки та залежність ставлення до себе від думки оточуючих. Ми зазна-

чаємо, що досліджувані психологи переважно є творчими особистостями, мають низький рівень спонтанності, намагаються відповідати загальноприйнятим нормам, витрачають забагато зусиль задля контролю своєї поведінки і висловлювань, що призводить до підвищення рівня тривожності й погіршення загального психологічного благополуччя.

Література

1. Баграмянц Н.Л. Лингводидактический подход к формированию языковой компетенции / Н.Л. Баграмянц // Известия Московского государственного технического университета МАМИ. — 2013. — Т. 6. — № 1 (15). — С. 245-252.
2. Братченко Л. Межличностный диалог и его основные атрибуты / Л. Братченко // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / под ред. Д. А. Леонтьева, В. Г. Щур. — М. : Смысл, 1997. — С. 201-222.
3. Василюшина Т.В. Педагогічне спілкування та його діагностика / Т.В. Василюшина, С.Д. Максименко, М.М. Заброцький, Ю.В. Редько // Проблеми розвиваючого навчання: матеріали I та II Міжнародних конференцій / за ред. академіка С.Д. Максименка. — К., 1997. — С. 300-303.
4. Жуков Ю.М. Диагностика и развитие компетентности в общении / Ю.М. Жуков, Л.А. Петровская, П.В. Растенников. — М. : Изд-во МГУ, 2000. — 104 с.
5. Прозорова Е.В. Педагогические условия развития коммуникативной компетентности / Е.В. Прозорова // Мир психологии. — 2000. — № 2. — С. 191-202.
6. Словарь психолога-практика / [сост. С. Ю. Головин]. — Минск: Харвест, 2007. — 975 с.
7. Собчик Л. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л. Собчик. — СПб. : Речь, 2005. — 624 с.
8. Теслюк В.М. Сильові особливості професійно-педагогічного спілкування / В.М. Теслюк // Вісник Книжкової палати : науково-практичний журнал. — К., 2006. — № 2. — С. 28-32.
9. Фрейджер Р. Большая книга психологии. Личность: теории, упражнения и эксперименты / Р. Фрейджер, Д. Фейдимен ; [пер. с англ. Е. Будагова]. — [6-е изд.]. — М. : Прайм-Еврознак, 2008. — 704 с.

10. Хоменко З.І. Особливості стилю спілкування в системі «вчитель — учень» як чинник самопочуття школярів різного віку / З.І. Хоменко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. — К. : Невтес, 2001. — Т. 1, ч. 1. — С. 96-104.

2.2.2. Використання новітніх інформаційних технологій у психологічному консультуванні

Стрімкі зміни, що відбуваються зараз у суспільному житті, породжують велику кількість життєвих проблем особистості. Це у свою чергу обумовило виникнення потреби у психологічному забезпеченні соціальних процесів. Актуальними залишаються проблеми сімейних та подружніх стосунків, виховання дітей. Тож значення психологічного консультування у зв'язку з цим в Україні посилюється. Все більше стає людей, які приходять до психологів з різними проблемами, такими, як соціальні проблеми, робота або її відсутність, проблеми сім'ї та шлюбу, невпевненість у собі, нездатність приймати рішення та багато іншого, що призводить до тих чи інших варіантів дезадаптації особистості.

Психологічна практика здійснюється або безпосередньо шляхом міжособистісного спілкування, або опосередковано через предметну чи змістову діяльність. Метою будь-якої психологічної практики є зміни стану або зміни свідомості суб'єкта (ставлень, переконань, уявлень, емоцій та ін.), рис або якостей особистості, зміни поведінки [1].

У той же час існує категорія людей, для яких психологічна допомога практично недоступна — через нездатність самотійно рухатись (інваліди), проживання в сільській місцевості, ізоляцію (особи, які позбавлені волі) або тому, що прив'язані до дому внаслідок хвороби або старості. Крім того, існують категорії людей, які перебувають у кризовому стані, які не готові піти на консультацію в силу специфіки їх характеру або

хвороби (ВІЧ-інфіковані або наркомани), страху порушення конфіденційності (сексуальні розлади, сімейне насильство). Тому у всьому світі швидко розвиваються види дистантної психологічної допомоги через різні засоби на основі текстової комунікації, які називаються психотерапією онлайн, інтернет-консультаванням, кібертерапією.

Інструменти для проведення психологічних консультацій вибираються найбільш зручні з існуючих:

1. Консультації телефоном (за допомогою додатків у мобільних смартфонах, коли абонент відправляє SMS із запитом до психологічної служби).

2. Консультації через E-mail.

3. Консультації через Skype.

Переваги онлайн-консультавання для клієнта:

1. Ніхто не дізнається персональних даних клієнта, гарантується повна анонімність.

2. Вартість онлайн консультації нижча, ніж у психолога, який приймає особисто.

3. Консультуватись можна з будь-якого місця, де є комп'ютер або телефон. Клієнт вибирає найбільш зручний час для проведення консультації.

4. Важливим аспектом у консультаванні є документування отриманої інформації. За час консультації клієнт одержує значний обсяг нової інформації, яку не завжди можна засвоїти відразу. Під час спілкування онлайн можна перечитувати історію консультацій.

Інтернет-консультавання — це альтернативне джерело психологічної допомоги в тих випадках, коли традиційне психологічне консультавання недоступне або неможливе, але не заміна його. Інтернет-консультавання підходить вам, якщо:

- ви не можете відвідувати очні консультації через хворобу, панічні атаки і т.д.;
- ви проживаєте або тимчасово перебуваєте за кордоном і вважаєте за краще консультуватися у вітчизняного психолога;

- вам зручніше отримати консультацію в письмовому вигляді;
- вам важко прийти на очне консультування (сором, неординарність проблеми, прагнення підвищити рівень конфіденційності);
- у вашому місті немає психологічних консультаційних центрів або психологів, які практикують приватно.

Як відбувається інтернет-консультування? Більшість інтернет-консультантів працює за допомогою:

- ICQ.
- Відео-конференції.
- Інтернет-телефону.

Тим не менш, можна виділити окремі специфічні особливості інтернет-консультування.

Це, по-перше, те, що процес інтернет-консультування має двосторонню змістову специфіку щодо критерію анонімності / публічності особистості клієнта. З одного боку, процес консультування для клієнта анонімний, що обумовлено тим, що в Інтернеті (у чаті, де зазвичай і здійснюється інтернет-консультування) клієнт (у переважній більшості випадків) виступає під вигаданим ім'ям. З другого боку, процес інтернет-консультування для клієнта публічний, оскільки таке консультування відбувається здебільшого в чатах або на форумах, де видно всі питання клієнта й відповіді консультанта.

По-друге, змістовою особливістю інтернет-консультування є його інтерактивний характер. У процесі інтернет-консультування його учасники (насамперед клієнти, але іноді й консультанти) можуть втручатися у процес консультування психологом конкретного клієнта, даючи свої коментарі до того, що відбувається, оцінюючи смислове підґрунтя обговорюваних тем. Причому це може відбуватися як у довільному (свобода самовираження), так і в заданому порядку, — коли вже відомі один одному учасники за групового варіанта інтернет-консультування обговорюють за допомогою психолога-консультанта спільні для них усіх проблеми.

По-третє, змістовою особливістю інтернет-консультування є його доступність, куди ми включаємо, перш за все, психологічну зручність і фізичний комфорт (клієнт сидить вдома за своїм персональним комп'ютером) для користувача інтернет-консультування. Тут яскраво проявляється можливість для клієнта функціонально швидко (легкість прийняття рішення) «увійти в чат» — що не спричиняє необхідної участі в обговоренні, оскільки іншим учасникам процесу інтернет-консультування невідомо, хто саме «перебуває у чаті» (максимум відомого — це кількість осіб у режимі онлайн присутніх у чаті чи форумі). Все це приводить до того, що у будь-якого учасника задовольняється потреба в психологічній безпеці, що, безумовно, дуже важливо в процесі будь-якої особистісної комунікації.

По-четверте, смислово специфіку інтернет-консультування складає його навчальний характер, тому що безліч людей може одночасно брати участь у процесі як просто спостерігаючи його, так і висловлюючись, коментуючи і «навчаючись на помилках» інших. Таким чином, сама участь людини у процесі інтернет-консультування, її присутність (у цьому процесі є дві базові сторони спілкування, що розуміється як діяльність (А. В. Леонтьєв, А. В. Петровський, А. І. Донцов) [3]), — комунікація та інтеракція) на консультативному інтернет-форумі або в консультативному інтернет-чаті має навчальний ефект у силу того, що інформативність такого роду взаємодії для окремо взятої людини порівняна з продуктивністю участі її у процесі класичного групового консультування.

Нарешті, по п'яте, існує, на нашу думку, ще одна смислова змістова особливість інтернет-консультування, що розглядається нами в якості нової технології психологічного консультування. Мається на увазі професійна діяльність психолога-консультанта. Вважаємо можливим сутнісно (за основними властивостями) порівняти її з діяльністю консультанта, який здійснює групове психологічне консультування, і виокремити основні подібності та відмінності цих двох професійно-дія-

льнісних парадигм. Як нам видається, основна зовнішня схожість цих двох консультативних парадигм у їх колективності, масовості, яка, тим не менш, безумовно в рази вища в інтернет-консультуванні. Також ми вважаємо, що основною внутрішньою відмінністю інтернет-консультування від класичного групового консультування є різний якісний характер третьої базової сторони спілкування як взаємодії, — соціальної перцепції, професійно здійснюваної психологом-консультантом. Якщо в процесі класичного індивідуального і, багато в чому, класичного групового консультування психолог зобов'язаний повною мірою, як писав Ірвін Ялом, слухати, емпатіювати і чекати [7], то у процесі інтернет-консультування для психолога-консультанта зовсім не обов'язково настільки глибоко особистісно емоційно зовні реагувати на особистісні прояви клієнтів. У процесі інтернет-консультування психологу досить мати розвинену когнітивну особистісно-професійну складову, для того щоб бути успішним консультантом [8]. Це істотно полегшує для нього сам процес інтернет-консультування, знижує його емоційні витрати і дозволяє концентруватися на проблемі, а не на людині. Щоправда, знижує і продуктивність інтернет-консультування, тому що відсутність емоційно-чуттєвої складової у соціальній перцепції, як доведено, зокрема, Ірвіном Яломом, дуже негативно позначається на психотерапевтичному ефекті консультативної взаємодії [8].

Існує кілька моделей, способів надання психологічної допомоги в Інтернеті. Ці способи визначаються залежно від потреб клієнта. Найчастіше пропонуються індивідуальне консультування або участь у форумі, який підбирається залежно від вікової категорії клієнта та його особистісних переваг. Онлайн-консультанти можуть допомогти людині розібратися в собі, працюють з неважкими психологічними травмами клієнтів, допомагають їм вирішувати конфліктні ситуації в житті та інше.

Розглянемо змістові процесуальні особливості психологічного інтернет-консультування.

Об'єктивна «слабкість» психологічного консультування в Інтернеті полягає в неможливості психолога реально протестувати клієнта, побачити його стан, манери поведінки, «прочитати» міміку і жести. Іншими словами, психолог не може отримати достовірну невербальну діагностичну інформацію про свого клієнта.

Оскільки, у більшості випадків, психологічна консультація в мережі Інтернет проводиться за принципом питання-відповідь, то клієнт не надає достатнього обсягу інформації про себе і свою проблему, через що відповіді можуть бути узагальненими та поверховими. Серйозним козирем для психолога — інтернет-консультанта є в цьому випадку професійна інтуїція.

Як не дивно, деякі люди навіть у мережі Інтернет можуть соромитися своїх психологічних проблем. Це зазвичай спричинене тим, що людина не наважується сама собі зізнатися в особистісних причинах власних проблем. Подібні фактори можуть спонукати клієнта нещиро викладати свої проблеми і вести різні психологічні ігри з консультантом. Під психологічними іграми, у цьому смисловому контексті, мається на увазі нещире звернення клієнта до психолога з метою отримати від нього компетентну допомогу нічим при цьому не жертвуючи, нічого у собі не змінюючи і не беручи відповідальності за свої проблеми [4].

Незважаючи на подібний недолік психологічного консультування в Інтернеті, у нього, як у нової технології психологічного консультування, є і свої переваги. До них належить, зокрема, так званий «ефект попутника», що має певну соціально-психологічну основу [2]. Ефект попутника полягає в тому, що одна людина може абсолютно щиро «виговоритися» іншій людині, знаючи, що вона більше ніколи її не побачить. Якщо б ці люди були знайомі, то такого б не сталося. Це уявлення людей «про сповідь» прийшло зі спільних поїздок у рейсових автобусах, поїздах, польотів у літаках тощо. В інформаційному інтернет-середовищі може відбуватися практично те саме, з тією лише різницею, що людина може «заховати» свою пер-

сону за вигадане ім'я і, відчуваючи свою повну психологічну безпеку, повністю «розкрити свою душу». Подібна щирість клієнта, в основному, саме перед самим собою, вже містить цілющий психотерапевтичний ефект і може вести до вирішення психологічної проблеми [4]. Також і сам процес опису клієнтом своєї особистої проблеми, автобіографії, характеру своїх переживань, феноменології власної особистості відноситься до продуктивних психологічних технік, оскільки дозволяє людині більш широко і чесно поглянути на себе [6].

Те саме, в принципі, стосується й «виливання душі на папері». Хоча подібна «письменницька праця» тотожна творчому самовираженню, вона є цілющим психологічним засобом, що приводить до усвідомлення себе і своєї проблеми в більш широкому контексті, а також до «отримання» раптових розв'язків, відкриттів та одкровень. Часом навіть систематизований опис власної життєвої проблеми може приводити до полегшення душевного стану. Цей ефект, у соціально-психологічному плані, звичайно ж, у багато разів посилюється в умовах психологічного консультування, яке сьогодні технологічно здійснюється звичайною поштою, електронною поштою, SMS, MMS, «у чатах», «на форумах» тощо.

Досвідчений психолог-консультант, у тому числі й інтернет-консультант, може швидко встановити достовірність «розповіді» клієнта про свою проблему і своє життя, вивчивши його писання, що може відбуватися як у режимі онлайн, так і в режимі офлайн, тобто в реальному часі або «покроково». При цьому навідні запитання психолога-консультанта повинні потрапляти саме «в точку», викликаючи вивільнення у клієнта пригнічених емоцій і усвідомлення ним власних комплексів та самообмежень.

Ефект інтернет-форумів з психологічним змістом часто тотожний груповій психотерапії, особливо якщо люди вчать-ся висловлювати не тільки свої думки, але й свої почуття. Швидше за все, інтернет-консультування, що розглядається нами в якості нової технології психологічного консультуван-

ня, буде у майбутньому швидко розвиватися. Для цього ми маємо, як мінімум, два важливі чинники. Перший чинник полягає у постійному розвитку і дедалі більшої доступності Інтернету. Другим чинником є помітна на сьогоднішній день у молодіжному середовищі соціально-психологічна тенденція, що виражається у прагненні молодих людей саме до віртуального спілкування [7].

Чим же може все-таки позначити себе ефективний психолог в Інтернеті? Мабуть, йому необхідна особиста інтернет-сторінка (web-сайт), а також форум, у якому він міг би демонструвати свої судження і приклади консультування. Інтернет-консультант, якщо це початківець, повинен на початку консультувати безкоштовно, оскільки на невідомого саме в Мережі інтернет-консультанта навряд чи зреагують інтернет-користувачі.

Існує думка, що психологічна допомога може бути тільки очною. Класичне психологічне консультування засноване саме на тих «технічних прийомах», які передбачають безпосереднє спілкування. Це, утім, в основному стосується тих варіацій очного психологічного консультування, коли психолог і клієнт зустрічаються досить довго. Саме тоді здебільшого і «спрацюють» усі відомі позитивні ефекти професійного безпосереднього спілкування. І все ж, якщо розглядати психологічну допомогу більш широко, ми знайдемо всілякі форми її реалізації: від консультування телефоном до читання рекомендованої кимось або вибраної за своїм бажанням літератури [7].

Протягом 2013 року ми здійснили емпіричне дослідження, до якого також були залучені компанія МТС Україна та Києво-Могилянська академія, кафедра зв'язків з громадськістю, психології та педагогіки. У дослідженні брали участь студенти Києво-Могилянської академії. Процентне співвідношення статей респондентів було практично однаковим. Віковий діапазон респондентів варіював від 18 до 22 років. Одне з завдань дослідження було виявити особливості оцінки студентами наданої психологічної допомоги різними технічними засобами.

Консультування являло собою обмін меседжами на форумах та чатах та використання SKYPE. Для оцінки ефективності нашої діяльності після консультації респонденту було запропоновано питальник.

Питальник

1. Скільки Вам років?
2. Чи зверталися Ви в минулому до психолога або психотерапевта?
3. Ви користуєтесь Інтернетом дома?
4. Чи маєте Ви у своєму телефоні додаток SKYPE та соціальні мережі?
5. Чи можна сказати, що на момент звернення до нас Вам було дійсно погано?
6. Що Ви очікували, звертаючись по допомогу?
7. Чи мали Ви раніше досвід консультування через SKYPE?
8. Чи мали Ви раніше досвід консультування через форуми, чати, соціальні мережі?
9. Яке з видів консультування Ви обрали: очне чи заочне?
10. Які особливості консультування через SKYPE Ви виокремили?
11. Які особливості консультування через форуми, чати, соціальні мережі Ви виокремили?
12. Порекомендували б Ви нас своїм друзям, якби дали їм можливість користування Інтернетом?
13. Що б Ви могли конкретно нам побажати і порекомендувати в нашій подальшій діяльності?

Після опрацювання матеріалу були отримані такі результати:

- Консультуванню через SKYPE та вебінари надали перевагу 52% респондентів, вони виділили такі особливості психолога-консультанта як самопрезентація психолога, що включає в себе його аватарку; зовнішній вигляд, пра-

вильна вимова, швидкість реакції, володіння технікою роботи з мікрофоном, навушниками та інше.

- Консультації на форумах, чатах, у соціальних мережах віддало перевагу 48% — менша частина респондентів та виділила такі особливості психолога-консультанта, як самопрезентація психолога, що включає в себе його аватарку та нік-нейм; писемна грамотність, швидкість реакції; психолог-консультант повинен бути зареєстрований у форумах, чатах, соціальних мережах, через які він надає психологічну допомогу.

Інтернет-консультуванням, як формою психологічної допомоги, може скористатися практично будь-яка людина, у якої є доступ до Мережі. Однак є кілька умов, які будуть визначати ефективність подібної дистанційної психологічної допомоги. Ефективність та продуктивність пов'язані, перш за все, із самим суб'єктом, який потребує допомоги. Наскільки людина готова скористатися нею, наскільки людина готова щось змінювати в собі, наскільки актуальна її проблема, наскільки в людині розвинена здатність спостерігати саму себе, наскільки людина мотивована на пізнання себе і т.д. [7].

Психологічне інтернет-консультування дає змогу здійснювати інтеграцію фахівців різних напрямків психології на одному консультаційному сайті, з метою надання швидкої, кваліфікованої психологічної допомоги широкому спектру клієнтів. Клієнти мають можливість вибрати того професіонала, який їм ближчий за стилем роботи. Система інтернет-консультування відкрита і доступна кожному — як фахівцям, так і клієнтам. Одночасно на одному професійному сайті можуть консультуватися кілька десятків людей. Одна з головних переваг Інтернету — це можливість для людей спілкуватися між собою на віддалених відстанях, за бажанням, з повною анонімістю.

У нашій країні культура звертання за очними консультаціями до психолога недостатньо сформована. Тоді на допомогу приходять психологічне інтернет-консультування. Людина

може отримати консультації психолога анонімно: ніхто не буде знати її прізвища та імені, вона може придумати собі псевдонім, приховати або змінити свою стать, вік, професію тощо. Отже, сьогоднішня ставить перед психологом-консультантом такі нові вимоги:

1. Вимога до самопрезентації. Якщо психолог консультує через SKYPE, то він повинен розуміти важливість свого зовнішнього вигляду, він повинен відповідати тому образу, який вимагає професія та мати охайний вигляд. Якщо психолог консультує на чатах, форумах та в соцмережах, його аватарка повинна відповідати професійному змісту, бажано, щоб це була фотографія самого консультанта, що відображає його професійну постать.

2. Вимога до володіння технічними засобами. Психолог-консультант повинен розуміти, що якщо він не досконально володіє технічними засобами, то у будь-який момент онлайн-консультація може перерватися і клієнт більше ніколи не зважиться на спілкування з ним онлайн.

3. Вимога до писемної грамотності психолога. Треба розуміти, що якщо ви консультуєте у чатах, форумах та соцмережах, то клієнт читає ваші відповіді на екрані, у цьому випадку допущені психологом помилки можуть бути приводом для клієнта перервати консультацію.

Література

1. Актуальні проблеми практичної психології: збірник Всеукраїнської науково-практичної конференції (29 березня 2012 року, м. Київ) / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. — К., 2012. — 361 с.
2. Донцов А. И. Проблемы групповой сплоченности / А. И. Донцов. — М. : МГУ, 1979. — 128 с.
3. Донцов А. И. Психология коллектива / А. И. Донцов. — М. : МГУ, 1984. — 207 с.
4. Кочюнас Р. А. Основы психологического консультирования / Р. А. Кочюнас ; [пер. з лит.]. — М. : Академический проект, 1990. — 240 с.

5. Рубцов А.В. Виртуальная психологическая служба: функциональные задачи и особенности организации / А.В. Рубцов, С.В. Лебедева // Психологическая наука и образование. — 2002. — № 1. — С. 87-98.
6. Элизаров О.М. Концепции и методы психологической помощи: Альфред Адлер, Карен Хорни, Карл Густав Юнг, Роберто Ассаджиоли : [учебное пособие] / О.М. Элизаров. — М. : Ось-89, 2004. — 160 с.
7. Ялом И. Дар психотерапии / Ирвин Ялом ; [пер. с англ. Ф. Прокофьева]. — М. : Эксмо, 2005. — 352 с.
8. Ялом И. Лжец на кушетке / Ирвин Ялом ; [пер. с англ. М. Будинной]. — М. : Эксмо, 2005. — 352 с.

2.2.3. Особливості комунікативної компетентності психолога-консультанта «Телефону довіри»

Технологічна революція, що відбулася в засобах комунікації у середині 1980-х років, стала одним із найважливіших чинників суспільного розвитку. Розширення можливостей для комунікації за допомогою ефективних, недорогих і мобільних засобів зв'язку створили передумови для нової організації суспільства. Із розширенням мережі користувачів стаціонарного та мобільного зв'язку цілі сфери людської діяльності стрімко переносяться в поле дистанційної комунікації. Звичний порядок взаємодії змінюється як на рівні інститутів, так і на рівні індивідів, що беруть участь в інтеракціях.

Поширення інформаційно-комунікаційних засобів видозмінює комунікативні практики користувачів, що приводить до трансформації структури соціальної взаємодії. На тлі такого широкого розповсюдження засобів телефонного зв'язку виникає тенденція збільшення опосередкованих комунікативних контактів порівняно з особистісним спілкуванням. У цьому зв'язку стає актуальним розгляд соціальної ролі «Телефону довіри» як комунікативної практики і проведення більш глибокого аналізу його місця в соціальній сфері сучасного суспільства, його функцій і можливостей.

Професійна допомога надважлива у травматичні та посттравматичні періоди. На жаль, у наших співвітчизників ще не вироблена культура звернення за допомогою до психологів. Останнім часом у нас масово почали з'являтися «Телефони довіри». Для першого «знайомства» з роботою психолога — це один із кращих варіантів: звернутися можна у зручний час, з будь-якою проблемою, не відчуваючи ніяких зобов'язань ні перед ким.

Професійна діяльність консультантів «Телефону довіри» зазвичай припускає отримання гуманітарно-соціальної спеціальності. Відповідно до класифікації професій К. Климова, консультанти «Телефону довіри» відносяться до типу професій «Людина-Людина», тобто консультанти «Телефону довіри» є представниками комунікативних спеціальностей.

Комунікативні спеціальності — це вид трудової діяльності, у якій потрібні знання, вміння та навички, що забезпечують постановку й вирішення професійних завдань щодо стратегії використання комплексу комунікативних засобів і специфіки їх впливу на одержувача інформації [4].

Комунікативні спеціальності потребують наявності таких якостей та здібностей:

1. На когнітивному рівні — компетентність в області комунікації, знання комунікативного ефекту, розуміння ролі комунікативних технологій у забезпеченні ефективності життєдіяльності.
2. На емоційному рівні — інтерперсональна чутливість, уміння слухати, приймати позицію іншої людини, емоційна стійкість, упевненість у своїх силах, володіння прийомами психічної саморегуляції.
3. На мотиваційно-потребовому рівні — потреба у спілкуванні, схильність до співпраці, потреба в постійному саморозвитку й підвищенні професійної компетентності.
4. На поведінковому рівні — організаторські здібності, швидка адаптація до нових людей і професійних ситуацій, які можуть часто змінюватися.

Головна специфіка комунікативних професій полягає у великій кількості емоційно насичених і когнітивно складних міжособистісних контактів, у високій відповідальності за результат комунікації. Крім того, у професіях, орієнтованих на роботу з людьми, велике значення має отримання від них необхідного зворотного зв'язку (наприклад, подяки, визнання, прояву поваги тощо). Очевидно, від таких фахівців потрібний значний особистісний внесок у щоденні професійні справи.

Консультанти «Телефону довіри» не можуть працювати без високої комунікативної компетентності, яка останнім часом трансформувалася й полягає в умінні будувати контакт на різній психологічній дистанції. Психолог-консультант «Телефону довіри» має вміти під час консультації давати соціально-психологічний прогноз ситуації, у якій він спілкується, соціально-психологічно програмувати процес спілкування, спираючись на своєрідність комунікативної ситуації, здійснювати соціально-психологічне управління процесами спілкування в комунікативній ситуації [3].

Особливістю роботи психолога «Телефону довіри» є необхідність володіти не лише психологічними знаннями, а й слідкувати за змінами в суспільному житті, вміти з безмежного потоку інформації виокремити найсуттєвіше, проаналізувати його, зробити певні висновки, які допоможуть винайти найоптимальніший шлях для консультування клієнтів з різними поглядами на соціально-політичні події.

Ми виокремили професійно-важливі якості психолога-консультанта, який працює на «Телефоні довіри»:

- високий ступінь особистої відповідальності (глибока рефлексія, здібності та вміння до самоаналізу);
- «безоцінне» ставлення до людей;
- вміння й бажання спілкуватися з людьми (виражені комунікативні схильності та навички);
- схильність до співпереживання, до емпатії;
- тактовність, делікатність;
- вихованість, культурність;

- інтуїція;
- уміння прогнозувати події;
- ерудованість;
- уміння слухати;
- вербальні здібності: вміння говорити чітко, ясно, відсутність порушень функцій мови, хороша дикція, бажаний «довірчий» (горловий, грудний) тембр голосу;
- креативність;
- високий рівень розвитку уваги, пам'яті, логічного й образного мислення;
- емоційна стійкість;
- стресостійкість;
- високий ступінь самоконтролю;
- уміння зберігати таємницю;
- прагнення до самопізнання, саморозвитку.

У ході своєї професійної діяльності консультанти телефонної служби націлені на вирішення наступних завдань:

- забезпечення доступності та своєчасності психологічної допомоги по телефону для громадян незалежно від їх соціального статусу і місця проживання;
- забезпечення кожному, хто звернувся за порадою і допомогою, можливості довірчого діалогу;
- психологічне консультування по телефону;
- допомога абонентам у мобілізації їхніх творчих, інтелектуальних, особистісних, духовних і фізичних ресурсів для виходу з кризового стану;
- розширення в абонентів діапазону соціально і особистісно прийнятних засобів для самостійного вирішення проблем, що виникли, і подолання наявних труднощів, зміцнення впевненості в собі;
- інформування абонентів про діяльність інших служб і організацій у рамках наявних відомостей;
- направлення абонентів до інших служб, організацій, установ, де їх запити можуть бути задоволені більш повно й кваліфіковано, сприяння зверненням населення

за допомогою до професійних психологів (на очне консультування);

- аналіз причин і джерел підвищеного психічного напруження різних вікових та соціальних груп населення та доведення результатів до відомих органів та зацікавлених установ соціального захисту населення;
- збереження принципу анонімності, безкоштовності, цілодобової доступності.

У практиці телефонного консультування прийнятий підхід, що отримав назву «Befriending», або «терапія вислуховування», як різновид руджерівського інтерв'ю. Він був відкритий так званими «Самаритянами» внаслідок спостереження за людьми, які зверталися за допомогою до священника Чад Вару. Є. Г. Лешукова зазначає, що це схоже на внутрішній діалог, винесений зовні, консультант виконує роль чесного доброзичливого дзеркала [1]. Мета роботи — взаєморозуміння, відкритість між співрозмовниками, особлива атмосфера довіри, що сприяє діалогу двох людей, які поважають і приймають один одного, виникає «очищаюча сповідь». Досить рідкісне явище у звичайному житті, яке передбачає повну заглибленість у співрозмовника, максимальну щирість і чесність.

«Терапію вислуховування» можна розглядати як стратегію роботи взагалі, або як початкову стадію взаємодії, встановлення контакту. В обох випадках, незважаючи на переважання емоційного, спонтанного, довірчого аналізу ситуації, на консультанта накладаються певні обмеження:

- відсутність вибору співрозмовника (у професійній ситуації консультант «Телефону довіри» має бути природним, спонтанним і позитивно налаштованим до всіх абонентів);
- співробітник «ТД» не повинен перебивати, висловлювати без потреби свою думку, оціночні судження, критикувати й повчати абонента;
- інші обмеження: говорити мовою абонента, бути максимально зрозумілим, дотримуватися послідовності роз-

повіді абонента й не пропонувати свій погляд навідними й уточнюючими питаннями і т.д.;

- головне в бесіді — створити ситуацію для емоційного відреагування. Це дозволяє надалі працювати над когнітивним оволодінням психотравмуючої ситуації, пошуком причин її виникнення, підвищенням можливостей адаптації [2].

До складу комунікативної компетентності також належать уміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, обирати й реалізувати адекватні способи спілкування. Ця теза безперечно стосується консультантів «Телефону довіри». Адже в наш буремний час не може не відбутися трансформація комунікативної компетентності психологів-консультантів. Нещодавно наш лексикон поповнив термін «посттравматичний синдром» (ПТС). Екзистенційне відчуття близькості смерті не минає безслідно ні для тих, хто був у гарячих точках, ні для тих, хто переживав перед екраном телевізора чи комп'ютера, повсякчас оновлюючи стрічку новин (що часом значно гірше, ніж бути в епіцентрі).

Українців охопив соціальний стрес. Потерпілі від ПТС не вважають себе хворими і не звертаються до фахівців. Але насправді проблеми є. Люди не сплять ночами, перебувають у великому напруженні.

ПТС має місце після того, як минув місяць після події, до того це просто загострення після стресу. Відповідно до статистики, якщо із синдромом нічого не робити, у половини постраждалих він зникає сам по собі — організм здатний регенерувати. Але це лише в разі вирішення критичної ситуації.

У ситуації тривалого психічного напруження, коли у людини немає можливості розрядити внутрішню напругу, її тіло і психіка знаходять спосіб пристосуватися до цієї напруги. У цьому й полягає основний механізм посттравматичного стресу. При цьому спостерігаються такі клінічні симптоми:

Невмотивована пильність. Людина пильно стежить за всім, що відбувається навколо, ніби їй загрожує небезпека.

«*Вибухова реакція*». За найменшої несподіванки людина робить різкі рухи (різко повертається і приймає бойову стійку, коли хто-небудь наближається до неї з-за спини).

Притуплення емоцій і агідонія (відсутність почуття задоволення, радості життя). Буває, що людина повністю або частково втрачає здатність до емоційних проявів. Їй важко встановлювати близькі та дружні зв'язки з оточуючими, їй недоступні радість, любов, творчий підйом, грайливість і спонтанність.

Агресивність. Прагнення вирішувати проблеми за допомогою грубої сили. Хоча, як правило, це стосується фізичного силового впливу, але зустрічається також психічна, емоційна і вербальна агресивність. Простіше кажучи, людина схильна застосовувати силовий тиск на оточуючих щоразу, коли хоче домогтися свого, навіть якщо мета не є життєво важливою.

Порушення пам'яті та концентрації уваги. Людина відчуває труднощі, коли потрібно зосередитися або щось згадати, принаймні, такі труднощі виникають за певних обставин. Інколи концентрація може бути прекрасною, але варто втрутитися якомусь стресовому чиннику, як людина вже не в силах зосередитися.

Депресія. У стані посттравматичного стресу депресія досягає найбільш темних і безпросвітних глибин людського відчаю, коли здається, що немає сенсу й усе марно. Це почуття супроводжує нервово виснаження, апатія та негативне ставлення до життя.

Загальна тривожність. Проявляється на фізіологічному рівні (ломота у спині, спазми шлунку, головний біль), у психічній сфері (постійне занепокоєння і стурбованість, «параноїдальні» явища (необґрунтований страх переслідування), в емоційних переживаннях (почуття страху, невпевненість у собі, комплекс провини).

Напади люті. Припливи надмірного гніву, а саме, вибухи люті, за силою подібні виверженню вулкана. Такі напади частіше виникають під впливом наркотичних речовин або алкоголю.

Зловживання наркотичними та лікарськими речовинами. У спробі знизити інтенсивність ПТС багато людей вживають алкоголь і (меншою мірою) наркотичні речовини.

Непрохані спогади. Мабуть, це найбільш важливий симптом, який дає право говорити про присутність ПТС. У пам'яті раптово спалахують моторошні, потворні сцени, пов'язані з травмуючою подією. Ці спогади можуть бути як уві сні, так і під час неспання.

Непрохані спогади, що приходять у сні, називають нічними кошмарами. Сни такого роду бувають, як правило, двох типів: перші, з точністю відеозапису, передають травмуючу подію так, як вона закарбувалося в пам'яті людини; у снах другого типу обставини і персонажі можуть бути зовсім іншими, принаймні деякі з елементів (особа, ситуація, відчуття) подібні тим, які мали місце у травмуючій події. Людина прокидається від такого сну цілком розбитою, її м'язи напружені, вона вся спітніла.

У медичній літературі нічне потіння іноді розглядають як самостійний симптом на тій підставі, що багато людей прокидаються мокрими від поту, але не пам'ятають, що їм снилося. Тим не менш, очевидно, що потіння проявляється саме як реакція на сновидіння, незалежно від того, закарбувалось воно у свідомості чи ні. Багато хто відзначає, що під час такого сну людина кидається в ліжку і прокидається зі стиснутими кулаками, немов готова до бійки.

Галюцинаційні переживання. Це особливий різновид непрошених спогадів про травмуючі події з тією різницею, що за галюциаторного переживання пам'ять виступає настільки яскраво, що події поточного моменту як би відходять на другий план і здаються менш реальними, ніж спогади. У цьому «галюциаторному», усунутому стані людина веде себе так, ніби вона знову переживає травмуючу подію, — вона діє, думає і відчуває як у той момент, коли їй довелося рятувати своє життя.

Галюцинаційні спогади властиві не всім: це всього лише різновид непрошених спогадів, для яких характерна особлива

яскравість і хворобливість. Вони частіше виникають під впливом наркотичних речовин, зокрема алкоголю.

Безсоння (труднощі із засипанням і переривчастий сон). Коли людину відвідують нічні кошмари, є підстави вважати, що вона сама мимоволі протриває засипання, і саме в цьому причина її безсоння: людина боїться заснути і знову побачити цей сон. Регулярне недосипання, що веде до нервового виснаження, доповнює картину ПТС. Безсоння також буває викликане високим рівнем тривожності, нездатністю розслабитися, а також почуттям душевного і фізичного болю.

«Вина того, хто вижив». Почуття провини через те, що вижив у важких випробуваннях, зокрема під час кривавих подій на Майдані чи в боях під час АТО, що коштували життя іншим, нерідко притаманне тим, хто страждає від «емоційної глухоти» (нездатності пережити радість, любов, співчуття тощо) з часу травмуючих подій. Багато жертв ПТС готові на що завгодно, лише б уникнути спогадів про трагедії, про загибель побратимів. Сильне почуття провини іноді провокує приступи самопринизливої поведінки.

Одним із завдань на сьогодні психологів-консультантів «Телефону довіри» є донести до громадян інформацію про прояви ПТС та важливість вчасних звернень. Клієнту, який звернувся за допомогою, необхідно допомогти знайти та актуалізувати ресурси для виходу з кризи.

Під час особистого звернення до спеціаліста, навіть без пред'явлення документів, анонімність є неповною, тому що консультант спілкується безпосередньо з клієнтом і може згодом упізнати його. Контакт по телефону забезпечує максимальну анонімність, що є важливим для багатьох людей.

Телефонний консультант надає можливість перервати бесіду в будь-який момент — для цього достатньо натиснути на важіль чи кнопку телефонного апарату. За умов очної консультації зробити це значно важче.

Звернення по телефону здійснюється за єдиним акустичним каналом. Це призводить до звуження потоку інформації,

яким обмінюються співрозмовники. Телефонна комунікація в силу винятково акустичного і майже повністю вербального характеру (мова по телефону майже не містить невербальних засобів, притаманних звичайній мові), зумовлює переорганізацію мовної діяльності абонента. Це сприяє інтелектуальному оволодінню пацієнтом психотравмуючої ситуації, полегшує формування її реалістичного прийняття і переходу до конструктивної особистісної позиції.

За твердженням С.Д. Хачатуряна, ефект обмеженої комунікації характеризується більшою послідовністю, внутрішньою організованістю, систематизацією психотерапевтичної бесіди, приводить до більш структурованого й логічного викладу проблем абонента [5]. Крім того, є ще одна важлива особливість: за відсутності зорового сприйняття телефонного консультанта часто ідеалізують, що підвищує ефективність взаємодії.

Хоча консультант і клієнт телефону можуть знаходитися на значній відстані один від одного, їхні голоси звучать у безпосередній близькості, тобто абонент і консультант у певному сенсі знаходяться поруч. Ця властивість телефонного зв'язку сприяє швидкому формуванню довірчості у розмові, полегшує включення в обговорення глибоко особистих проблем. «Ефект довірчості» допомагає консультанту в роботі та сприяє її успішності.

Таким чином, у спілкуванні по телефону поєднуються дві важливі властивості: особистий характер комунікації, властивий традиційним формам зв'язку — довірчій бесіді, листу, записці, і разом з тим — невідкладність дії сучасних електронних засобів комунікації.

На думку С.Д. Хачатуряна, основним видом надання психологічної допомоги по телефону виступає психологічне консультування, яке дає змогу діяти на власний розсуд і навчатися новій поведінки, сприяє розвитку особистості, допомагає акцентувати відповідальність клієнта (тобто індивід здатний у відповідних обставинах приймати самостійні рішення, а кон-

сультант створює умови, що заохочують волюву поведінку клієнта) [5].

«Телефон довіри» виконує роль масштабної психологічної служби дистанційного масового консультування населення. Тому консультантам у своїй роботі необхідно враховувати певну специфіку, пов'язану із сучасними умовами: 1) мобільний зв'язок дає змогу абоненту набрати «Телефон довіри» і звернутися за допомогою безпосередньо в найгостріший момент проблеми, тобто іноді клієнт не встигає сам переосмислити проблему та знайти шляхи для її вирішення, а одразу ж звертається по допомогу; 2) перешкоди та шум частіше виникають під час дзвінків з мобільного телефону, це відповідно може ускладнити комунікативний контакт, що порушить психотерапевтичну дію слів та психологічних вербальних прийомів консультанта; 3) у клієнта можуть закінчитися кошти на телефоні, і він не зможе вам передзвонити (іноді клієнти самі можуть попереджати про можливість переривання розмови з цієї причини), це значно ускладнює роботу психолога-консультанта.

Таким чином, трансформація комунікативної компетентності психологів-консультантів «Телефону довіри» може виражатися через використання нових ідей та інновацій для досягнення мети, уміння адаптуватися до нових проблем, збільшення рівня психологічної культури спілкування.

Слід зазначити, що психологи такі ж громадяни України, як і решта людей. Вони також можуть переживати соціальний стрес, що, відповідно, збільшує ризик появи синдрому «емоційного вигорання». Синдром «емоційного вигорання» — певний емоційний стан, який є показником професійної дезадаптації працівника «Телефону довіри» [1]. Консультант повинен уявляти собі, що в його особистому і професійному житті існують періоди, коли ступінь психотравмуючих впливів збільшується. Якщо емоційні переживання стомлюють, і необхідний час для того, щоб впоратися з ними, то це є достатньою підставою для тимчасової перерви в роботі на «Телефоні довіри».

Література

1. Лешукова Е. Синдром сгорания. Защитные механизмы. Меры профилактики / Е. Лешукова // Вестник РАТЭПП. — 1995. — № 1. — С. 45-52.
2. Моховиков А.Н. Телефонное консультирование / А.Н. Моховиков. — [2-е изд., перераб. и дополн.]. — М. : Смысл, 2001. — 494 с.
3. Руденский Е.В. Социальная психология : [курс лекцій] / Е.В. Руденский. — М. : ИНФА-М; Новосибирск: ИГАЭиУ, 1997. — 224 с.
4. Слепухина А. В. Духовность представителей коммуникативных специальностей : дисс. ... на соискание академической степени магистра педагогики / А.В. Слепухина. — Астрахань, 2007.
5. Хачатурян С.Д. Консультирование в деятельности «Телефонов доверия» при правоохранительных органах / С.Д. Хачатурян // Владимирский юридический институт Минюста России. — Владимир, 2000. — 116 с.

Розділ 3. КОМУНІКАЦІЯ ПСИХОЛОГА У ВІРТУАЛЬНОМУ СВІТІ

3.1. Особливості комунікації психолога в умовах професійної діяльності у віртуальному просторі Інтернету

Сьогодні важко уявити сучасне суспільство без використання нових інформаційних і комунікаційних технологій, насамперед без Всесвітньої комп'ютерної мережі. Інтернет в Україні розвивається з великою швидкістю і привертає увагу всіх, хто активно працює і навчається, цікавиться новітніми культурними й науково-технічними досягненнями. Проте розвиток інформаційних технологій не лише сприяє формуванню інформаційного суспільства, але й створює нові психологічні проблеми, дослідження яких розширює сферу діяльності психолога. Значущість виявлених у Мережі психологічних феноменів вказує на необхідність їхнього професійного психологічного аналізу. Крім того, Інтернет можна використовувати як інструментарій на час проведення наукових досліджень [14; 16].

Утім, упродовж останніх двох десятиліть у численних публікаціях наголошується на недостатній кількості розгорнутих психологічних досліджень діяльності людини в Мережі і психологічних проблем, спричинених перебуванням у віртуальному середовищі (інтернет-залежності різного типу, особистісні трансформації, аутизація, хакерство, дисинхронія тощо) [3; 4; 5; 7; 9; 11]. Актуальність розв'язання названих проблем і можливості, що їх Інтернет надає для проведення відповідних психологічних досліджень, спричиняють у свою чергу дослідження наукової і практичної діяльності психологів у Мережі, зокрема, психологічних і комунікативних особливостей інтернет-середовища як нової специфічної сфери фахової діяльності психолога [10; 17; 19; 25; 26].

Інтернет — це не стільки взаємозв'язані комп'ютери, скільки взаємозв'язані люди, які активно діють у його просторі, разом із продуктами своєї активності — повідомленнями, сторінками, записами (текстовими, звуковими, образотворчими, мультимедійними тощо), каталогами й архівами записів, навігаційними маршрутами, комп'ютерними вірусами тощо. Інтернет-середовище або так званий «кіберпростір» чи «віртуальна реальність» являє собою екологічний простір, у якому виявляють активність сотні мільйонів людей планети. Із погляду психології, людська активність в Інтернеті підпорядкована задоволенню трьох основних потреб: комунікативної (електронна пошта, чати, конференції, списки розсилок, «гостьові книги», форуми тощо), пізнавальної (пошук конкретної інформації, знайомство з поточними новинами, навігація по Мережі або виявлення вразливих веб-серверів з метою їх подальшого «злому» тощо) та ігрової (індивідуальні битви з віддаленим комп'ютером у традиційних іграх типу шахів, го тощо; індивідуальні традиційні азартні ігри, наприклад, карти, або такі, що не мають традиційного аналога, — комп'ютерні; групові азартні й інтелектуальні ігри; групові рольові ігри та ін.).

Стосовно розуміння комп'ютерної і мережевої діяльності людини з позицій концепції Л. С. Виготського про її психічний розвиток [8; 24] можна сказати, що основою Інтернету є взаємозв'язані комп'ютери, а основою комп'ютерів і похідних від них пристроїв (наприклад, маршрутизаторів або серверів) — мікročіпи, тобто бінарні й знакові пристрої. Мережа, яку розуміють як соціотехнічну систему, разом із сучасними цифровими технологіями спирається на традиційні знакові системи і всіляко сприяє їх кількісному ускладненню та якісному перетворенню. Отже, із погляду психології, Інтернет постає не більш як сучасний етап знакового (семіотичного) опосередковування людської діяльності. Відповідно до положень культурно-історичної теорії розвитку психіки, знаки й семіотичні системи, що постійно ускладнюються, сприяють

розвиткові й трансформації «вищих психічних функцій», наприклад, пам'яті й мислення.

Переглядаючи мережеві веб-сторінки, можна переконалися, що питання про вплив комп'ютерної діяльності, зокрема Інтернету, на інтелектуальний розвиток людини активно дискутується у наукових колах [15]. Чи існує залежність між комп'ютерною діяльністю та інтелектуальним удосконаленням людини? Чи впливає Інтернет на її емоційний і духовний розвиток? Як відбиваються міжособистісні стосунки, що складаються у віртуальній реальності, на світосприйнятті людини? Ці й багато інших питань ще чекають свого розв'язання на теоретичному й емпіричному рівнях.

Сучасний етап психологічних досліджень в Інтернеті можна означити як вивчення психологічних аспектів перетворення культури в цілому: саме у такому розрізі ставиться — і в теоретичному, і в емпіричному плані — завдання сьогодні [2; 12].

Треба зауважити, що трансформація діяльності людини під впливом використання Інтернету торкається як окремих психічних процесів, так і всієї психіки в цілому, в тому числі й мотиваційно-особистісної сфери. При цьому вплив Інтернету на особистість може відбуватися не лише через безпосереднє використання інформаційних технологій у повсякденному житті, але й тоді, коли суб'єкт, знаходячись поза Мережею, випробовує на собі вплив нових технологій, наприклад, під час перегляду фільмів, створених за допомогою комп'ютерної графіки.

Вельми актуальним є вивчення психологічних наслідків інформатизації. Перед психологами постають дослідницькі, діагностичні, коригувальні і терапевтичні завдання, спричинені «занадто активним» відвідуванням Інтернету. Проте уявлення про виключно негативний вплив захоплення інформаційними технологіями на особистість є неправильним. Розуміючи Інтернет передусім як соціотехнічну систему, психологи з МДУ показали, що наслідки запровадження інформаційних

технологій носять амбівалентний характер: будь-який вид діяльності в Мережі (комунікативна, пізнавальна або ігрова) може як сприяти за певних умов всебічному розвитку особистості, так і призводити до небажаних наслідків [4].

Натепер Інтернет зарекомендував себе як зручне середовище для проведення безлічі психологічних досліджень. У Мережі можна знайти результати вивчення наслідків запровадження інформаційних технологій; дослідження психологічних проблем, пов'язаних із хакерством і трансформаціями особистості, спричиненими ненормованим перебуванням у віртуальній реальності; результати аналізу різноманітних особистісних характеристик, головним чином, у порівнянні «користувач Інтернету» — «не користувач Інтернету».

Однак попри всі вищенаведені можливості Інтернету, що сприяють проведенню психологічних досліджень у його просторі, наразі існують також негативні чинники, які гальмують роботу науковців. Пізнавальна діяльність у віртуальній реальності Інтернету, якою вона є сьогодні, помітно утруднена з таких причин: веб-сторінки переобтяжені рекламною інформацією; неконтрольований комерційний підхід, що панує в Мережі, робить складним і часто важкодоступним отримання необхідної інформації. З такими ж труднощами стикаються і дослідники, чия діяльність, крім пізнавальної, включає налагодження спілкування в різноманітних, прийнятих в Інтернеті формах (чати, форуми, конференції та ін.), проведення власного дослідження (анкетування, опитування, бесіда), участь у наукових конференціях.

Крім того, особливістю процесу дослідження в Інтернеті є велика (внаслідок високої швидкості науково-технічного прогресу) динаміка зміни самого поля дослідження (порівняно зі звичними науковими сферами в реальній дійсності): змінюються методи оброблення даних, з'являються нові інформаційні технології, нові засоби та способи комунікації. Наприклад, вивчаючи властивості спілкування в мережевому комунікативному середовищі, слід мати на увазі, що поряд

із основною формою спілкування, в якості якої натеper виступає писемне мовлення, існує аудіо- та відеоспілкування, і цілком можливо, що в недалекому майбутньому основною формою спілкування стане мовлення усне. Цю властивість кіберпростору слід враховувати при плануванні довготривалих психологічних досліджень у Мережі.

Дослідники говорять про такі психологічні особливості спілкування через Інтернет, як анонімність, відсутність невербальної інформації, добровільність і бажаність контактів, утрудненість емоційного компоненту спілкування, схильність до нетипової та ненормативної поведінки [4; 9; 10].

Анонімність. Не дивлячись на те, що інколи є можливість отримати деякі відомості анкетного характеру і навіть фотографію співрозмовника, для реального й адекватного сприйняття особистості цього недостатньо. Крім того, часто-густо спостерігається приховування інформації або презентація помилкових відомостей. Унаслідок подібної анонімності та відчуття безкарності в Мережі виявляється й інша особливість поведінки, що зумовлена зниженням психологічного і соціального ризику в процесі спілкування — афективне розкріпачення, ненормативність поведінки і деяка безвідповідальність учасників спілкування: людина в Мережі може проявляти і проявляє велику свободу висловлювання (аж до образ, нецензурних виразів, сексуальних домагань), оскільки ризик викриття й особистої негативної оцінки оточуючих є мінімальним.

В умовах *відсутності невербальної інформації* перебіг процесів міжособистісного сприйняття також є своєрідним. Як правило, значний вплив на уявлення про співбесідника мають механізми стереотипізації та ідентифікації, а також настановлення на чекання бажаних якостей у партнера.

Добровільність і бажаність контактів. Користувачі Інтернету можуть добровільно зав'язувати контакти і переривати їх у будь-який момент. Можна передбачити, що ця особливість мережевої комунікації, разом з анонімністю, сприятиме під-

вищенню комунікативної компетентності у таких фахівців, як психологи і педагоги, які працюватимуть у Мережі, бо вимагатиме взаємодії з клієнтами виключно за типом суб'єкт-суб'єктної, оскільки успішне здійснення суб'єкт-об'єктних стосунків у віртуальній реальності є значною мірою утрудненим.

Утрудненість емоційного компонента спілкування, і в той же час стійке прагнення до емоційного наповнення тексту, яке виявляється за допомогою спеціальних значків («смайликів») для позначення емоцій або в описі емоцій словами (у дужках після основного тексту послання).

Прагнення до нетипової, ненормативної поведінки. Часто користувачі презентують себе з іншого боку, ніж в умовах реальної соціальної норми, програють сценарії ненормативної поведінки або ролі, які для них неприпустимі поза Мережею.

Анонімність в Інтернеті має цілу низку наслідків. По-перше, в комунікації в Інтернеті наразі втрачають своє значення невербальні засоби спілкування. Не дивлячись на те, що в текстовій комунікації існує можливість виявляти свої почуття за допомогою «смайликів» (їх існує близько 100; повний набір наводить web-сторінка www.ora.com/catalog/smileys), віртуальна присутність учасників комунікації в акті комунікації призводить до того, що почуття можна не лише виявляти, але й приховувати, так само як і виявляти ті емоції, яких людина в цю мить не переживає. Тобто в Інтернеті внаслідок відсутності фізичної презентації комунікантів втрачає своє значення ціла низка бар'єрів спілкування, обумовлених такими характеристиками партнерів із комунікації, як стать, вік, соціальний статус, зовнішня привабливість або її відсутність. Іншими словами, невербальна частина комунікативної компетентності в Мережі не відіграє такої ролі, як у реальній дійсності.

Інший важливий наслідок фізичної невидимості, незрезованості людини в текстовій комунікації — можливість створювати про себе будь-яке враження на власний вибір. У віртуальному світі особистість надягає маску, яка полегшує процес комунікації, знімає психологічні бар'єри, вивільнює

творче «Я». Унікальні можливості для самовираження дають такі інтерактивні форми спілкування в Інтернеті, як всілякі чати, форуми, різновиди електронної пошти, телеконференції тощо. Їхня миттєвість також полегшує комунікацію, знімаючи тягар відповідальності за наслідки [19].

Таким чином, анонімність спілкування в Інтернеті збагачує можливості самопрезентації людини, розвиваючи її здатність бути тим, ким вона схоче. Тобто особливості комунікації в Інтернеті дозволяють людині конструювати свою ідентичність на власний вибір. У текстовій комунікації в Інтернеті люди часто створюють собі так звані «віртуальні особистості», описуючи себе певним чином і назвавшись псевдонімом. Це надає психологам додаткові можливості для вивчення ідентичності. Питання про те, як співвідноситься реальне «Я» з віртуальною особистістю і де межі між самопрезентацією, симуляцією і самоактуалізацією — основне питання, що виникає під час розгляду ігор з ідентичністю [9].

Існування та функціонування мови як засобу спілкування в Інтернеті, безумовно, заслуговує і вимагає особливої уваги. Хоча ця тема є в усіх відношеннях новою, проте вже сьогодні стає зрозумілим, що найближчим часом вона займе суттєве місце в мовознавчих дослідженнях.

На сьогодні для потреб інтернет-спілкування, по суті, виникла нова форма мовної взаємодії — *писемна розмовна мова*. Мова існує в Інтернеті в основному в писемному варіанті, але в умовах інтерактивної мережевої комунікації темп мови наближений до усного її різновиду [6].

Основна проблема, що перешкоджає спілкуванню в чаті, — це поки що вкрай незначні засоби, що є в розпорядженні користувача. Унаслідок цього люди можуть бути представлені один одному лише через тексти. У Мережі текст і людина, яка породжує його, стають тотожними. У дійсності ж у комунікації завжди бере участь і тіло, що створює свій власний текст, який, накладаючись на слово, і вибудовує образ людини. Мешканці чатів наразі практично цілком позбавлені допоміжних

(паралінгвістичних) засобів — темпу мовлення, акцентування частини висловлювання, емоційного забарвлення, тембру голосу, його сили, дикції, а також жестів і міміки. Через це надійність мовного спілкування стає вкрай низькою, адже, на думку психологів, під час звичної комунікації в акті спілкування невербальна комунікація визначає до 55 % результату.

Настільки глобальна нестача не могла не бути певним чином компенсованою. «Емоційний дефіцит» намагаються компенсувати шляхом введення у віртуальний дискурс сурогатних емоційних реакцій — «смайликів» (від англійського *smile* — усмішка), які набули надзвичайної популярності. Окрім смайликів для компенсування відсутності тембру й акцентування частини висловлювання у віртуальному спілкуванні використовують так звані «капс» (від англійського *Caps Lock* — блокування верхнього регістру клавіатури, тобто написання фрази або частини її заголовними літерами), яке в Мережі трактується як підвищення голосу.

Як бачимо, емоційна палітра вельми бідна. Багато творців чатів усвідомлено або інтуїтивно намагаються вирішити цю проблему, однак по-справжньому вдалих рішень поки що не знайдено. Недостатність або неможливість передачі в Інтернеті невербальної частини спілкування (кольору, звуку, руху) заповнюють вербальними і знаковими аналогами — великою кількістю знаків оклику, ненормативною лексикою (найчастіше відображеною латиницею), засобами з інших мовних жанрів.

Новий світ і новий стиль життя у цьому світі вимагає і нових мовних засобів комунікації або хоча б трансформації старих. Останнє фактично вже відбувається: сленг, вироблений користувачами Інтернету, переходить у загальноживану лексику. Відродження епістолярного жанру у вигляді електронного листування також має свою мовну специфіку. Ігрові умови віртуального простору сприяють наближенню комунікації до гри, що виявляється в тяжінні до манери усної розмовної мови на найсерйознішому сайті.

Головним нововведенням віртуальної реальності Інтернету є зміна умов для взаємодії людей, у тому числі й на мовленнєвому рівні. Породжений зовнішньою реальністю інтернет-простір може існувати лише за умови активної людської діяльності із його створення і розвитку. Він сам по собі є нічим іншим, як реальним, живим, людським мисленням, втіленим у вигляді тексту в його новому вигляді, що поєднує в собі не тільки словесні вислови, але й графіку та анімацію.

Із появою Інтернету істотно змінюється погляд на текст, оскільки в інтернет-співтоваристві людина-образ дорівнює тексту, що особливо яскраво виявляється в чатах, де реалізується базове прагнення людини до творчого самовираження. Завдяки інтернет-середовищу інтенсивно почала розвиватися *інтертекстуальність*. Зміна свідомості й особистості в Інтернеті, формування нового, мережевого способу життя і мислення, суттєво впливає на мовну ситуацію. Цілком можливо, що йдеться про формування нового стилю в національній мові, тобто про стиль інтернет-спілкування, який не лише є специфічною особливістю інтернет-співтовариства, але і серйозно впливає на мовну поведінку всього суспільства загалом.

Весь мовленнєвий простір Інтернету організований за принципом *гіпертексту*. Гіперпосилання забезпечують можливість структурувати інформацію частинами, зв'язаними і в той же час відносно незалежними одна від одної. Завдяки цьому гіпертекст виявляє здатність до численної трансформації, пересування, інтерпретації його змісту багатьма способами. *Варіантність розвитку сюжету* дозволяє залучати до активного створення і розвитку тексту всіх співучасників комунікації. Гіпертекст — власне новий спосіб мислення в мовному відбитті. В Інтернеті інтертекстуальність особливо затребувана, оскільки багатозначністю характеризується не лише інтонація, але і, насамперед, лексика і синтаксис мови. Отже, гіпертекст у Мережі, окрім своєї поглибленої пізнавальної функції, має здатність передавати багаті смислові відтінки того чи іншого інтернет-висловлювання.

Інтернет активізує увагу користувачів на тих мовленнєвих засобах, якими вони користуються. Крім того, віртуальні особистості стають творцями нових вербальних і невербальних засобів спілкування, створюють не лише сам віртуальний простір, але й мову, якою мережевий соціум спілкується.

Віртуальні особистості наразі можуть спілкуватися одна з одною лише за допомогою писемних текстів, які створюються в умовах режиму реального часу і чутливі до впливу *спонтанної усної розмовної мови*. Оскільки текст і особистість у віртуальній реальності є рівнозначними, значення писемного розмовного тексту сильно зростає. Причому функцію інтонаційних конструкцій у такому разі переймають на себе вже згадані смайлики, які допомагають співбесідникові передати експресивно-емоційне забарвлення висловів.

Не дивлячись на те, що далеко не всі форми спілкування в Інтернеті передбачають маски для його учасників, тенденція демократичності спрощення проникає навіть у ділові папери, що створюються й існують у форматі онлайн, значно спрощуючи офіційні стандарти ділового листування. Причому ситуація максимального зближення мовного інтернет-стилю із традиціями розмовного стилю взагалі підвищують ступінь довіри до висловленого, що є вкрай важливим у здійсненні ділових контактів.

Мова стає не лише засобом спілкування, але і засобом створення віртуальної реальності, тому що штучні мови програмування є лише технологічним засобом, завдяки якому Інтернет працює, а справжньою мовою віртуального співтовариства стає природне мовлення аудиторії користувачів.

Виходячи зі сказаного, можна передбачити, що розкріпачення особистості в Інтернеті, ліквідація психологічних бар'єрів, зміщення акценту з результату, тобто зі споживання текстів, на процес їх створення, спричинятиме хвилю мовної творчості та нового ставлення до мови — не тільки як до засобу текстотворення, але і як до форми вираження власних творчих знахідок. Відомо, що відпрацьованість граматичних

навичок та орфографічних і епічних умінь перевіряється саме в спонтанному мовленні. До появи Інтернету спонтанне мовлення виявлялося передусім у своїй усній формі. В Інтернеті спонтанне «розмовне» усне мовлення неминуче має бути зафіксованим у писемній формі. Отже, всі мовленнєві й мовні помилки також фіксуються візуально. Формула «особистість=текст або особистість=мова» стає в Мережі аксіомою, тому що всі мовленнєві індивідуальні особливості виявляються зримими в буквальному розумінні слова.

Висновки. З появою Інтернету науковці отримали можливість користуватися фантастичними за своїми обсягами, різноманітними та невпинно поповнюваними інформаційними ресурсами. Вже зараз психологи використовують Інтернет для проведення експертних опитувань, анкетування та ін. Дослідження самого Інтернету як простору діяльності психологів та його впливу на різні форми й типи масової і міжособистісної комунікації поступово утворюватимуть новий напрямок психологічних розроблень. У наш час Інтернет перетворюється для психологів на важливе джерело нової соціально-психологічної інформації, є засобом трансформації технології польових досліджень і найбільш потужним каналом професійного спілкування.

Такі властивості віртуальної реальності, як анонімність, добровільність контакту і можливість ідентифікувати себе практично з будь-яким персонажем, мають, окрім негативних (інтернет-адикція, труднощі контактів з деякими групами таких користувачів, як хакери, тощо), також і позитивні наслідки. До таких можна віднести можливість програвання різних ролей, що є потребою індивіда і реалізується ним в різних життєвих ситуаціях. Ця здатність індивіда задіяна у психотерапевтичних практиках, і Мережа є тим середовищем, де цю здатність можна використовувати значною мірою успішно.

Зміна свідомості особистості в Інтернеті, формування нового, мережевого способу життя й мислення, що його констатують багато зарубіжних і вітчизняних учених, істотно впливає

на мовленнєву ситуацію і вимагає серйозних лінгвістичних досліджень. Цілком можливо, що йдеться про формування нового стилю в мовленні — про *стиль інтернет-спілкування*, відмітними ознаками якого є писемне мовлення, гіпер- та інтертекстуальність і збережена розмовність. Водночас якісно новою ознакою стилю також є спонтанність мовлення, незважаючи на писемне відтворення.

Інтернет-спілкування виявляє явища, ситуації і проблеми, які дають матеріал для психологічних досліджень. Наприклад, це стосується ситуації домінуючої вербальності та її наслідків.

Дослідники комунікації в Інтернеті відзначають як позитивні чинники цього нового комунікативного середовища в житті і діяльності людини, так і негативні, які породжують свої психологічні особливості, що чекають на вивчення.

Якщо виходити з критерію успішності комунікації, то у віртуальній реальності Інтернету надійніше здійснювати спілкування за *принципом суб'єкт-суб'єктності*, ніж за *принципом суб'єкт-об'єктності*. Це є наслідком таких властивостей комунікативного середовища, як анонімність, добровільність і миттєвість контактів у Мережі. Якщо ця гіпотеза підтвердиться, то під час підготовки фахівців, чия діяльність належить до взаємодії типу «людина-людина», слід приділяти особливу увагу формуванню відповідних комунікативних умінь і навичок.

У дослідницькій діяльності психологів використання Інтернету відіграє колосальну роль: віртуальна реальність, з одного боку, являє собою гігантське поле дослідження нових психологічних проблем, а з іншого — надає інструментарій для їх вивчення.

Отже, приходимо до висновку, що вплив Інтернету — це процес, який об'єктивно розгортається в суспільстві і має свій психологічний аспект вивчення.

3.2. Структурний підхід до аналізу комунікативної компетентності психолога в контексті його фахової діяльності в Інтернеті

Відомо, що застосування комп'ютерних мереж веде до значних структурних і функціональних змін у психічній діяльності людини. Ці зміни зачіпають пізнавальну, комунікативну, особистісну сфери, потребово-мотиваційну регуляцію діяльності, й тому викликають значний науковий інтерес у психологів (Л. С. Виготський, О. Є. Войскунський, М. Коул, О. К. Тихомиров). З іншого боку, поширення впливу Інтернету на численні сфери життєдіяльності суспільства й окремої особистості привело до того, що професія психолога виявилася затребуваною користувачами Мережі (Ю. Д. Бабаєва, О. В. Сміслова, А. Є. Жичкіна, І. А. Шевченко). У свою чергу виявлені на сьогодні психологічні особливості самого віртуального середовища та певних категорій комунікантів у ньому викликали необхідність вивчення особливостей професійної діяльності психолога в Інтернеті [1; 2; 3; 5; 16; 17].

Більшість професійних проблем сучасної ділової людини, зокрема психолога, пов'язана з розв'язанням різних комунікативних завдань. Психолог повинен уміти вислухати, зрозуміти співрозмовника, переконати його в чомусь, схилити до свого погляду, прихилити до себе, домогтися взаєморозуміння, вирішити конфліктну ситуацію тощо. Щоб успішно виконувати ці завдання, психолог повинен володіти досконалою комунікабельністю і високою комунікативною компетентністю. У цьому зв'язку стало важливим не тільки вивчення особливостей комунікативної діяльності психолога в Мережі, але також пошук і розроблення способів підвищення його професійної компетентності у спілкуванні.

Зазначимо, що потреба в розвитку комунікативної компетентності фахівців (психологів, педагогів, соціологів) наразі є особливо гострою, оскільки перед суспільством поставлено завдання організації випереджувальної освіти на основі про-

фесійно-комунікативного розвитку особистості. Саме компетентність у спілкуванні, що включає напрацювання вмій і навичок міжособистісної взаємодії, розвиток культури спілкування, комунікативну творчість тощо, як визначальна складова частина професійної компетентності є чинником, що забезпечує реалізацію зумовлених професією функцій і високий рівень конкурентоспроможності фахівців [13].

Вивчення наукових публікацій з дослідження віртуальної реальності Інтернету як сфери діяльності психолога дало змогу виявити такі її особливості.

1. На сьогодні Глобальна Мережа зарекомендувала себе як зручне середовище для проведення безлічі психологічних досліджень. В Інтернеті можна знайти результати вивчення наслідків застосування інформаційних технологій; психологічних проблем, пов'язаних із хакерством; трансформацій особистостей, спричинених ненормованим перебуванням у віртуальній реальності тощо [17; 26].

2. Спілкування через Інтернет виявляє явища, ситуації та проблеми, які дають матеріал для психологічних досліджень. Наприклад, ситуація домінантної вербальності та її наслідки [16; 17].

3. Використання Інтернету в дослідницькій діяльності психологів відіграє колосальну роль: віртуальна реальність постає як гігантське поле дослідження нових психологічних проблем — з одного боку, а з другого — надає можливості для їх вирішення.

4. В Інтернеті можна не тільки проводити наукові дослідження, але і здійснювати практичну діяльність: психологічне консультування, психотерапію — як індивідуальну, так і групову [18].

5. Особливістю процесу дослідження в Інтернеті внаслідок високої швидкості науково-технічного прогресу є велика динаміка зміни самого поля дослідження (віртуальної реальності, комунікативного простору). Вивчаючи властивості інтернет-комунікації або плануючи подальший розвиток кому-

нікативної компетентності фахівців, доводиться враховувати, що на зміну основній формі спілкування, у ролі якої зараз виступає писемна мова, можливо, незабаром прийде аудіо- та відеокommунікація, і основною формою online-спілкування стане усне мовлення.

Вивчення психологічних особливостей самої віртуальної реальності Інтернету і психологічної діяльності в ній виявило необхідність формування у психологів ще на етапі їх професійного становлення додаткових комунікативних знань і вмінь, які б урахували специфіку робочого простору та створювали умови для ефективного виконання професійних функцій.

Метою цієї роботи є визначення напрямків розвитку комунікативної компетентності психологів, що здійснюють наукову або практичну діяльність в Інтернеті.

Гіпотеза дослідження, сформована у процесі теоретико-методологічного аналізу проблеми, містить такі положення:

а) у структурі комунікативної компетентності психолога, який має досвід професійної діяльності в Інтернеті, мають бути присутніми структурні компоненти, нові по відношенню до структури комунікативної компетентності психологів, чия діяльність протікає тільки в реальній дійсності (традиційній сфері);

б) домінантними у структурі комунікативної компетентності двох зазначених вище груп психологів можуть виявитися різні компоненти, тобто деякі вміння спілкуватися з клієнтами, що гостро затребувані в реальній дійсності, можуть стати менш затребуваними (або взагалі незатребуваними) в Інтернеті, і, навпаки, щоби здійснювати професійну діяльність у Мережі, психологу необхідно буде підвищити свою компетентність новими комунікативними знаннями, вміннями і навичками, гостро затребуваними в Інтернеті.

Якщо перша частина гіпотези видається очевидною, оскільки кожна нова сфера діяльності психолога має свою специфіку, знання якої підвищує його компетентність, що, без сум-

ніву, справедливо і щодо комунікативних здібностей і вмінь, то друга частина вимагає доказів.

Незважаючи на широке використання поняття «комунікативна компетентність», аналіз її визначень у літературі показує, що далеко не завжди воно розкривається з достатньою повнотою. Тут комунікативна компетентність фахівців розглядається як система внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікації в певному колі ситуацій особистісної взаємодії, і тому ми зупинились на найбільш поширеному визначенні, а саме: комунікативна компетентність фахівців, які за родом своєї діяльності встановлюють контакти з людьми, виявляється в конкретних знаннях, уміннях і володінні навичками міжособистісного спілкування (Дж. Равен, Л. А. Петровська, Г. Г. Почепцов, В. М. Панкратов, В. В. Андрієвська та ін.).

Компетентність у спілкуванні має безсумнівно інваріантні загальнолюдські характеристики і в той же час — характеристики, історично і культурно обумовлені. Компетентність у спілкуванні припускає готовність і вміння будувати контакт на різній психологічній дистанції — і відстороненій, і близькій. Труднощі часом можуть бути спричинені інерційністю позиції: реалізацією контакту тільки на одній дистанції повсюдно, незалежно від характеру партнера і своєрідності ситуації. Загалом компетентність у спілкуванні звичайно пов'язана з володінням не якоюсь однією позицією в якості найкращої, а з адекватним прилученням до їх спектра. Гнучкість в адекватній зміні позицій — один із суттєвих показників компетентного спілкування [21].

Відповідно до сучасних наукових уявлень (І. О. Зимня, Дж. Равен та ін.), *комунікативна компетентність є інтегративною особистісною характеристикою, під якою розуміють здатність комунікатора до практичного використання професійних знань, умінь, досвіду.*

Можливість виокремлення окремих структурних компонентів комунікативної компетентності дає змогу досліджува-

ти їх трансформації під впливом різних чинників: зміна зовнішніх умов, зміна середовища професійної діяльності, конкретна ситуація, розвиток особистісних якостей тощо.

Найчастіше у структурі спілкування розглядають такі компоненти, як партнери-співбесідники, ситуація, завдання. Відповідно до такого уявлення про структуру спілкування основними складовими компетентності у спілкуванні виступає компетентність людини в самій собі («Я – компетентність», тобто її адекватна орієнтація у власному психологічному потенціалі) і в потенціалі партнера, компетентність у ситуації і в проблемі. Причому адекватна орієнтація у власному психологічному потенціалі є первинною і базовою складовою компетентності у спілкуванні, оскільки точність цього психологічного інструменту визначає і якість інших складових, і результат.

Матеріалом для нашого дослідження послужили: а) інформація, отримана шляхом опитування, бесіди і дослідницьких інтерв'ю з науковими співробітниками Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України; б) інформація, отримана з наукових праць, опублікованих у пресі та Інтернеті; в) відповіді психологів на запитання спеціально розробленої анкети.

У якості кількісної характеристики досліджуваного явища було обрано *значимість* кожного компонента в структурі комунікативної компетентності фахівців, яку може визначити психолог-експерт. Значимість визначалася *методом експертної оцінки*, тому у даному дослідженні це поняття тотожне поняттю «рейтинг». Експертами були психологи, які заповнювали анкету, що містила перелік компонентів комунікативної компетентності психолога, який працює в Інтернеті.

Кожен компонент, що має бути присутнім, на думку експертів, у структурі комунікативної компетентності, оцінювався за трибальною шкалою:

- «+», якщо експерт-психолог вважає, що деякий компонент має бути присутнім у складі комунікативної компетентності психолога в Інтернеті;

- «—», якщо експерт вважає, що деякий компонент може бути відсутнім у складі комунікативної компетентності психолога, який працює в Інтернеті;
- «0», якщо експерт вагається з оцінкою.

Дослідження проводилось у два етапи: метою першого було визначення структурних складових, нових по відношенню до структури комунікативної компетентності психологів, чия діяльність протікає тільки в реальній дійсності (традиційній сфері); метою другого — оцінка *значимості* кожного компонента у структурі комунікативної компетентності фахівців.

Відповідно до мети й обраного методу дослідження експертами стали психологи, які мають досвід:

- а) професійної діяльності і в реальній дійсності, і в Інтернеті — група 1 (13 осіб);
- б) професійної діяльності тільки в реальній дійсності — група 2 (15 осіб);
- в) професійної діяльності тільки в Інтернеті — група 3 (6 осіб).

Загальна кількість експертів становила 32 особи.

Крім того, загальною для всіх трьох груп умовою участі в дослідженні було знайомство з інформаційно-технологічними можливостями Мережі та наявність досвіду інтернет-спілкування, професійного і / або неформального.

Набір з 31 значимої структурної складової комунікативної компетентності (набір 1), яким повинен володіти психолог, що здійснює професійну діяльність в реальній дійсності, був запозичений з роботи В. Панкратова [20]. У результаті аналізу даних, отриманих нами на першому етапі дослідження шляхом опитування і дослідницьких інтерв'ю з психологами, був отриманий набір 2 з 10-ти складових. До набору 2 увійшли *додаткові структурні компоненти комунікативної компетентності* психологів, тобто знання і вміння, що є або новими, або більш значимими по відношенню до компонентів, представлених у наборі 1. Об'єднавши набір 1 і набір 2, ми отримали *гіпотетичну структуру комунікативної компетентно-*

сті психолога, який успішно працює в Інтернеті (табл. 3.1). Ця структура з 41-ої складової стала змістом робочої анкети.

Анкетування проводилося як в Інтернеті, так і в традиційній сфері.

Результати анкетування відображено в нижче наведеній таблиці.

Таблиця 3.1

Значимість структурних компонентів комунікативної компетентності психолога у професійному спілкуванні в Інтернеті

№ з/п	Структурні компоненти комунікативної компетентності психолога (знання, уміння, навички)	Значимість структурної складової комунік. компетент.			
		3	4	5	6
	Частина 1				
	У діловому спілкуванні в реальній дійсності психологу необхідно володіти такими знаннями та вміннями:	група 1 (%)	група 2 (%)	група 3 (%)	Разом (%)
1	ефективно встановлювати первинний контакт зі співрозмовником, уміло використовуючи ефект першого враження	100	87	100	95
2	спостерігати, оцінювати й розуміти співрозмовника, тобто володіти особливою проникливістю в спілкуванні	100	100	100	100
3	не тільки слухати, а й чути співрозмовника, уміло використовуючи технологію професійного слухання	22	12	0	15
4	у спілкуванні бачити у співрозмовникові навіть те, що приховано від спостереження, тобто виявляти його істинні, а не роблені наміри й мотиви поведінки	89	87	67	85

№ з/п	Структурні компоненти комунікативної компетентності психолога (знання, уміння, навички)	Значимість структурної складової комунік. компетент.			
		3	4	5	6
1	2				
5	володіти а) словом, б) голосом, в) інтонацією	100 0 0	100 62 87	100 0 0	100 15 35
6	зрозуміло викладати свої думки	100	100	100	100
7	майстерно спонукати, а за необхідності безконфліктно примушувати й схилити співрозмовника до своєї думки	100	87	100	90
8	професійно управляти розмовою за допомогою правильно сформульованих відкритих, закритих, інформаційних, дзеркальних, естафетних та інших питань, а також уміло відповідати на заперечення	78	25	0	45
9	швидко розпізнавати й ефективно нейтралізувати всілякі прийоми та маніпуляції, використовувати співрозмовником	100	100	100	100
10	мистецьки залучати опонента до спільного вироблення рішення	100	87	100	95
11	уміло переконувати свого партнера зі спілкування, використовуючи весь арсенал переконливого впливу	89	87	100	90
12	майстерно долати бар'єри непорозуміння у спілкуванні а) фонетичний б) стилістичний в) логічний	11 100 100	0 87 100	0 100 100	5 95 100
13	майстерно робити компліменти співрозмовникам, тим самим уміло прихилиючи їх до себе, й отримувати від них необхідну інформацію	89	87	100	90

№ з/п	Структурні компоненти комуніка- тивної компетентності психолога (знання, уміння, навички)	Значимість структур- ної складової комунік. компетент.			
		3	4	5	6
14	використовуючи сигнали, що подаються очима і мімікою співрозмовника, дізнаватися його істинний психологічний стан	89	87	0	90
15	розуміти більше, ніж сказано партнером зі спілкування, використовуючи знання про мову жестів і рухів	89	87	0	90
16	управляти ініціативою, дистанцією в міжособистісному спілкуванні, прихилиючи до себе співрозмовника та підводячи його до потрібного висновку	89	37	100	70
17	для отримання необхідної пізнавальної інформації про співрозмовника професійно використовувати знання психографологічних і психогеометричних особливостей його поведінки	0	0	0	0
18	у ситуаціях наукового та ділового спілкування ставити перед собою комплексні цілі й осмислювати отримані результати	100	100	100	100
19	продумувати і створювати сценарії можливої поведінки людей у складних та екстремальних ситуаціях спілкування	100	87	100	95
20	вибудовувати зважені стратегії виходу з конфліктних ситуацій	100	100	100	100
21	правильно будувати соціально зорієнтоване спілкування з різними групами людей	100	100	100	100

№ з/п	Структурні компоненти комунікативної компетентності психолога (знання, уміння, навички)	Значимість структурної складової комунікативної компетент.			
		3	4	5	6
22	правильно будувати особистісно зорієнтоване спілкування з різними категоріями людей	100	100	100	100
23	для захисту від загроз уміло використовувати весь арсенал психологічного, у тому числі й маніпулятивного, впливу	89	87	100	90
24	ефективно використовувати всі засоби психологічного захисту від всіляких прийомів та маніпуляцій, використовуваних партнерами зі спілкування	89	87	100	90
25	грамотно вести суперечку, дискусію та діалог, уміло прихилити до себе і за необхідності входити в довіру до різних за віком, статусом, соціальним станом партнерів зі спілкування	100	87	100	95
26	виважено й розумно вести переговори з різними категоріями людей	100	87	100	95
27	здобувати перемогу в суперечці, використовуючи, де це необхідно, увесь арсенал прийомів і хитрощів, застосовуваних у софістичних суперечках	89	87	100	90
28	зацікавлювати і за необхідності прихилити до себе співрозмовників	100	100	100	100
29	спілкуючись із людьми, грамотно й тактовно висловлювати свої думки, уміло використовуючи всі засоби й виразні особливості мови в її аспектах: а) лексичному, б) фонетичному в) граматичному	100	100	100	100
		22	87	0	45
		100	100	100	100

№ з/п	Структурні компоненти комуніка- тивної компетентності психолога (знання, уміння, навички)	Значимість структур- ної складової комунік. компетент.			
		3	4	5	6
30	професійно критикувати партнерів зі спілкування, уміло використо- вуючи прийоми конструктивної критики	89	62	100	80
31	у всіх ситуаціях ділового спілку- вання дотримуватись етикету та моральних норм поведінки, таких як ввічливість, коректність, тактов- ність, скромність, честь, гідність	100	100	100	100
	Частина II У діловому спілкуванні в Інтернеті психолог повинен оволодіти додатковими знаннями та вміннями, а саме:	гру- па 1 (%)	гру- па 2 (%)	гру- па 3 (%)	Ра- зом (%)
32	проявляти терпимість стосовно ненормативної поведінки багатьох відвідувачів Інтернету, розуміючи її походження	89	25	100	65
33	розуміти проблеми клієнта або досліджуваної особистості в умовах обмежених комунікативних засобів в Інтернеті (відсутність невербальної інформації)	100	37	100	75
34	з повагою ставитися до проявів свободи у відвідувачів Інтернету як одного з його головних досягнень	100	62	100	85
35	знаходити спільну мову навіть у ситуації, що здається безнадійною	100	100	100	100
36	вибудовувати міжособистісні стосунки в Інтернеті за типом «суб'єкт-суб'єктних»	100	62	100	85

№ з/п	Структурні компоненти комунікативної компетентності психолога (знання, уміння, навички)	Значимість структурної складової комунікативної компетент.			
		3	4	5	6
37	розпізнавати маніпулятивні нашіарування на інформаційну сферу зацікавлених груп відвідувачів Мережі	100	37	100	75
38	мати уявлення про механізми формування й особливості розмовних жанрів в Інтернеті	100	37	100	75
39	мати уявлення про мотивацію вживання ненормативної лексики у віртуальній реальності	100	87	100	95
40	мати уявлення про особливості писемної мови, її ролі в інтернет-комунікації та вміти користуватися нею	89	100	100	95
41	мати достатній рівень розвитку критичного мислення щодо сприйняття інформації в Мережі	100	87	100	85

У графі 2 табл. 3.1 представлено структуру комунікативної компетентності психолога, тобто набір знань, умінь і навичок, найбільш необхідних у його науковій і практичній діяльності, у тій її частині, яка пов'язана зі спілкуванням. Виділено дві групи структурних компонентів:

- Частина I: пункти 1-31-й — представлено структурні компоненти комунікативної компетентності, що характеризують роботу психолога поза Інтернетом, тобто в реальній дійсності;
- Частина II: пункти 32-41 — додаткові знання, уміння та навички, що, імовірно, стануть потрібні психологу в його професійній діяльності в Інтернеті.

У графах 3, 4, 5, 6 табл. 3.1 вказано значимість кожного компонента з 1-го по 41-й у структурі комунікативної компетентності психолога в діловій комунікації у віртуальному просторі

Інтернету за такою послідовністю: графа 3 — у групі 1; графа 4 — у групі 2; графа 5 — у групі 3; графа 6 — сума по всіх 3-х групах. Значимість подано у відсотках.

Кількісний аналіз даних, отриманих у дослідженні, у цілому по всіх трьох групах проанкетованих осіб показав, що:

1. Переважна більшість структурних компонентів комунікативної компетентності (п. п. 1-31), що необхідна у професійній діяльності психолога в традиційній сфері (у «реалі»), затребувана також і у роботі в Інтернеті.

2. Незатребуваними або малозатребуваними виявилися знання й уміння, пов'язані з невербальними способами прийому інформації (п. п. 5- б, 5-в, 14, 15) і зі способом комунікації за допомогою письмової мови (п. п. 3, 12-а, 17, 29-б) (табл. 3.1).

3. Із запропонованих для перевірки значимості додаткових структурних компонентів комунікативної компетентності психолога (п. п. 32-41), які були відібрані за матеріалами публікацій психологів, що практикують в Інтернеті, також більшість отримала схвалення у всіх трьох групах психологів, які взяли участь в анкетуванні.

Порівняльний аналіз результатів дослідження структури комунікативної компетентності психологів, проведений між трьома групами, показав, що:

1. Група 2 (психологи з досвідом науково-практичної діяльності тільки в реальній дійсності) дає зниження рейтингу окремих компонентів комунікативної компетентності більшою мірою, ніж група 1, яка має досвід роботи і в Інтернеті, і в реальній дійсності. Причому це стосується як першої частини табл. 3.1, так і другої. Це вказує на більш високий рівень комунікативної компетентності у психологів, які мають досвід роботи як у традиційній сфері, так і в Інтернеті, а також свідчить про те, що науково-практична діяльність психолога в Інтернеті впливає на подальший розвиток його професійної комунікативної компетентності.

2. Низька чисельність групи 3 (психологи з досвідом науково-практичної діяльності тільки в Інтернеті) не дозволяє

виявити чіткі тенденції зміни значущості структурних компонентів комунікативної компетентності як першої частини, так і другої.

Отже, отримані результати дають можливість стверджувати, що зміна структури комунікативної компетентності психолога відбувається в основному за рахунок додаткових знань і вмінь (п. п. 32-41 табл. 3.1), які набувають розвитку в процесі його діяльності в Інтернеті.

Результати поданого дослідження підтвердили існування відмінностей у структурі комунікативної компетентності психологів, які мають досвід професійної діяльності в Інтернеті, і тих, хто досі працював тільки в традиційній сфері. З'ясування цих змін може, на наше переконання, істотно збагатити уявлення про процеси впливу психологічних особливостей віртуальної реальності на комунікативну компетентність психологів.

Головний висновок, зроблений на підставі аналізу результатів дослідження, — зміни у структурі комунікативної компетентності психолога відбуваються в основному за рахунок розвитку додаткових знань і вмінь, які набувають розвитку в процесі його діяльності в Мережі. Отримані результати наведеного емпіричного дослідження підтверджують наше припущення про те, що науково-практична діяльність психолога в Інтернеті виступає як чинник подальшого розвитку його професійної компетентності.

Знання структури комунікативної компетентності психологів, які працюють у віртуальному середовищі Мережі, надасть змогу скоригувати програми їхнього фахового підготування у вишах у напрямку набуття необхідних знань і вмінь спілкування з клієнтами через Інтернет.

Література

1. Андрієвська В.В. Діяльність психолога як простір мови і мовлення: проблема інтегральної моделі мовно-мовленнєвої компетентності / В.В. Андрієвська // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за ред.

- акад. С. Д. Максименка. — К. : Ніка-Центр, 2009. — Вип. 37. — С. 44-75.
2. Андрієвська В.В. Мова й мовлення в структурі професійної компетентності психолога / В.В. Андрієвська // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. — К. : Ніка-Центр, 2010. — Вип. 38. — С. 46-64.
 3. Арестова О.Н. Коммуникация в компьютерных сетях: психологические детерминанты и последствия / О.Н. Арестова, Л.Н. Бабанин, А.Е. Войскунский // Вестник МГУ, 1996. — № 4. — С.14-20. — (Серия 14. Психология).
 4. Бабаева Ю.Д. Интернет: воздействие на личность / Ю.Д. Бабаева, А.Е. Войскунский, О.В. Смыслова // Психологическая зависимость. — Минск : Харвест, 2004. — С. 175-204.
 5. Бабаева Ю.Д. Психологические последствия информатизации / Ю.Д. Бабаева, А.Е. Войскунский // Психол. журнал. — 1998. — № 1. — С. 89-100.
 6. Виноградова Т.Ю. Специфика общения в Интернете / Т.Ю. Виноградова // Русская и сопоставительная филология : лингвокультурологический аспект. — Казань, 2004. — С. 63-67.
 7. Войскунский А.Е. Психологические исследования деятельности человека в Интернете [Электронный ресурс] / А.Е. Войскунский. — Режим доступа : <http://www.ioso.ru/distant>.
 8. Выготский Л.С. Проблемы развития психики : собр. соч. в 6 томах / Л.С. Выготский. — М. : Педагогика, 1982-1984. — Т. 3. — 369 с.
 9. Жичкина А.Е. Самопрезентация в виртуальной коммуникации и особенности идентичности подростков-пользователей интернета / А.Е. Жичкина, Е.П. Белинская // Образование и информационная культура. Социологические аспекты / ред. В.С. Собкина. — М. : Центр социологии образования РАО, 2000. — С. 431-460.
 10. Жичкина А.Е. Социально-психологические аспекты общения в Интернете [Электронный ресурс] / А.Е. Жичкина. — Режим доступа : <http://www.flogiston.ru/projects/articles/refinf.shtml>.
 11. Журенков К. Internetikus заразный / К. Журенков // Психологическая зависимость. — Минск : Харвест, 2004. — С. 135-142.

12. Зинченко В.П. Человек развивающийся. Очерки российской психологии / В.П. Зинченко, Е.Б. Моргунов. — М. : Тривола, 1994. — 304 с.
13. Зимняя И.А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата образования / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня, 2003. — № 5. — С. 34-42.
14. Корнилова Т.В. Принятие интеллектуальных решений в диалоге с компьютером / Т.В. Корнилова, О.К. Тихомиров. — М. : Изд-во МГУ, 1990. — 193 с.
15. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего / М. Коул. — М. : Когито-Центр, 1997. — 432 с.
16. Лещенко Л. О. Психологічні особливості комунікації в Інтернеті: можливості та проблеми в контексті діяльності психолога / Л. О. Лещенко // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. акад. С.Д. Максименка. — К. : Ніка-Центр, 2010. — Вип. 38. — С. 206-218.
17. Лещенко Л. О. Спілкування в Інтернеті: психологічні і комунікативні особливості і дослідження / Л. О. Лещенко // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. академіка С.Д. Максименка. — К. : ВД «Троя», 2009. — Вип. 37. — С. 325-342.
18. Меновщиков В. Ю. Психологическая помощь в сети интернет / В. Ю. Меновщиков. — М., 2007. — 178 с.
19. Нестеров В.К вопросу об эмоциональной насыщенности межличностных коммуникаций в Интернете [Электронный ресурс] / В.К. Нестеров. — Режим доступа : <http://www.flogiston.ru/projects/articles/netemotions.shtml>.
20. Панкратов В. М. Эффективное общение: правила игры : [практическое пособие] / В.М. Панкратов. — М. : Психотерапия, 2007. — 178 с.
21. Петровская Л. А. Общение — компетентность — тренинг : [избр. труды] / Л. А. Петровская. — М. : Смысл, 2007. — 686 с.
22. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации / Г.Г. Почепцов. — М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2001. — 656 с.
23. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Джон Равен; [пер. с англ.]. — М. : Когито-центр, 2002. — 396 с.

24. Тихомиров О.К. Информационный век и теория Л.С. Выготского / О.К. Тихомиров // Психол. журнал. — 1993. — № 1. — С. 114-119.
25. Тихомиров О.К. Общение, опосредствованное компьютером / О.К. Тихомиров, Ю.Д. Бабаева, А.Е. Войскунский // Вестник МГУ. — 1986. — Сер. 14, № 3. — С. 31-42.
26. Шевченко И.А. Некоторые психологические особенности общения посредством Internet [Электронный ресурс] / И.А. Шевченко. — Режим доступа : <http://www.flogiston.ru/projects/articles/shevchenko.shtml>.

3.3. Дезадаптація підлітків під впливом реалій віртуального світу

Одним зі складних аспектів діяльності шкільного психолога є його робота з важковиховуваними підлітками та підлітками, схильними до скоєння правопорушень. Розгляд цього питання у психологічній літературі останніх двох десятиліть значно просунувся порівняно з попереднім періодом часу як у виявленні та позначенні актуальних питань у зазначеній проблемі та експериментальному пошуку, так і в уточненні оновлених базових понять проблеми і в закономірному виході на нові рубежі, що вимагають дослідження цих уточнених понять, які йдуть і вглиб особистості, і вглиб соціальних проблем суспільства.

Модифікований для загального користування, доступний в управлінні не тільки для дорослих користувачів, але й для дітей, Інтернет створив зовсім інший віртуальний світ, з яким за шириною і глибиною не можна порівняти нічого із тих можливостей пізнання світу, на яких вирости попередні покоління людей. Необхідно підкреслити, що неминучі зміни, які відбулися в «технологічному» світі — це зміни і в соціальних відносинах людей, і в самосвідомості особистості.

Неозорій простір виборів і можливостей отримання знань підлітками, які перебувають не тільки в пасивній (як раніше) ролі — читача чи глядача в кіно або театрі, — а й володіють

можливістю грати справжню активну роль у різноманітних сферах і варіантах, пропорованих підліткам у ситуаціях спілкування у віртуальних просторах Мережі, — все це створює можливість проживання особистістю різних, у тому числі незвичайних, неординарних ситуацій: навмисно небезпечних, неприємних, делікатних, скрутних і т. д. Тобто тут має місце моделювання можливості «реального» особистісного зіткнення з труднощами, з розв'язанням різних проблем, боротьбою з цими труднощами. Все це дає підліткам можливість «проживання» ними бурхливого (як їм здається) життя з пізнанням широкого спектра раніше незнайомих (чи знайомих з кіно, літератури) аспектів життя, з подоланням перешкод. Боротьба за досягнення цілей у цьому «віртуальному житті» підлітка за силою своєї дії на його особистість часто буває не порівнювана ні з якими колишніми раніше і добре знайомими йому реаліями його життя.

Наведений нижче матеріал є частиною дослідження, присвяченого проблемі комунікативної компетенції шкільних психологів, які працюють з важковиховуваними підлітками. У числі питань, надзвичайно актуальних у наш час, є питання про необхідність і можливість впливу шкільних психологів на школярів-підлітків, котрі, на думку педагогів, потрапили під вплив сайтів Інтернету, що містять матеріали протиправної та аморальної спрямованості.

Було проведено дослідження (шкільні психологи двох районів м. Києва — всього 56 осіб) щодо того, наскільки шкільні психологи знайомі з проблемою можливості негативного впливу Інтернету з погляду змісту матеріалів, які можуть зустріти там підлітки.

Завданням дослідження було простежити, якою мірою шкільні психологи розуміють і оцінюють небезпеку негативного впливу на особистість підлітків деяких матеріалів Інтернету.

Суспільство в основній своїй масі поступово усвідомлює масштаби і глибину небезпеки, яку несе в собі безконтрольність інформації. І якщо раніше в подібних випадках мова

йшла про порушення моралі в суспільстві, де суспільство мало можливість впливати на порушників напрацьованими, визначеними способами громадського впливу, то в наш час саму інтимність контакту підлітка з Інтернетом охороняють і забезпечують технічні можливості Інтернету. Отже, одна з відмічуваних нами небезпек, пов'язана з життям підлітка в новому віртуальному світі — крайня жорстокість і цинізм деяких матеріалів, котрі приваблюють підлітків, особливо тих, які знаходяться в періоді статевого дозрівання і активізації інтересу до тем і проблем відносин між статями.

Іншою серйозною проблемою, що раніше не мала аналогів, є наявність у Мережі сайтів, що не тільки знайомлять підлітків з існуванням і програмами різних молодіжних організацій, а й активно залучають їх до реальних організацій та їхньої діяльності. І якщо раніше, наприклад, організації футбольних уболівальників налічували сотні учасників, то неосяжні простори й можливості Інтернету дають змогу залучати тисячі й десятки тисяч учасників.

Відповіді шкільних психологів на запитання анкети дали попередній матеріал, що надає можливість визначити напрям майбутнього дослідження. Відповіді на питання про основні труднощі в роботі зі школярами-підлітками на цьому етапі показали, що на одному з перших місць перебувають проблеми, пов'язані з використанням школярами мережі Інтернет.

Стурбованість викликають у шкільних психологів питання, пов'язані з режимом користування Інтернетом багатьма школярами-підлітками, коли порушуються медичні норми (навантаження) роботи неповнолітніх з комп'ютером і у підлітків з'являються нові специфічні психологічні особливості.

Продовжуючи аналізувати вітчизняну психологічну літературу останнього часу на предмет дослідження поняття «комунікативна компетентність» [1] відповідно до проблеми профілактики важковиховуваних, а також правопорушень

підлітків, слід зазначити, що розгляд цього питання значно просунувся порівняно з попереднім періодом часу.

Дослідник проблеми комунікативної компетентності Л. Н. Булигіна [1] визначила результат комунікативної компетенції як розвиток комунікативних умінь: 1) уміння висловлювати свою думку в усній і письмовій формі рідною мовою, усвідомлено, граматично правильно, використовуючи різні джерела інформації; 2) самовизначатися в соціумі, в групі, в міжособистісних стосунках; 3) розуміти цінності свого й чужого життя в комунікації під час розв'язання конкретних проблем; 4) співпрацювати, володіти собою, передбачати наслідки своїх мовленнєвих дій, володіти основними методами вирішення і запобігання конфліктних ситуацій.

Комунікативна методика, складена Л. Н. Булигіною [1], у процесі реалізації умов формування і розвитку комунікативної компетентності учнів застосовувалася нею в роботі зі шкільним колективом класу, групи. Але ми вважаємо, що ці ідеї та їхнє адекватне втілення в розроблених зазначеним автором прийомах можливо використовувати у роботі з важковиховуваними підлітками і підлітками-правопорушниками.

Аналізуючи структуру комунікативної компетентності, Л. А. Петровська виокремлює і підкреслює значення знання педагогом школи (ми вважаємо, і психологом — *Е.Д.*) соціально-психологічних чинників та уміння враховувати їх і використовувати у своїй практичній діяльності. Умовою такої компетентності є вміння педагога (і психолога — *Е.Д.*) зрозуміти стратегію поведінки партнера зі спілкування, наявність проблем(и) в його соціально-психологічному полі, причини можливого недостатньо чіткого (а то й зовсім відсутнього) розуміння один одного партнерами [7; 8].

Ю. М. Ємельянов [3] розглядає поняття «комунікативна компетентність» як засновану на знанні й чуттєвому досвіді здатність особистості орієнтуватися в ситуаціях спілкування. Він вважає, що така здатність передбачає соціально-психологічне навчіння. Автор підкреслює важливість розуміння того,

що комунікативна компетентність завжди вчиняється в соціальному контексті і пред'являє до особистості такі вимоги: а) розуміння власних потреб і ціннісних орієнтацій, техніки своєї роботи; б) розуміння власних перцептивних умінь, тобто здатності сприймати те, що відбувається, без суб'єктивних спотворень і «систематизованих білих плям» (стійких упереджень щодо тих чи інших проблем); в) готовності сприймати нове у навколишньому середовищі; г) правильного сприйняття своїх можливостей у розумінні норм і цінностей інших соціальних груп і культур (реальний інтернаціоналізм); д) розуміння своїх почуттів і психічних станів у зв'язку з дією факторів зовнішнього середовища (екологічна культура); е) знання способів персоналізації навколишнього середовища (матеріальне впровадження «почуття господаря»); є) розуміння рівня своєї економічної культури (ставлення до середовища проживання — житла, землі як джерела продуктів харчування, рідного краю, архітектури і т.д.).

Розкриття змісту й оцінка Ю.М. Ємельяновим поняття «комунікативна компетентність» допомагає побачити нові грані можливостей діяльності та оновлення відповідно до нового часу і завдань, що стоять перед шкільним психологом.

У нашому дослідженні, проведеному в 2012-2013 рр., вивчалися взаємовідносини шкільних психологів і важковиховуваних школярів-підлітків. Одним із таких, що насторожують і потребують подальшого поглибленого вивчення висновків, був висновок про складнощі різного типу у взаєморозумінні психолога і важковиховуваного підлітка. У бесідах з дослідником підлітки говорили про відчуження «сторін» у розмові, нерозуміння, а в інших випадках і явне небажання психолога «трудитися розуміти» підлітка. І у світлі необхідності вирішувати завдання, пов'язані із спілкуванням більш «складного» рівня, ніж робота зі звичайним учнем (треба працювати з важковиховуваним учнем), дійсно, дуже важливого значення набуває розуміння психологом себе, власних перцептивних

умінь, тобто здатність сприймати дійсність без суб'єктивних спотворень щодо тих чи інших проблем.

Однією з вимог, що пред'являються сьогодні комунікативною компетентністю до особистості, на думку Ю.М. Ємельянова та Л.Н. Булигіної, є готовність сприймати нове в навколишньому середовищі. Ми хотіли б звернути увагу на те, що таке сприйняття в роботі шкільного психолога, зрозуміло, буде більш складним і неоднозначним, ніж у звичайних обставинах життя сучасної людини. Якщо звичайна людина сприймає новації — в оточуючому її матеріальному і духовному світі — «приміряючи» їх на себе стосовно до своїх інтересів і потреб, у тому числі в роботі, освоюючи і співвідносячи їх зі своїми смаками та інтересами, то шкільного психолога (стосовно взятої нами ситуації його роботи з важковиховуванням підлітком) проблема того, як сприймати нове в навколишньому середовищі представляє, крім звичайного «свого власного» аспекту, й інший аспект [3].

Йдеться про деякі нові вимоги, зокрема, про професійну необхідність для шкільного психолога вміти побачити нові обставини життя, нові найрізноманітніші можливості очима підлітка, оцінити напрямки впливу нових обставин на психіку й поведінку важкого підлітка. Саме новизна обставин вимагає від шкільного психолога глибокого розуміння можливості і негативних, і позитивних варіантів впливу на підлітків часом абсолютно несподіваних нових явищ. Те, що раніше у звичайному житті людей було проранговано, оцінено, розділено за ступенем доступу та можливості користування, було колись непорушним, тепер невідомо змінилося.

Уже сама лавина, що утворює новий інформаційний світ, вимагає від шкільного психолога швидкого реагування і серйозних перебудовних дій, які дають можливість жити на рівні пропонованих життям вимог. Здатність задовольняти ці вимоги, відповідність можливостей особистості вимогам часу в кожному окремому випадку становить одну з частин поняття «комунікативна компетентність». До того ж шкільний

психолог залишається в повному розумінні слова наодинці з необхідністю розв'язувати нові завдання, які ставлять перед ним нові обставини. На жаль, ці обставини мають не тільки великий позитивний інформаційний потенціал, але й нічим не обмежений потік інформації, без будь-якої цензури, обмежень та й просто дотримання елементарних правил пристойності.

Психологи відзначають стрімкість переходу від індустріального до інформаційного суспільства, де основною ознакою є виконання працівником функцій збору, оброблення, передавання інформації за допомогою відповідних технічних способів та інформаційних технологій (Г. В. Ланьо) [5]. Зазначений автор, розглядаючи деякі особливості впливу «віртуального» і реального спілкування на формування комунікативної компетенції фахівця підкреслює наявність високих вимог сучасного суспільства до підготовки фахівця, коли, крім завжди існуючих вимог до глибокого розуміння сутності актуального питання або проблеми, знань і вмій, є не менш актуальні вимоги володіння комунікативною компетентністю й розширенням у зв'язку з цим своїх професійних можливостей у спілкуванні з людьми і в практичному вирішенні питань.

У літературі з проблем комунікації та комунікативної компетенції значне місце відводиться діалогу, його значенню, аналізу діалогічної взаємодії. А. В. Киричук, аналізуючи діалог двох осіб, підкреслює, що діалогом можна вважати тільки таке спілкування, коли один партнер сприймає цілісний образ іншого, відносячи його до тієї спільності, до якої той відносить себе сам. Таким чином, вважає зазначений автор, сторони діалогічно взаємодіють, і цим створюють колективний суб'єкт. Сформовані діалогічні відносини можуть бути міжособистісними й функціонально-рольовими [4].

Очевидно, серйозна й основна частина роботи психолога припадає саме на розпізнавання конфліктів, пошук їх причин, можливостей і шляхів подолання. Н. О. Михальчук ділить бар'єри діалогічної взаємодії таким чином: 1. Ситуа-

тивні бар'єри. 2. Контркомунікативні бар'єри. 3. Тезаурусні бар'єри [6].

У матеріалах з вивчення думки шкільних психологів про таку складну й багатофакторну проблему, як вплив Інтернету на школярів-підлітків, впадає у вічі і насторожує наявність взаємовиключних думок у відповіді на одне і те ж питання. З першого погляду, відповіді здаються протилежними. Але за більш докладного розгляду розкривається саме багатозначність і багатофакторність зв'язків і впливів Мережі, різноманіття чинників, що впливають на підлітка, у тому числі й складних двополюсних, що мають і позитивне, і негативне забарвлення.

Нижче наводяться роздуми шкільних психологів на тему «Школяр-підліток в Інтернеті».

«Залежність може бути не тільки наркотичною або алкогольною, але й комп'ютерною. Дитяча інтернет-залежність з кожним днем набирає все більших масштабів, і багато в чому цьому сприяють саме батьки, які не приділяють належної уваги вихованню дітей. Спілкування в соціальних мережах замінює дитині спілкування з батьками та однолітками, рухові ігри та фізичні заняття... Діти втрачають комунікаційні навички і перестають відчувати потребу в нормальному спілкуванні. Живі емоції – усмішки, сльози, підморгування, показування язиків тощо їм легко заміняють такі улюблені веселі «смайлики». У фізіологічному розвитку проблем також не уникнути. Дитина, заглибившись у віртуальне спілкування, перестає гуляти на вулиці, зустрічатися з друзями і мало рухається, як наслідок, настають проблеми із зором, травленням, опорно-руховим апаратом, з'являється підвищена стомлюваність і запаморочення» (Тарасов Г. А., СІШ № 82, м. Київ).

«Можна сказати, що через постійний перегляд телевізора і сидіння біля комп'ютера відбувається дезадаптація до реального життя. Діти починають менше спілкуватися і думати самостійно, вони отримують найпростішим способом інформацію з візуальних джерел і водночас їм не потрібно робити

серйозних інтелектуальних зусиль. Це призводить до нечутливості до емоцій інших людей і втечі у віртуальний світ» (Кулик Т. А., гімназія № 172 «Нивки», м. Київ).

Шкільні психологи у відповідях на запитання анкети відзначають, що життя підлітків у віртуальному світі впливає і на фізичний стан школярів, і на їхню психологічну сферу. Складні зміни, що відбуваються в особистості підлітків: 1) примітивізація живого спілкування в ситуаціях взаємодії; 2) зменшення набору форм і засобів спілкування з оточуючими; 3) виникнення і закріплення в поведінці емоційної напруженості в ситуації реального спілкування; 4) зниження пізнавальної активності та ін.

Можна навести приклад з висловлюванням шкільного психолога Т. О. Уманець СЗШ № 175 м. Києва про сучасні актуальні проблеми, що виникли разом із поширенням мережі Інтернет та активним включенням у число її користувачів підлітків-школярів:

«Перш за все привертає увагу масова тенденція до підміни «живого» спілкування віртуальним, і, як наслідок, примітивізація цього «живого» спілкування в ситуаціях взаємодії. Малий вибір форм і засобів спілкування, емоційна напруженість у ситуації реального спілкування. Насиченість зайвою інформацією, зниження емоційності, соціально-психологічних і моральних обмежень. Часто підлітки не розуміють, що своїми діями та словами кривдять людину, вони не відчують і не помічають проявів чужого болю, бо не звертають увагу на зовнішні емоційні прояви іншого — не вміють це бачити. Легкість і доступність отримання знань (знижується пізнавальна активність, втрачаються навички самостійного пошуку інформації, її оброблення).

«Вільна зона Інтернет» не ставить обмежень, норм, не вважає поважати і дотримуватися їх. Часто підлітки не усвідомлюють негативності, незаконності своїх вчинків, висловлювань, коментарів. Такі поняття, як «взаємодопомога», «дружба», «вірність», «повага» з'являються до 8-9 класу, коли

«живе» спілкування все-таки стає необхідним. І тимчасові рамки цих змін весь час зсуваються до старшого віку.

Але не можна не відзначити, що завдяки просвітницькій роботі, зусиллям психологів та вчителів, підлітки більше розуміють шкоду Інтернету, можливість залежності і негативного впливу на розвиток. Багато дітей у моїй школі вже з 6-7 класу відзначають, що Інтернет і соціальні мережі їм набридли».

Опитані шкільні психологи відзначили такі особливості у вищеописаних підлітків-користувачів Інтернету:

1. Надзначущість Інтернету і спілкування в ньому для підлітка. Ця обставина нерідко стає причиною чвар у сім'ї і тоді, коли батьки, піклуючись про здоров'я своєї дитини, намагаються захистити її від перевантажень, і тоді, коли в сім'ї виникають суперечки з приводу істинності відомостей, які повідомляються в Інтернеті. Нерідко батьки до кінця не розуміють «ціни питання» того, наскільки серйозного конкурента вони мають в особі, як їм здається, нешкідливого технічного пристрою. При цьому батьки не враховують потужної підтримки дитини з боку ровесників, яка саме в цьому віковому — підлітковому — періоді відіграє вирішальну для підлітка роль, тому що задовольняє провідну потребу цього віку в самоствердженні серед ровесників.

2. Другою особливістю, яку шкільні психологи відзначають і оцінюють як потенційно дуже небезпечну для підлітків, є порушення балансу в сприйнятті навколишнього середовища, коли кіберпростір суб'єктивно стає більш значущим для підлітка, ніж навколишній реальний світ і реальні обставини його життя. Величезний людський досвід у справі виховання молодого покоління та підготовки його до майбутнього життя не має ніяких навіть приблизно схожих за своїми обставинами аналогів. Ця відсутність аналогів, за умов потреби в орієнтирах для допомоги батькам, вчителям, вихователям і всім учасникам виховного процесу, вимагає невідкладних пошуків заходів, здатних протистояти безконтрольному і безмежному

впливу найрізноманітніших, нерідко негативних, таких, що «розкладають» молодь, сайтів Інтернету.

3. Зменшення цінності звичних життєвих пріоритетів — життя і здоров'я (як власних, так і оточуючих), та інших ustalених у громадській думці пріоритетів. Таке зміщення понять у свідомості людини стане зрозумілішим, якщо співвіднести його з тим, що підліток входить в іншу реальність, в інше життя, де багато варіантів, і у кожного варіанта свої правила, свій устрій буття, закони поведінки. І, безумовно, коли підліток вибирає підходящий для себе варіант, він візьме той варіант, де він буде вільнішим, любимим, поважаємим, оточеним однодумцями, де перебувати йому буде легше, приємніше, де немає тих взаємин та обов'язків, які його обтяжують і які, можливо, йому неприємні. «Зменшення цінності життя» не означає появи зневаги чи негативного ставлення до нього. Це означає пересування по шкалі цінностей: те, що раніше «від народження», автоматично вважалося першорядним, святим, найважливішим, тепер потьмяніло, відсунулося і не відіграє вже тієї ролі, як раніше. Тобто ми бачимо зсув дуже ґрунтовних, корінних людських цінностей, на яких упродовж століть засновувалося організоване і впорядковане життя суспільства.

4. Почуття вседозволеності і безкарності. Підлітковий вік, як ніякий інший, схильний до пошуку й боротьби за свободу та самостійність. Сімейні традиції, що мають на меті підготувати підлітка до життя в суспільстві, успішної соціалізації, шкільні правила поведінки та перебування в школі, що навчають підлітка співвідношенню взаємних дій з ровесниками та дорослими, вимагають від нього дотримуватись установлених правил і не порушувати прийнятих його оточенням «табу». І саме цим пошукам підлітка свободи й самостійності відповідають можливості Інтернету. Безконтрольність вибору сайтів, величезна можливість виходу у віртуальну реальність, що імпонує підлітку, задовольняють прагнення до спілкування як вікову особливість підліткового віку. І, мабуть, у «психологічному розкладі» планів роботи шкільного психолога з важким

підлітком саме можливість задоволення підлітком почуття вседозволеності і безкарності — саме разом їх обох — стане одним із найбільш «вузьких місць» робіт психолога, роботою із труднощами-«невидимками», з невлотимим, невидимим ворогом, що не має звичних біографії, образу, особливостей. Позитивна емоційна задоволеність підлітка спілкуванням у його віртуальному світі в тому випадку, якщо цей світ має антигромадські тенденції, вимагає серйозної роботи з пошуку методів впливу на цього підлітка. Це одне із важких завдань, які постали зараз перед психологічною наукою.

5. Упевненість підлітка в тому, що інформація з Інтернету — єдино правильна інформація, велика довіра до неї. Одним із нових і поки ще маловивчених феноменів є безоглядна довіра підлітків до інформації з Інтернету. Можна припустити, що можливість перебування підлітка в «його власній» реальності, де він відчуває себе господарем (він може за бажанням змінити її на іншу), — ця можливість настільки емоційно значима і приваблива для підлітка, що вона забарвлює його ставлення до суміжних обставин і ситуацій. І якщо в реальній дійсності якісь обставини входять у суперечність з обставинами з віртуального світу підлітка, то під впливом емоційно забарвленої інформації він віддає перевагу і вважає більш правильною інформацію віртуального світу.

Можливо, тут якесь значення можуть зіграти і віяння моди. Популярність «інтернет-життя» — його новин, персонажів, подій — відіграє серед підліткової молоді велику роль. Належати до віртуального світу, а значить, і до певного кола ровесників, які теж є членами цього світу — модно, престижно і, безумовно, як вважають підлітки, єдино правильно.

Може трапитися, що в цій, на перший погляд невинній, перевазі, що її надає підліток віртуальній інформації порівняно з інформацією зі «звичайних» джерел, міститься зародок тих великих неприємностей, які розгортаються пізніше на основі ідеології, створеної вузьким колом однодумців, і потім дуже далеко відводить членів цієї спільноти, для яких, власне, голов-

ним у такій ситуації є не «ідеологічний бік» співтовариства, а дружні стосунки однолітків, у яких вони емоційні та щирі.

Широкомасштабна робота зі створення психологічної та педагогічної систем протидії негативному впливу сайтів аморальної та антигромадської спрямованості повинна припускати організовуючу й активну участь державних органів у розробленні системи протидії впливу таких сайтів. Організація «сайтів протидії», які розвінчують кримінальну й небезпечну псевдоромантику і вплив таких сайтів, повинна мати динамічні й ефективні програми рольових ігор, що активно включають підлітків у кваліфіковано розроблені програми з творчим позитивним змістом відповідно до мети — заміщення інтересу до протиправних сайтів інтересом до активних і емоційно насичених.

Методики роботи шкільних психологів повинні обов'язково розроблятися з урахуванням описаної вище проблеми як протидія негативному впливу сайтів з агресивною і жорсткою тематикою. Така робота повинна охоплювати не тільки важковиховуваних підлітків та підлітків, схильних до порушень дисципліни і порядку, а й усіх інших їхніх ровесників. Нові технології з негативною спрямованістю часто зроблені з дуже чітким і точним урахуванням підліткової психології, і нерідко підлітки із соціально позитивною спрямованістю особистості в пошуках яскравих вражень і переживань включаються у віртуальну дійсність з її пригодами і різноманіттям несподіваних, гострих, небезпечних, таємничих тощо ситуацій.

В індивідуальній роботі шкільного психолога з підлітком з профілактики порушень дисципліни та правопорушень вимоги до роботи психолога зростають. На відміну від роботи з підлітком на рівні державних структур, групових занять у класі, робота «один на один» шкільного психолога з підлітком дає змогу підлітку розглянути і відчутти особистість психолога і часто інтуїтивне сприйняття психолога школярем відіграє більшу роль, ніж це було б під час роботи в групі.

Крім широкого кругозору і доброго знання кола проблем, пов'язаних з Інтернетом, шкільний психолог повинен мати уявлення і про позиції авторитетних лідерів підліткових груп школи та приблизний ступінь поширеності й популярності сайтів з негативною спрямованістю. Робота психолога з лідерами шкільних підліткових груп повинна бути частиною обов'язкової програми його роботи.

Висновки. Аналіз анкетних матеріалів шкільних психологів про проведення часу школярами-підлітками в системі Інтернет показав зміни в особистості підлітків, які тривалий час регулярно відвідують сайти, де представлені матеріали з показом дій цинічного і насильницького характеру. У поведінці цих підлітків фіксуються прояви грубості по відношенню до оточуючих їх ровесників, різкість і дратівливість у спілкуванні, наростання рівня конфліктності і жорстокості.

Рівень дезадаптації цих підлітків залежить від: 1) часу тривалості перебування підлітка в системі вказаних сайтів; 2) від ступеня кооперування підлітків зі схожими інтересами, які відвідують зазначені сайти, а також згуртованості та стійкості таких підліткових груп. І складне завдання повернення такої особистості до гармонізації, тобто до особистості з позитивним соціальним потенціалом, стоїть перед шкільним психологом, у коло обов'язків якого входить, зокрема, і робота з описаними видами дезадаптації свідомості підлітків.

Наявність віртуальної реальності диктує зміну попередніх і прийняття нових правил у роботі шкільного психолога з важким підлітком. Ці правила є такими:

1. Обов'язкове вільне володіння шкільним психологом системою Інтернет, знання найбільш популярних серед підлітків комп'ютерних ігор не просто надасть інформацію про зміст дозвілля підлітка. Психологічний аналіз цього змісту дасть можливість шкільному психологу зрозуміти особливості особистості підлітка, що не виявляються явно в поведінці або мові, мотиви його вчинків, прагнень і уподобань.

2. Знання Інтернету і володіння ним дасть змогу шкільному психологу безпосередньо сприймати можливості спілкування підлітків у кіберсередовищі та розуміти особливості і, можливо, небезпеки нових популярних і модних типів і форм об'єднань, що мають ворожий щодо звичних форм і норм порядку характер. Тільки докладне й безпосереднє сприйняття цих тенденцій психологом дозволить психологічно точно і якомога результативніше організувати роботу шкільного психолога із профілактики правопорушень підлітків.

Аналіз матеріалу показав, що крім «традиційного» контингенту підлітків, схильних до порушень дисципліни й асоціальної поведінки, з якими працюють шкільні психологи, існує категорія підлітків з різними психологічними й фізичними особливостями (зі слабкою нервовою системою, недоліками зовнішності (обличчя, фігури і т.д.)), які з різних причин відчують труднощі в безпосередньому спілкуванні з однолітками. Ці значущі для них труднощі зникають під час спілкуванні в мережі Інтернет.

Неуспішність цих підлітків у проживанні реального життєвого шляху поєднується одночасно з переживанням ними позитивної ролі і позитивних вражень від їхнього життя та діяльності у віртуальному світі. Поєднання цих протилежностей, по-перше, посилює дезадаптацію реально існуючої особистості, по-друге, один із можливих варіантів цієї дезадаптації може полягати в тому, що проживання соціально благополучним підлітком свого віртуального життя та діяльності проходитиме на сайті, зміст якого має антигромадську спрямованість. І систематичне спілкування з новим і цікавим, як вважає підліток, змістовним світом з плином часу перемкне школяра на інші, нові для нього орієнтири, які насправді підсилюють і ускладнюють дезадаптацію підлітка та надають їй кримінального відтінку.

Ці підлітки є своєрідними феноменами — дітьми своєї інноваційної епохи. Їхній феномен полягає у свого роду роздвоєнні особистості на одночасне існування у двох сферах:

реальній з позитивною (поки що) соціальною спрямованістю і віртуальній з асоціальною спрямованістю (такою, що формується або вже сформувалася).

Література

1. Булыгина Л. Н. О формировании коммуникативной компетенции школьников / Л. Н. Булыгина // Вопросы психологии. — 2010. — С. 149-152.
2. Драніщева Е. І. Роль комунікативної компетентності шкільного психолога в засвоєнні важковиховуваними підлітками поняття «права особистості» / Е. І. Драніщев, Г. В. Драніщев // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія. — К. : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2013. — Випуск 13. — С. 84-91.
3. Емельянов Ю. М. Активное социально-психологическое обучение / Ю. М. Емельянов. — Л. : ЛГУ, 1985. — 167 с.
4. Киричук В. О. Теорія і практика дослідження духовного розвитку особистості: вітчизняний та зарубіжний досвід / В. О. Киричук // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. — К., 2007. — Т. IX, част. 6. — С. 193-198.
5. Ланьо Г. В. Деякі особливості формування комунікативної компетентності особистості / Г. В. Ланьо // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. — К., 2007. — Т. X, част. 6. — С. 233-237.
6. Михальчук Н. О. Концептуальні засади розуміння творів художньої літератури / Н. О. Михальчук // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. — К., 2007. — Т. IX, част. 4. — С. 254-265.
7. Петровская Л. А. Теоретические и методологические проблемы социально-психологического тренинга / Л. А. Петровская. — М. : МГУ, 1982. — 168 с.
8. Петровская Л. А. Компетентность в общении: социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. — М. : МГУ, 1990. — 216 с.

3.4. Медіакомпетентність як складова комунікативної компетентності психолога

Нове тисячоліття ознаменував перехід від індустріального до інформаційного суспільства. Стали звичними такі поняття, як «інформація», «інформатизація», «інформаційні технології», «інформаційні ресурси», «суспільство знань», «постіндустріальне суспільство», а термін «інформаційне суспільство» сьогодні міцно зайняв своє місце не тільки в працях фахівців у галузі інформації, а й у лексиконі політичних діячів, економістів, науковців. Більше того, через драматичні події в Україні кінця 2013 та 2014 років, що набули світового значення, із поняттями, якими оперували вузькі фахівці, познайомилося все суспільство — «інформаційна війна», «інформаційно-психологічна безпека», «інформаційно-психологічний захист».

Слід зазначити, що окрім вирішального переходу від індустріальної епохи до інформаційного суспільства, до якого залучено всі країни, у кінці ХХ — на початку ХХІ ст. Україна здійснює перехід від тоталітарного устрою до демократичного, від командної економіки — до ринкової, від ідеологічного контролю ідей і комунікацій — до свободи слова. І всі ці переходи потрібно здійснювати одночасно. Це накладає особливий відбиток на всі соціальні відносини, від сімейних до міждержавних, а також на масову та індивідуальну свідомість.

Зокрема, можна згадати концепцію Є. І. Головахи про суспільну амбівалентність України (паралельну орієнтацію на взаємовиключні цінності) як ознаку перехідного періоду, коли стикаються дві моделі суспільної, політичної, економічної і навіть мовної поведінки [4]. І на наших очах це зіткнення із площини морально-психологічної перейшло у площину збройного протистояння на тлі глибокої суспільно-політичної кризи та агресії з боку сусідньої держави, яку донедавна було прийнято іменувати не інакше як «братська». Оскільки амбівалентність є однією з ознак шизофренії, то видаються достатньо актуальними постулати книги Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі

«Капіталізм і шизофренія», в тому числі і нав'язування суспільством споживачтва невротичних станів як норми [5].

Тож сьогодні, як ніколи, ми усвідомлюємо, що вивчення психологічних чинників і механізмів регуляції соціальної поведінки людини в період переходу до інформаційного суспільства, обтяженого особливостями посттоталітарного розвитку та реальними загрозами цілісності й незалежності країни, набуває особливої актуальності.

Кінець ХХ століття, період перебудови та здобуття Україною незалежності, став переломним і для теорії та практики українських медіа. Зі зміною комунікаційної мотивації складалася нова система засобів масової інформації. З початком перебудови засоби масової інформації, висвітлюючи й обговорюючи перетворення у суспільно-політичному житті країни, стали вагомим важелем демократизації, підвищення соціальної активності населення, ламання колишніх стереотипів політичної поведінки і, в кінцевому рахунку, прискорення перебудовних процесів у всіх сферах.

Водночас розвиток інформаційних технологій зумовив не тільки стрімке зростання кількості інформаційних потоків, а й трансформацію комунікативної ситуації, адже комунікація є ключовим елементом інформаційного суспільства. Зокрема, комунікативний простір став *глобальним*. Ще у 60-х роках ХХ ст. М. Мак-Люен розробив концепцію «глобального села» (світу без кордонів, близького і доступного) [10; 11]. М. Мак-Люен змалював, як земна куля «стислася» до розмірів села, коли за допомогою електронних засобів зв'язку стало можливим миттєво передати інформацію у будь-який куточок світу. Ця концепція зазнала критики і нерозуміння, утім, з появою і розвитком Інтернету стала цілком очевидною, а сучасні інтернет-спільноти є яскравою ілюстрацією самого терміну «глобальне село». Аналіз динаміки розвитку Інтернету за останній час дає змогу говорити про те, що настає новий етап — етап структуризації Мережі за принципом офлайн: у ній починають формуватися локальні зони з характерними соціальними

(етнічними, культурними, релігійними тощо) ознаками, тобто, з одного боку, мережеві інтернет-товариства є продовженням у новому вимірі традиційних структур соціокультурного життя, а з другого — є особливим соціокультурним простором, у якому розвивається нова якість повсякденного життя.

Подальший розвиток концепція М. Мак-Люена знайшла в теорії «мережевого суспільства» М. Кастельса, яка ґрунтується на горизонтальних соціальних зв'язках і головну роль у якому відіграють не ієрархічні моделі, а соціальні мережі. Значну роль у формуванні такого суспільства відіграють сучасні комунікації, особливо мережевого типу (зокрема Інтернет) [8].

Також однією з особливостей сучасного комунікативного процесу є *мобільність*. Вона проявляється у двох взаємопов'язаних формах: мобільності людей та мобільності медіа-технологій. Повсякденне життя насичене медіатекстами, і значна їх частина споживається не тільки в конкретному контексті (вдома або на роботі), але і в русі, на ходу. Мобільність людей супроводжується все більшою мобільністю медіа-технологій. Стаціонарні, важкі медіа поступаються місцем легким, портативним багатофункціональним медіа, що не прив'язані до якогось конкретного місця — таким, як плеєр, мобільний телефон (ще й з виходом в Інтернет), ноутбук, планшет тощо. Це, зокрема, надає нові можливості наявним натепер (утім, теж новітнім) формам роботи психолога — таким, як «Телефон довіри» чи спілкування з клієнтом у Мережі.

Інтерактивність нових медіа дає можливість взаємодії на відстані. Поняття інтерактивності насамперед асоціюють з особливостями комунікації в мережі Інтернет. Інтерактивні комунікації припускають формалізовану реакцію адресата і забезпечують можливість двостороннього спілкування. Тобто інтерактивні комунікації починаються там, де не тільки творець медіатексту впливає на адресата, але й останній у свою чергу стає фактично співавтором, маючи можливість вступити в діалог і навіть полілог (*полілогічність* також є однією

з характерних рис сучасної комунікації) на форумі чи сторінці інтернет-спільноти. Стимулом до розвитку інтерактивних комунікацій послужив активний розвиток цифрових технологій, застосування яких дає змогу розв'язати низку традиційних проблем: значно збільшити швидкість відправлення повідомлення, як і швидкість зворотного зв'язку; подолати географічні та мовні бар'єри; необмеженими є можливості обсягу цільової аудиторії; налагоджені інформаційні потоки та аналітичні інструменти відкривають якісно нові можливості аналізу даних, прискорюючи видачу результатів та усуваючи рутинні операції. Інтерактивні технології відіграють значну роль у формуванні комунікативної компетентності, оскільки тут неможлива пасивна участь у колективній взаємодії. Також ці технології дають психологу змогу моделювати життєві й професійні ситуації, використовувати рольові ігри, влаштовувати колективні обговорення і розв'язання проблем на підставі аналізу обставин тощо.

Слід відзначити парадоксальне *поєднання масовості комунікативних зв'язків і дефіциту людського спілкування* — характерне протиріччя інформаційного суспільства, що формується. З одного боку, кількість особистих контактів індивіда з оточуючими за останнє сторіччя збільшилася в кілька разів. Як писав Е. Тоффлер у праці «Футурошок», «кількість людей, з якими сучасний житель міста матиме контакт за тиждень, є більшою, ніж та, яку зустрічав феодальний селянин за рік, а може, і за все життя» [16, с. 75-76]. У небачених масштабах зростає роль засобів масової комунікації, їх різноманітність і обсяг трансльованої ними інформації (тож до тих реальних оточуючих людей можна сміливо додати навалу образів, що сунуть на нас з екранів телевізорів та моніторів комп'ютерів). З другого боку, зв'язки між людьми все більше складаються на ґрунті функціонального, рольового, ділового спілкування. Спостерігається помітне збіднення емоційно-особистісного змісту людських контактів, посилення їх стандартизації і фор-

малізації. Це викликає у дедалі більшої кількості людей психологічний дискомфорт, почуття самотності у світі.

Із розвитком інформаційних технологій, засобів і способів поширення інформації актуальними стали питання *маніпулятивного управління* (специфічний підхід до соціальної взаємодії й управління, спрямований на активне використання різноманітних засобів прихованого примусу людей без розкриття своїх справжніх намірів), інформаційної безпеки суспільства, формування нових форм і засобів соціальних маніпуляцій і моральної відповідальності за їх застосування. Способи соціального маніпулювання суспільною свідомістю були важливим фактором соціального управління протягом всієї історії функціонування людського суспільства, зокрема, одним із яскравих прикладів найдавніших творів, присвячених маніпуляції, є праця Аристотеля «Про софістичні спростування», яка описує найрізноманітніші прийоми досягнення своїх цілей у суперечці. Американський дослідник П. Лайнбарджер у праці «Психологічна війна» зародження останньої відносить до біблійних часів, а назва праці німецького дослідника А. Штурмінгера «3000 років пропаганди» говорить сама за себе [9; 20]. У найбільш концентрованому вигляді, у лаконічній та метафоричній формі маніпулятивний підхід описано ще близько двох з половиною тисяч років тому в «Трактаті про воєнне мистецтво», автором якого вважають видатного китайського полководця і державного діяча Сунь-Цзи. У ньому наведено описи і яскраві приклади застосування прийомів і методів психологічного впливу, що давали можливість досягати перемоги без битв або з мінімальними втратами.

Проте особливо цінним вивчення феномену соціального маніпулювання стає в наш час, в умовах становлення інформаційного суспільства, що призводить до збільшення обсягів поширюваної інформації, ускладнення змісту інформаційного середовища суспільства. Водночас процеси самої циркуляції, зберігання та передавання інформації, як і постійний приплив нової інформації, відображають потребу соціальних суб'єктів

у неперервному інформаційному зв'язку з навколишнім світом природи і суспільства. З другого боку, засоби передавання, форма і зміст інформації, що надходить, володіють величезним потенціалом прямого і прихованого (маніпулятивного) впливу на свідомість людей, впливають на індивідуальну і суспільну психологію. Темпи маніпулятивного впливу інформації на суспільну свідомість і особистість в інформаційному суспільстві неминуче зростають, що відображає проблему у сфері інформаційної безпеки суспільства і робить актуальним дослідження маніпулятивного потенціалу інформаційного середовища, засобів і способів передачі інформації, особливо за допомогою засобів масової комунікації (ЗМК) [1; 7; 19].

У світлі подій в Україні 2013-2014 рр. особливої актуальності набуває поняття «патогенного тексту», що його ввів у науковий обіг український дослідник медіа Б. Потятиник і дав йому таке визначення: «...Під патогенним ми будемо розуміти текст, який завдає чи, на думку експертів, спроможний завдати шкоду моральному та психічному здоров'ю окремої особи, нації, держави, людства» [13, с. 209]. Також «патогенний текст — це семіотична (знакова) структура, яка має вбудовані механізми розмноження, самоекспансії» [там само]. Симптомами патогенного тексту Б. Потятиник вважає:

«1) погіршене сприйняття нової, особливо суперечливої інформації, зациклення на певній інформації, як єдино правильній, параноїдальна одержимість певним текстом;

2) зниження морально-психологічного рівня функціонування особистості» [там само].

Так само наша гіпотеза, що симулякр за своєю природою є одним із різновидів патогенного тексту [2], набуває нових підтверджень. Російський медіапростір кишить згадками про «українських фашистів», «нацистів», «бендерівців» (здебільшого саме в такому написанні, що відсилає споживача тексту чи то до інфернальних мешканців міста Бендери — недавньо ж там ворог російської імперії Іван Мазепа скінчив своє життя, чи то до особливо агресивних послідовників Остапа

Бендера) та «київську хунту», що, як пояснюють російському обивателю, втілює в собі всі три попередні поняття. Що вже й казати про демонічний «Правий сектор», агенти якого, на думку російських ЗМК, мало що не Кремль штурмом уже йдуть брати... С. Кара-Мурза пояснює використання ярлика фашизму таким чином: «Ярлик фашизму — потужна зброя. Злочини німецького нацизму залишили в пам'яті такий глибокий слід, що слово «фашизм» стало очевидним і безперечним позначенням абсолютного зла. Політичного противника, якого вдавалося пов'язати з фашизмом, відразу чорнили в очах суспільства настільки, що з ним вже можна було не рахуватися. Він уже не мав права ні на трибуну, ні на діалог. Він отримував «чорну мітку»» [7, с. 109]. Наведемо уривок із «Живого Журналу» однієї російської туристки, яка описує свої враження від «постмайданного Києва»: «А Київ весь таки бандерівський. Люди ходять у вишиванках. Не всі, звичайно, але трапляються. На деяких машинах українські прапорці, на балконах теж прапори зрідка можна побачити, але не так, щоб дуже багато. Чути українську мову дуже часто. Частіше набагато, ніж колись. Київ зазвичай був російськомовним, а тепер половина говорить по-українськи» [14]. Андрій Ілларіонов, экс-радник В. Путіна, а тепер його критик, іронічно підсумовує: «Отже, встановлено ідентифікаційні ознаки «бандерівців»: 1. Носіння вишиванки. 2. Український прапор. 3. Українська мова» [6]. Цікаво, що у 2002 р. Е. Л. Варганова та Я. Н. Засурский зазначали: «Сьогодні ЗМІ сприймаються російським суспільством, особливо політичною елітою, як інструмент маніпулювання електоратом, як засіб формування необхідної для політичних і фінансових еліт громадської думки. Це викликає у російської аудиторії, яка звикла вірити ЗМІ, суперечливі почуття — від обурення і протесту до розгубленості, від політичної апатії до повної відмови від користування ЗМІ», із чого автори роблять висновок про необхідність впровадження медіаосвіти [3, с. 8]. З огляду на теперішню ситуацію, кінцевою метою було змінити не російські ЗМІ, а ставлення до них «електорату»...

Тож в умовах інформаційного суспільства, коли медіа здійснюють масовану атаку на людську свідомість і підсвідомість, зростає необхідність розвитку вмінь адаптуватися в інформаційному суспільстві і особливої значимості для психолога набуває розвиток *медіакомпетентності*.

У документах Ради Європи медіакомпетентність визначено як «критичне і вдумливе ставлення до медіа з метою виховання відповідальних громадян, здатних висловити власні судження на основі отриманої інформації, що дає їм можливість використовувати необхідну інформацію, аналізувати її, ідентифікувати економічні, політичні, соціальні та / або культурні інтереси, які з нею пов'язані, інтерпретувати і створювати повідомлення, вибирати найбільш відповідні для комунікації медіа, а також дає людям змогу здійснювати їх право на свободу самовираження та інформацію, що не тільки сприяє особистому розвитку, але також збільшує соціальну участь та інтерактивність» [19].

Згідно з дослідженнями, професійна медіакомпетентність психолога — це сукупність його мотивів, знань, умінь, здібностей (показники: мотиваційний, інформаційний, методичний, практико-операційний / діяльнісний, креативний), що сприяє його професійній науковій та практичній діяльності. Таким чином, професійна медіакомпетентність психолога характеризується високими рівнями показників:

- 1) мотиваційного (різнобічні мотиви діяльності: емоційні, гносеологічні, гедоністичні, моральні, естетичні та ін; прагнення до вдосконалення своїх знань і умінь у галузі медіаосвіти);
- 2) контактного (частота контактів з медіа і творами медіакультури (медіатекстами));
- 3) інформаційного (систематична інформованість, теоретико-психологічні знання в галузі медіаосвіти);
- 4) перцептивного (здатність до сприйняття медіатекстів);
- 5) методичного (розвинені методичні уміння в галузі медіапсихології);

- 6) практико-операційного (діяльнісного) (систематична діяльність у процесі наукових досліджень та практичної діяльності);
- 7) креативного (яскраво виражений рівень творчого початку в діяльності, тобто прояв гнучкості, мобільності, асоціативності, оригінальності, нестереотипності мислення, розвиненості уяви, фантазії тощо) [13].

Оптимальним способом запобігання медіаманіпуляції може виступати цілеспрямований і послідовний розвиток знань, під якими слід розуміти сукупність антиманіпулятивних знань, умінь, навичок, якостей, що сприяють усвідомленому сприйняттю, вибору, критичному аналізу, оцінці, інтерпретації, використанню текстів ЗМІ, а також вираженій мотивації медіаспоживання та емоційній стабільності у сприйнятті медіатекстів, яка забезпечує психологічну стійкість до медіавпливу. Сформована медіакомпетентність особистості має стати тим контрманіпулятивним засобом, що може стати захистом проти сучасних медійних психотехнологій.

Бути компетентним — значить уміти мобілізувати набуті знання і досвід у певній конкретній ситуації. Є сенс говорити про компетентність лише тоді, коли вона знаходить прояв у якій-небудь ситуації; нереалізована компетентність, будучи потенцією, не є компетентністю.

З метою виявити рівні мотиваційного та контактного показників медіакомпетентності було проведено анкетування серед шкільних психологів Києво-Святошинського районного навчально-методичного центру практичної психології (30 осіб) та студентів I-II курсів Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка (57 осіб).

Було обрано закриту форму анкетування / тестування (де після конкретного питання наведено кілька варіантів відповідей, із яких потрібно вибрати один або декілька). Констатація рівнів медіакомпетентності аудиторії ґрунтується на розробленій О. В. Федоровим класифікації показників медіакомпетентності [17]. Згідно з нею, аудиторії пропонуються:

1) блок питань (анкета закритого типу) для виявлення рівнів мотиваційного показника медіакомпетентності аудиторії (жанрові, тематичні, психологічні, терапевтичні, емоційні, гносеологічні, моральні, інтелектуальні, творчі та естетичні мотиви, за якими здійснюється контакт аудиторії з медіатекстами);

2) блок питань (анкета закритого типу) для виявлення рівня контактного показника (частоти контактів з різними видами медіа) медіакомпетентності аудиторії.

Мета констатувального експерименту по блоку №1: виявити найбільш популярні в аудиторії мотиви (жанрові, тематичні, психологічні, терапевтичні, емоційні, гносеологічні, моральні, інтелектуальні, творчі та естетичні) контакту з медіатекстами; отримані дані допомагають врахувати реальні переваги аудиторії, звернути увагу на конкретні твори, жанри і теми, мотиви, які користуються успіхом у певній аудиторії, а отже, надають максимальний вплив (моральний, психологічний тощо). Знаючи медійну жанрову і тематичну спрямованість, обрану респондентом, з великою часткою ймовірності можна припустити тип найбільш важливих для нього інших мотивів контактів з медіа.

Мета констатувального експерименту по блоку №2: виявити частоту контактів аудиторії з різними видами медіа; отримані результати багато в чому показують ступінь залученості респондентів до медіакультури, пріоритетність вибору тих чи інших видів медіа. Кожному респонденту пропонується вибрати характерний для нього варіант частоти контактів з різними видами медіа (пресою, телебаченням, радіо, Інтернетом, комп'ютерними / відеоіграми) з декількох варіантів.

Результати дослідження

Привабливі жанри преси. Аналіз результатів тестування студентів виявив, що найбільш популярними у студентів-психологів є інформаційні (70,18%), аналітико-публіцистичні (50,88%), літературні жанри преси (43,86%). У практичних

психологів результат такий же, але значно вища зацікавленість іграми та конкурсами.

Привабливі жанри радіопередач. Переважна більшість студентів надає перевагу поп/рок музичним радіопрограмам (63,16%). На другому місці інформаційні та аналітичні, публіцистичні передачі. У практичних психологів до цих жанрів додаються літературно-драматичні.

Привабливі жанри телепередач. Практично всі соціологічні опитування останніх десятиліть показували домінанту популярності кіно і серіалів на телебаченні. Наше опитування це підтвердило (92,98% серед студентів та 73,33% серед практичних психологів), але значний відсоток і серед студентів, і серед практичних психологів також набрали інформаційні, аналітично-публіцистичні жанри, а також музичні передачі (поп / рок музика).

Привабливі жанри інтернет-сайтів. Більшість студентів звертаються до Інтернету переважно за телевізійно-кінематографічними файлами (78,95%), а також у пошуках необхідної їм інформації та аналітичних оглядів. А ось у практичних психологів на першому місці пошук інформації (56,67%).

Привабливі жанри фільмів/телесеріалів. Список бажаних жанрів у студентів очолює комедія (84,21% серед студентів та 66,67% серед практичних психологів), далі йдуть детектив, мелодрама, фантастика, драма, трилер. Серед практичних психологів місце драми і трилера заступають казка та історичний жанр.

Відповіді на питання про привабливість тих чи інших тем медіатекстів дає змогу перевірити валідність позначення аудиторією своїх жанрових переваг.

Таблиця 3.2

**Привабливі теми медіатекстів преси, радіо/телепередач,
інтернет-сайтів, комп'ютерних ігор**

№	Привабливі теми медіатекстів	Студенти	Практичні психологи
1	Воєнна	28,57 %	3,33 %
2	Історична	35,71 %	36,67 %
3	Космічна	21,43 %	16,67 %
4	Кримінальна	28,57 %	20 %
5	Любовна	57,14 %	26,67 %
6	Містична	50 %	10 %
7	Молодіжна	66,07 %	26,67 %
8	Науково-технічна	17,86 %	6,67 %
9	Моральна	14,29 %	30 %
10	Педагогічна / психологічна	19,64 %	56,67 %
11	Політична	44,64 %	16,67 %
12	Пригодницька	44,64 %	20 %
13	Виробнича (бізнес)	7,14 %	10 %
14	Психопатологічна	33,93 %	16,67 %
15	Релігійна	5,36 %	20 %
16	Сучасна	51,79 %	16,67 %
17	Спортивна	25 %	3,33 %
18	Екологічна	14,29 %	23,33 %
19	Еротична	19,64 %	6,67 %
20	Ніякі	0	3,33 %

- *Високим рівнем* мотиваційного показника медіакомпетентності володіють респонденти, які дали позитивні відповіді на 80 % – 100 % варіантів своїх жанрових, тематичних, психологічних, рекреаційних, компенсаторних, естетичних та інших мотивів контактів з медіа;
- *середнім рівнем* мотиваційного показника медіакомпетентності володіють респонденти, які дали позитивні відповіді на 50 % – 79 % варіантів своїх жанрових, тема-

тичних, психологічних, рекреаційних, компенсаторних, естетичних та інших мотивів контактів з медіа;

- *низьким рівнем* мотиваційного показника медіакомпетентності володіють респонденти, які дали позитивні відповіді менш ніж на 50% варіантів своїх жанрових, тематичних, психологічних, рекреаційних, компенсаторних, естетичних та інших мотивів контактів з медіа.

У результаті виявилось, що і серед практичних психологів, і серед студентів немає тих, хто володіє високим рівнем мотиваційного показника медіакомпетентності; середній рівень показали 0% шкільних психологів та 8,77% студентів. Низький рівень мотиваційного показника медіакомпетентності виявився у 100% шкільних психологів та у 91,23% опитаних студентів. Проте позитивні відповіді більшість студентів дали на 29%–40% варіантів мотивів контактів з медіа, тоді як більшість шкільних психологів – на 20%–30%.

Аналіз результатів тестування щодо контактного показника виявив, що студенти надають перевагу Інтернету (91,23% користуються ним щодня), у шкільних психологів цей показник = 41,38%. Проте 58,62% шкільних психологів щодня дивляться телевізор, тоді як у студентів цей показник – 40,35%. Зовсім не користується Інтернетом 0% студентів та 3,33% шкільних психологів.

Також було проведено опитування, яке стосувалося практико-операційного показника медіакомпетентності. На запитання «Чи використовуєте Ви у своїй фаховій діяльності обізнаність із явищами та особливостями інформаційного простору? (явища культури, політики та повсякденного життя; персонажі книг, фільмів, серіалів, різноманітних шоу тощо; ситуації, взяті із фільмів, серіалів, різноманітних шоу, новинних репортажів та Інтернету і т.д.) ствердно відповіли 80% відсотків шкільних психологів та 91,23% студентів.

Отже, не дивлячись на недостатній рівень мотиваційного та контактних показників медіакомпетентності і студенти, і практичні психологи продемонстрували розуміння важливо-

сті для сучасного фахівця орієнтуватись у сучасному медіа-просторі та застосовувати свої знання та уміння у навчальній та практичній діяльності.

Література

1. Баришполец О. Т. Брехня в інформаційному просторі та міжособовій комунікації : [монографія] / Олексій Трохимович Баришполец // Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. — 648 с.
2. Бойко С. Т. Функціональний аналіз патогенних текстів (до проблеми психологічних аспектів медіа-освіти) / С. Т. Бойко // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. — К., 2011. — Вип. 39. — С. 62-74.
3. Вартанова Е. Л. Медиаобразование как средство формирования информационной безопасности молодежи / Е. Л. Вартанова, Я. Н. Засурский // Информационная и психологическая безопасность в СМИ : в 2 т. Т. 1. Телевизионные и рекламные коммуникации. — М., 2002. — С. 7-18.
4. Головаха Є. Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості / Євген Головаха // Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С. 24-39.
5. Дельоз Ж. Капіталізм і шизофренія : Анти-Едіп / Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі. — К. : КАРМЕ-СІНТО, 1996. — 384 с.
6. Илларионов А. Living Journal : сетевой журнал, содержащий дневники пользователей [Электронный ресурс] / А. Илларионов. — Режим доступа : <http://aillarionov.livejournal.com>.
7. Кара-Мурза С. Кто такие русские / Сергей Кара-Мурза. — М. : Эксмо ; Алгоритм-Издат, 2010. — 240 с.
8. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / [пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана]. — М. : ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.
9. Лайнбарджер П. Психологическая война / Пол Лайнбарджер, [перевод с англ.]. — Военное издательство МО СССР, 1962. — 352 с.
10. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга : становлення людини друкованої книги / Маршалл Мак-Люен ; [пер. з англ. А. А. Галушки, В. І. Постнікова]. — [3-тє вид.]. — К. : Ніка-Центр, 2011. — 392 с. — (Серія «Зміна парадигми»).

11. Маклюэн М. Понимание медиа : внешние расширения человека / Маршалл Маклюэн ; [пер. с англ. В.Г. Николаева]. — М. : Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2003. — 464 с.
12. Медіакультура особистості: соціально-психологічний підхід : [навчальний посібник] / О.Т. Баришполец, Л.А. Найдонова, Г.В. Мироненко [та ін.] ; [за ред. Л.А. Найдонової, О.Т. Баришпольця]. — К. : Міленіум, 2009. — 440 с.
13. Медиаобразование и медиакомпетентность: слово экспертам / под ред. А.В. Федорова. — Таганрог : Изд-во Таганрог. гос. педаг. ин-та, 2009. — 232 с.
14. Поля. Living Journal : сетевой журнал, содержащий дневники пользователей [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://politichanka.livejournal.com/121623.html>.
15. Потятиник Б. Патогенный текст / Б. Потятиник, М. Лозинський. — Львів : Місіонер, 1996. — 296 с.
16. Тоффлер Э. Футуришок / Элвин Тоффлер ; [пер. с англ.] — СПб. : Лань, 1997. — 464 с.
17. Федоров А.В. Медиаобразование в России и Украине: сравнительный анализ современного этапа развития (1992-2008) / А.В. Федоров // Дистанцион. и виртуал. обучение : дайджест рос. и зарубеж. прессы. — 2009. — № 9. — С. 52-71.
18. Федоров А.В. Медиаобразование и медиакомпетентность : [анкеты, тесты, контрольные задания] / А.В. Федоров. — Таганрог : Изд-во Таганрог. гос. педаг. ин-та, 2009. — 136 с.
19. Council of Europe, 2000 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta00/erec1466.htm>.
20. Sturminger A. 3000 Jahre Politische Agitation / Alfred Sturminger. — Herold, Wien-München, 1960. — 468 p.

ПІДСУМКИ

Результати досліджень дають підстави для висновків щодо тих змін, яких зазнала комунікативна компетентність психолога в інформаційну епоху.

Можемо констатувати, що у всіх сферах професійної діяльності психолога (наукові дослідження, практична психологія, психологічне консультування) відбувається незворотний рух до щоразу ширшого використання інформаційних технологій.

1. Більшість науковців використовують Інтернет як довідкове видання і електронну бібліотеку, публікують там свої праці. Необхідною складовою комунікативної компетентності психолога-науковця стають презентаційні вміння (хоча наразі їх рівень ще не зовсім відповідає вимогам сучасності). Результати дослідження виявили, що зміни у структурі комунікативної компетентності психолога відбуваються в основному за рахунок додаткових знань і вмінь, яких науковці набувають у процесі їх діяльності в Інтернеті. Разом з тим вони вчаться виявляти терпимість щодо ненормативної лексики досліджуваних, підвищують свої вміння критично сприймати інформацію та розуміти проблеми іншої людини, розпізнаючи маніпулятивні нашіарування за абсолютної поваги до свободи користувачів Інтернету тощо.

2. Подекуди у авторів з'являється нове ставлення до публікації своїх наукових здобутків у мережі Інтернет. Більшість авторів розуміє, що їх презентація для фактично необмеженої читацької спільноти посилює вимоги до текстової організації й оформлення (візуальна виявленість структури їх тексту, атрактивність його заголовку, посилений діалогізм тощо) задля уникнення смислових втрат у каналі комунікації.

3. У практичній діяльності психолога дедалі ширше використовуються дистанційні форми роботи («Телефон довіри», Скайп, форуми, сайти). Зокрема, на «Телефоні довіри» відсутність візуального контакту з партнером комунікації серйоз-

но ускладнює орієнтаційний етап комунікативної діяльності психолога і посилює вимоги до рефлексивних складових його комунікативної компетентності. Компенсувати брак візуальної інформації (загального вигляду, погляду, жестикуляції клієнта) доводиться шляхом «напружування» таких складових комунікативної компетентності, як особистісна проникливість (рефлексивна здатність розкривати зв'язок вчинкової активності особистості з її духовними потребами), а також психологічно інтерпретувати гендерні, когортні та інші особливості партнерів-комунікантів з використанням психологом багажу своїх загальнопсихологічних знань і умінь та професійного досвіду.

Незважаючи на те, що особистісна проникливість індивіда поступово зростає у процесі його професійного психологічного навчання, вона потребує ще й додаткового тренування із застосуванням спеціально розроблених і наведених у цьому виданні методик.

У наших дослідженнях виявлено вісім рівнів інтерпретування людиною особистого досвіду в культурному аспекті. У процесі розвитку індивіда під впливом ціннісного аналізу текстів формуються індивідуальні інтерпретаційні схеми – способи структурування, організації, сприйняття, розуміння, конструювання і тлумачення дійсності. Психотерапевт, надаючи клієнту допомогу, звичайно, звертається до вищого рівня інтерпретування, оскільки усвідомити і трансформувати проблему в ході інтерпретування можна лише піднявшись на вищий рівень.

4. У книзі продемонстрований феномен залежності дезадаптації важковиховуваних підлітків-школярів і підлітків-правопорушників від тривалості їх перебування в Мережі.

Показано особливу роль світу Інтернету для підлітків з різними фізичними і психологічними вадами (слабка нервова система, вади зовнішності тощо). Ця категорія підлітків має труднощі у безпосередньому спілкуванні з ровесниками, але ці труднощі для них зникають під час спілкуванні в мережі

Інтернет: неуспішність проживання реального життя компенсується переживаннями власної позитивної ролі і діяльності у віртуальному світі. Шкільні психологи вважають, що співіснування цих протилежностей посилює дезадаптацію підлітка, який має певні вади, у реальному житті. Крім того, проживання підлітком благополучного життя у віртуальному спілкуванні з однолітками може мати за змістом антисоціальну спрямованість, що надалі переключатиме підлітка на інші орієнтири, що підсилюють його дезадаптацію і надають їй криміногенного відтінку.

Це підносить значущість ще однієї складової комунікативної компетентності практичного психолога — його медіакомпетентності.

Наші дослідження показали що, незважаючи на недостатній рівень мотиваційного та контактного показників медіакомпетентності, і студенти, і психологи демонструють розуміння важливості для кожного фахівця суспільно цінної орієнтації в сучасному медіапросторі та застосування власних знань і умінь у навчальній і практичній діяльності.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрієвська Валерія Вікторівна — кандидат психологічних наук, завідувач лабораторії науково-психологічної інформації Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Бойко Світлана Тихонівна — науковий співробітник лабораторії науково-психологічної інформації Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Ботіна Людмила Йосипівна — науковий співробітник лабораторії науково-психологічної інформації Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Виноградна Олена Володимирівна — кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії науково-психологічної інформації Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Драніщева Ельза Іванівна — кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії науково-психологічної інформації Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Євченко Ірина Миколаївна — кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії науково-психологічної інформації Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Лещенко Любов Олександрівна — старший науковий співробітник лабораторії науково-психологічної інформації Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Лукомська Світлана Олексіївна — кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Тищенко Світлана Павлівна — кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії науково-психологічної інформації Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Царенко Людмила Григорівна — старший науковий співробітник лабораторії науково-психологічної інформації Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Наукове видання

Андрієвська Валерія Вікторівна, Бойко Світлана Тихонівна,
Ботіна Людмила Йосипівна, Виноградна Олена Володимирівна,
Драніщева Ельза Іванівна, Євченко Ірина Миколаївна,
Лещенко Любов Олександрівна, Лукомська Світлана Олексіївна,
Тищенко Світлана Павлівна, Царенко Людмила Григорівна

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПСИХОЛОГА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Монографія

За редакцією В. В. Андрієвської

На обкладинці використано роботу художника — *Любові Міненко*

Автор логотипу — *Віктор Кириченко*

Технічний редактор *О. М. Корнілов*
Комп'ютерна верстка *В. М. Яценко*
Редактор *О. О. Калашник*
Оформлення обкладинки *П. І. Чадін*

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Номер державної реєстрації НДР 0112U001456

Підп. до друку 17.11.2014. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 13,25.
Замовлення № 2621. Наклад 300 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: design@imex.kr.ua